

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

**A GARAMSZENTBENEDEKI APÁTSÁG 1075. ÉVI
ALAPÍTÓLEVELÉNEK NYELVTÖRTÉNETI VIZSGÁLATA**
(Szempontok interpolált okleveleink nyelvészeti vizsgálatához)

Köteles-Szőke Melinda

Debreceni Egyetem
BTK
2013

**A GARAMSZENTBENEDEKI APÁTSÁG 1075. ÉVI ALAPÍTÓLEVELÉNEK
NYELVTÖRTÉNETI VIZSGÁLATA**

(Szempontok interpolált okleveleink nyelvészeti vizsgálatához)

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a Nyelvtudományok tudományágban

Írta: Köteles-Szőke Melinda okleveles magyar nyelv és irodalom–latin nyelv és irodalom
szakos bölcész és tanár

Készült a Debreceni Egyetem Nyelvtudományok doktori iskolája
(Modern nyelvészeti programja) keretében

Témavezető: Dr. Tóth Valéria

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr. ....
tagok: Dr. ....
Dr. ....

A doktori szigorlat időpontja: 20... . . . . .

Az értekezés bírálói:

Dr. ....
Dr. ....
Dr. ....

A bírálóbizottság:

elnök: Dr. ....
tagok: Dr. ....
Dr. ....
Dr. ....
Dr. ....

A nyilvános vita időpontja: 20... . . . . .

Én Köteles-Szőke Melinda teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Tartalom

Előszó	3
I. Az oklevelek mint a magyar nyelvtörténet forrásai	7
1. Az oklevelezési gyakorlat kialakulása Magyarországon: az oklevél-kibocsátás intézményei	7
2. A korai oklevelek nyelvészeti feldolgozottsága	12
3. Az oklevelek egy sajátos típusa: az interpolált oklevelek	15
II. A garamszentbenedeki apátság alapítólevele	20
1. Az alapítólevél filológiai megítélése	20
2. A garamszentbenedeki apátság és alapítólevelének keletkezési körülményei	25
III. A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti forrásértéke	36
1. Az alapítólevél kritikai kiadásai és ezek filológiai eredményei	36
2. Az alapítólevél szövege	43
2.1. Az alapítólevél latin szövege	43
2.2. Az alapítólevél magyar fordítása	50
3. A garamszentbenedeki alapítólevél eredeti szövegrészeinek forrásértéke	57
4. A garamszentbenedeki alapítólevél interpolált részeinek forrásértéke	67
5. Összegzés	83
IV. A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata	85
1. Az apátság területének határleírásai	85
2. A 11. századi alapítólevél két átiratának összevető vizsgálata: Ság birtok határleírása	99
3. Az alapítólevél két szórványának nyelvtörténeti vizsgálata	110
3.1. <i>Huger ~ Hucueru</i>	110
3.2. <i>Susolgi</i> „és ami körülötte lehetett”	116
4. A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata (különös tekintettel az alapítólevél latinizáló helyneveire)	125
4.1. Helynevek beillesztése az oklevelek latin szövegébe	125
4.2. Latin szöveg és magyar helynév kapcsolata	128
4.3. A latin és latinizáló névhasználat típusai	130

5. Az <i>apát</i> lexéma megjelenése az apátság birtokainak nevében	155
Összegzés	171
Irodalom	172
Melléklet	185
1. Az értekezés magyar nyelvű összefoglalója	185
2. Az értekezés angol nyelvű összefoglalója	186
3. Publikációs jegyzék	188

Előszó

Nyelvünk Kárpát-medencebeli korai történetének legfontosabb forrásai, a szórványemlékek a magyar nyelvtörténet vizsgálatában régóta a tudományos érdeklődés középpontjában állnak. Ugyanakkor a nyelvészeti feltárásukban komoly akadályozó tényezőként van jelen az a felfogás, hogy megbízható forrásul a nyelvtörténet vonatkozásában alapvetően a hiteles oklevelek, illetve azok magyar nyelvű névanyaga szolgálhat. Amellett, hogy e kijelentés jogosságát természetesen nem vitatom, azt is hangsúlyoznunk kell azonban, hogy oklevelezésünk kialakulásának kezdeti időszakából a kevés számú hiteles oklevél mellett számos hiteles, de nem eredeti formájában, hanem átiratban fennmaradt oklevéllel, illetőleg hamis irattal is rendelkezünk, amelyek latin nyelvű szövegében a nyelvészeti vizsgálatok számára e korai időszakra vonatkozóan csaknem egyedüli forrásanyagként szolgáló nagy számú magyar nyelvű tulajdonnév fordul elő.

Úgy gondolom, hogy a magyarországi írásosság korai évszázadainak adathiányos időszakában e nyelvi elemek kényszerű, jöllehet elvszerű figyelmen kívül hagyása gazdag forrásanyagtól fosztja meg a magyar nyelvtörténetírást. A kronológiai szempontból bizonytalan magyar nyelvi elemeket tartalmazó okleveleknek a nyelvészeti vizsgálatokból való szinte teljes mértékű kirekesztése megítélésem szerint nem indokolt. Ezt a vélekedésemet alátámasztandó választottam dolgozatom témájaként egy az eddigiekben kevésbé vizsgált oklevél, a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevele nyelvtörténeti, névtörténeti jellemzőinek a feltárását. Ez az oklevél koraisága, kronológiai „kétarcúsága”, illetve gazdag szórványanyaga miatt (közel 250 helynévi szórványt tartalmaz) kiváló alapja lehet egy olyan vizsgálatnak, amely arra irányul, hogy módszertani alapelveket rögzítve elősegítse az átirát, illetve a hamis (összefoglalóan: kétes értékű¹) okleveleknek a nyelvtörténeti kutatásokba való erőteljesebb bevonását. Ez az oklevél azoknak az iratoknak a csoportjába tartozik, amelyek szövegében az eredeti oklevélből származó részek mellett későbbi betoldások, interpolálások is találhatóak. Ezeket az utólagos beszúrásokat az oklevél átírása során illesztették bele az eredeti oklevél latin nyelvű szövegébe. Az ún. interpolált oklevelek nyelvészeti feltárása megköveteli tehát, hogy mind az átiratok, mind a hamis oklevelek — minthogy az utólagos beszúrások nyelvészeti szempontból a hamis oklevelek nyelvi anyagával rokoníthatók —

---

¹ A *kétes értékű* megnevezést a nyelvészeti elemzés szemszögéből használom dolgozatom egészében.

nyelvészeti forrásértékével foglalkozunk, ennek ismerete vezethet el ugyanis az interpolált oklevelek kronológiailag bizonytalan magyar nyelvű elemeinek helyes értékeléséhez.

Az oklevelek nyelvészeti feldolgozása általában sem nélkülözheti a társtudományok (főként a történelemtudomány és a diplomatika) eredményeinek a felhasználását, továbbgondolását, egy olyan oklevél elemzése kapcsán pedig, amely a hiteles részek mellett meghamisított részeket is tartalmaz, ez a megállapítás különösen érvényes. Az oklevelekkel foglalkozó szakemberek munkáinak eredményeképpen megjelent kritikai kiadások teszik valójában lehetővé, hogy a bizonytalan kronológiájú magyar nyelvű részeket is tartalmazó okleveleket egyáltalán alávethessük a nyelvtörténeti vizsgálatoknak. PESTY FRIGYES a 19. század végén íródott akadémiai székfoglalójában fogalmazta meg azt a gondolatot, ami mindmáig mit sem veszített érvényéből: „A helynevek ügye két tudomány határszélén áll, ezen határon kell, hogy nyelvészek és történetirók kezet fogjanak azon célra, miszerint a szellemi munka e téren minél gyümölcsözőbb, minél sikeresebb legyen. Tudom, hogy e tudományos szövetkezés eredményeképp a történetiró sok illuzióról kénytelen lemondani, és történetileg eddig kétségbe nem vont személyeket és eseményeket a regeköltőknek és mondagyűjtőknek átengedni; de viszont a nyelvészek is ellehetnek készülve arra, hogy sok nyelvészkedési bizonyítgatás, mely a történettudomány segédeszközei nélkül történt, gyökerében lesz elmeteszve” (PESTY 1878: 61). A szoros együttműködés fontosságára hívja fel a figyelmet az „Ó-magyar olvasókönyv”-ben a JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ szerzőpáros is: „a nyelvtörténet tudománya az, amely egyes koholmányok korának megállapításánál segítségére lehet az oklevéltannak, azzal, hogy a bennük foglalt szórványok helyesírásából vagy egyéb nyelvtörténeti sajátágaiból kikövetkeztetheti az oklevél-hamisítás korát” (JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXV).

A kétes értékű magyar nyelvű elemeket tartalmazó oklevelek nyelvészeti feldolgozásának módszertanával ugyan még senki nem foglalkozott a magyar nyelvű szakirodalomban, a nyelvtörténész szakembereink I. Géza alapítólevelét azonban bizonyos mértékig az eddigiekben is igyekeztek hasznosítani a nyelvtörténeti kutatásokban. Ez részben annak köszönhető, hogy az oklevél filológiai megítélése az idők során megváltozott (ennek részletes kifejtését lásd a II. 1. Az alapítólevél filológiai megítélése című fejezetben). A 20. század elején KNEI ZSA ISTVÁN például „A magyar helyesírás a tatárjárásig” című munkájában ezt az alapítólevelet mint hiteles átiratban fennmaradt oklevelet szerepelteti és használja fel (1928–1929). Jóval később pedig — Bars megye helyneveivel foglalkozva — TÓTH VALÉRIA vélekedik úgy, hogy fenntartásokkal bár, de nyelvtörténeti (elsősorban hangtörténeti) és névrendszertani vizsgálatokban a garamszentbenedeki oklevél gazdag névanyagával is

feltétlenül érdemes számolni (2001a: 118). A „Korai ómagyar kori folyóvíznevek” című munkájában GYÖRFFY ERZSÉBET ugyancsak nagy mértékben támaszkodik az alapítólevél víznévanyagára (2011). Legutóbb pedig a helynévképzés elméleti kérdéseiről írt monográfiájában BÉNYEI ÁGNES vonta be vizsgálataiba a garamszentbenedeki alapítólevél néhány helynevét (2012).

Dolgozatom legfőbb célkitűzésének tehát azt tekintem, hogy az alapítólevél helynévi szórványanyagának és azok latin szövegekörnyezetének az elemzése által olyan általános alapelveket fogalmazzak meg, amelyek megteremthetik a lehetőséget annak, hogy a nyelvtörténeti vizsgálatokba az interpolált, illetve más okból kifolyólag nyelvészeti kétes értékű okleveleket is nagyobb mértékben bekapcsolhassák a kutatók. Véleményem szerint ugyanis az interpolált oklevelek (és a hamis oklevelek, illetve átiratok) névanyaga azért rekedt mindeddig a nyelvtörténeti vizsgálatokon kívül, mert ezen oklevelek névanyagának a vallomását is a hiteles oklevelekre kidolgozott módszerek segítségével próbálták feltárni. Feladatomban tartom ebből kiindulva azt is, hogy a garamszentbenedeki alapítólevélre támaszkodva megalapozzam egy új, speciálisan e nyelvemlékcsoportra alkalmazható módszertan kidolgozását. A disszertációmban ezért nem térek ki az oklevélben szereplő valamennyi szórvány részletes bemutatására. A szórványok teljes körű feltárásánál — tekintettel az irat fennmaradási formájára — sokkal fontosabbnak gondolom ugyanis azt, hogy a kutatómunka a hamis részletekkel kiegészített, azaz interpolált okleveleknek minél több jellemző jegyét hozza felszínre az említett általánosabb cél érdekében. Mindamellet természetesen az egyes problémakörök kifejtése kapcsán a magyar nyelvű szórványok több szempontú elemzését sem mellőzhetem.

Munkám négy nagyobb egységből áll. Az első fejezetben a magyarországi oklevelezés legfontosabb jellemzőit, a fennmaradt oklevelek feldolgozásának a helyzetét és az oklevelek között sajátos helyet elfoglaló interpolált oklevelek tulajdonságait mutatom be. A második fejezet a garamszentbenedeki apátság, illetve az alapítólevél keletkezési körülményeit, továbbá az oklevél filológiai megítélését tárgyalja. A harmadik nagy egység az interpolált alapítólevél nyelvtörténeti forrásértéke körüli problémákat járja körül. Az oklevél fennmaradási formája szükségessé teszi, hogy részletesen foglalkozzunk az oklevél kritikai kiadásaival, a nyelvészeti vizsgálatok szempontjából is kulcsszerepe van ugyanis annak, hogy egy-egy szöveghelyet miért tartottak 13. századi keletkezésűnek a kritikai kiadások készítői. Az interpolált oklevelek hiteles részeinek, illetve az interpoláció során keletkezett szöveghelyeinek a nyelvészeti forrásértéke nem azonos, ennek megfelelően külön alfejezetben térek ki az oklevél eredeti és interpolált szórványainak és azok

szövegkörnyezetének az elemzésére. Dolgozatom utolsó, negyedik fejezetében egyfelől két kiemelt jelentőségű határleírás elemzése kapott helyet. Az egyik határleírás az apátság közvetlen környezetét mutatja be, a másik határleírás pedig az, amelynek szövegét az alapítólevélen kívül egy további oklevél is megőrizte. Ez az oklevél ráadásul valószínűleg nem a 13. század második felében interpolált oklevél szövegét, hanem a 11. századi eredeti oklevelet írta át. A két szöveg összevetése éppen ezért jó alapot biztosít az interpoláció, illetve az oklevelek átírása során bekövetkező módosítások feltárásához. A határleírások elemzése mellett ez a fejezet két igen bizonytalan eredetű helynévi szórvány, a *Huger* és a *Susolgi* nevek nyelvtörténeti vizsgálatához is újabb adalékokat kíván nyújtani. A negyedik alfejezetben a szórványok beillesztését, különösképpen az alapítólevélben latinul, illetve latinizáló alakban szereplő nevek vizsgálatát állítottam a középpontba, de a kérdéskör minél tüzetesebb feltárása érdekében e helyütt tágabb kontextust érvényesítettem, azaz más oklevelek helyneveit is bevontam az elemzésbe. Az utolsó alfejezetben végül a garamszentbenedeki apátsági birtokok neveinek változástörténetével foglalkozom egy speciális szempontot érvényesítve: e vizsgálat során ugyanis pusztán azokra a helynevekre voltam tekintettel, amelyek az *apát* főnévből alakultak.

I. Az oklevelek mint a magyar nyelvtörténet forrásai

1. Az oklevelezési gyakorlat kialakulása Magyarországon: az oklevél-kibocsátás intézményei

1. A nyelvünk történetére irányuló vizsgálatoknak a legbecsesebb forrásai kétségtelenül a nyelvemlékek, amelyek ómagyar kori két alapvető típusát PAIS DEZSŐ terminológiai javaslata nyomán nevezzük szórványemlékeknek és szövegemlékeknek (1928: 338–40). E két nyelvemlékfajta közül a honfoglalást követő évszázadokban hosszú ideig kizárólagosan, majd azt követően is nagy részben a szórványemlékek nyújtanak segítséget a magyar nyelv vizsgálatában, ezért ezek nyelvészeti vizsgálatát hiba lenne elhanyagolni. Egyrészt azért, mert a szövegemlékek keletkezését megelőző korszakra vonatkozó nyelvtörténeti ismereteinket igen nagy mértékben a szórványemlékek magyar nyelvű anyagára alapozhatjuk, másrészt pedig azért, mert — noha mondattani, szövegtani és stilisztika vizsgálatokra ezek természetüktől fogva valóban nem alkalmasak (bár éppen a befogadó latin alapszöveg viszonylatában erre is vannak speciális kérdésekben lehetőségeink) — a szórványokat a magyar nyelvtörténet számos részdiszciplínája eredményesen hasznosíthatja: a hang- és helyesírás-történet, a morfológia, a szókincstörténet, az etimológiai, a hely- és személynévkutatás stb. Az oklevelek nyelvtudományi hasznosításának jellemzőit találóan foglalja össze a névkutatásban is otthonosan mozgó történész KRISTÓ GYULA: „a nyelvészt elsősorban a helynév hangalakja érdekli, az, hogy milyen nyelvfejlődési, hangtörténeti, szótörténeti stb. tanulságokkal szolgál, továbbá hogy milyen eredetű és milyen névadás szerint keletkezett” (1983: 398).

A hazai szórványemlékek jelentős része jogi irat, azaz oklevél, amelyek között alapítólevelek, adománylevelek, birtok- és vagyonösszeírások, határjáró levelek stb. egyaránt találhatóak. A történettudomány fogalomhasználata szerint az oklevél „szűkebb értelemben véve meghatározott formák között kiállított írás, amely jogi természetű dolgot tartalmaz, tágabb értelemben azonban minden olyan hivatalos írás, amely a középkorban, vagyis Mo. esetében a mohácsi csatát (1526. aug. 29.) megelőzően kelt” — írja ÉRSZEGI GÉZA (KMTL. oklevél).

2. III. Béla uralkodásáig a kápolna alá tartozott a királyi udvari *scriptorium*, királyi udvari kancelláriáról tehát csupán a 12. század végétől kezdődően beszélhetünk, amelynek az élén a

kancellár (*cancellarius*) állt. *Cancellarius* címmel eredetileg a tárgyalások során a bíróság és a peres feleket elválasztó rácsnál (*cancelli*) álló törvényszolgát nevezték meg, aki a felek és a hatóság között közvetített. A kancellárok magas rangot viselő személyek is voltak egyben, ezért a tényleges feladatokat a 13. század elejétől kezdődően mindinkább az alkancellár (*vicecancellarius*) végezte, ő irányította a jegyzők (*notarius*) és az írnokok (*scriptores*) munkáját. A kancellárok, alkancellárok nem írták tehát az okleveleket, az ő feladatuk az volt, hogy az ezt a munkát elvégző jegyzőket és írnokokat ellenőrizzék. A kancellária személyzetének nagy része jegyzőkből állt, akiknek a szerepe az intézmény fejlett állapotában eltérő lehetett. Más-más jegyző felelt az oklevél különböző részeinek az elkészítéséért: volt például olyan jegyző, aki csupán az *invocatio* megfogalmazásával, volt, aki az iniciálék megrajzolásával foglalkozott. Az Anjou-korban az udvari ügyintézésben a titkos kancellár is szerepet kapott. A titkos kancellár megjelenésének következményeként a régi kancellária nagykancelláriává (*cancellaria maior*) alakult, és mellette létrejött a kisebb vagy a titkos kancellária (*cancellaria minor* vagy *cancellaria secreta*). A nagykancellária vezetője a főkancellár (*summus cancellarius* vagy *supremus cancellarius*), a titkos kancellária vezetője pedig a titkos kancellár (*secretus cancellarius*) volt.

A kancelláriai ügyintézés a felek írásbeli kérvényének (*petitio, supplicatio*) benyújtásával vette kezdetét. A kérvény teljesítéséről az uralkodó és tanácsa döntött ugyan, de ennek előtte az oklevélnyerő (*destinatarius*) kérvényét a kancellária készítette elő. A kancellária feladata a továbbiakban a döntésnek megfelelő oklevél kiállításában nyilvánult meg. Ebben a feladatban elsőként a fogalmazók jutottak szerephez, akik elkészítették az irat fogalmazványát. Ezt a fogalmazványt az oklevél kiadójának (*auctor*) történő bemutatás után kezdték csak a kancellária írnokai letisztázni. A letisztázást az oklevélnek a kiadója előtti újbóli bemutatása követte, aki ezúttal hitelesítette azt aláírásával vagy pecsétjével. Az oklevél kiállításáért fizetendő díj (*taxa*) kirovása és az irat regisztrumba (*registra, libri regii*) való bevezetése után az ügyintézés lezárásaként pedig átadták az oklevelet az oklevélnyerőnek. (Mindezekhez lásd ÉRSZEGI 1986: 14–5, 21–6; FEJÉRPATAKY 1885, KMTL. *kancellária*, SOLYMOSSI 2006: 186, 203).

A Magyar Királyságban az I. István uralkodásával kezdődő latin nyelvű oklevélírás csupán a 12. század utolsó harmadától terebélyesedik ki. Az első királyunk uralkodása alatt keletkezett pannonhalmi alapítólevélnek és a német császári kancelláriában III. Ottó és II. Henrik uralkodása alatt tevékenykedő Heribert kancellár C-ként emlegetett tisztviselőjének keze alól kikerült okleveleknek a rokonsága alapján a diplomatika szakemberei úgy vélekednek, hogy a német kancellária 1002. évi megszűnése után Heribert C Szent István

udvarában működött tovább oklevélíróként. Szent István uralkodói udvarában tehát a német császári udvarból átvett királyi kancellária kezdetleges formája már megtalálható volt, bár — amint arra már fent is utaltam — a kancellária mint egységes szervezet csak a 12. század végén alakult ki.

Ez idő tájt csupán az egyházi intézmények ragaszkodtak ahhoz, hogy a királytól és a magánosoktól kapott privilégiumaikat oklevéllel is biztosítsák; jól mutatja ezt az, hogy a 12. század közepéig a megmaradt oklevelek oklevélnyerői minden esetben egyházi intézmények voltak, akik az oklevelek kiállításában is fontos szerepet vállaltak. A királyi kúriában bemutatott kész vagy félkész szöveget az ellenőrzés és az esetleges átfogalmazás után a kápolnaispán királyi pecséttel erősítette meg, a pecsét nélküli oklevelek hitelét pedig a tanúk felsorolása szavatolta. Mindezek mellett ugyanakkor előfordult, hogy a klerikusok is eltekintettek az oklevél kiállításától. Írástudatlanságából kifolyólag a nemesség nagy része is a szóbeli bizonyítást helyezte előtérbe az oklevél-kiállítás rovására a mindennapi életben és a magánjogügyletekben éppúgy, mint ahogy a kormányzati ügyintézésben, illetve a perjogi eljárásokban is (SZENTPÉTERY 1930: 34–44, GOUTH 1936: 6–11, KNIEZSA 1952: 9–10, SOLYMOSI 2006: 202).

A szóbeliség intézménye a *pristaldia*, az intézmény képviselője pedig a *poroszló* volt.² A *poroszló* egyrészt hivatalos, állandó bírói alkalmazottat, másrészt pedig egyes ügyekre alkalmilag megbízott személyt jelentett, aki a jogcselekmény tanújaként szükség esetén bizonyította azt. Az intézmény gyorsan meginduló romlásának egyfelől az volt az oka, hogy a *poroszlók* megvesztegethetőkké váltak, másfelől pedig a szóbeli bizonyítás — amely eleve csupán a *poroszló* haláláig volt lehetséges — a népesség növekedésével megszorodó jogügyleteket már nem tudta volna ellátni. A szóbeliség és az írásbeliség közötti átmenetként értékelhetjük azt az eljárást, amikor a *poroszló* az írásbeliség valamely vidéki központjához, azaz a legközelebbi hiteleshelyhez fordult, hogy az az általa elmondott jogi ügyről (amelyben ő tanúként vett részt) oklevelet állítson ki. II. András király azonban az Aranybulla megújításában (1231) már le is szögezte, hogy a *poroszlók* eljárása csupán akkor fogadható el hitelesnek, ha a megyéspüspök vagy valamelyik káptalan írással igazolja azt, kisebb jelentőségű ügyekben pedig a konventek és a kolostorok is hitelesíthették a *poroszlók* tevékenységét (a *pristaldia* intézményéhez lásd ECKHART 1913: 645–6, GOUTH 1936: 34–5, PAPP L. 1936: 3, SOLYMOSI 2006: 203, KMTL. *poroszló*). Ezt a törvényt a hiteleshelyi

---

² A magyar *poroszló* a délszláv eredetű *pristav*-ból származik. A szó latinított változata a *pristaldus* (TESz. *poroszló*).

intézmények működését előíró szabályzatként szokták értelmezni, SILL FERENC azonban úgy véli, hogy „a hiteles helyek működését nem ez a törvény rendelte el, ez inkább feltételezi, hogy a káptalanok és konventek írásbeli tevékenységet már eddig is folytattak” (1976: 22).

A magyarországi írásbeliségben az egyházi intézmények részére kiállított oklevelek ellenére — SOLYMOSI LÁSZLÓ szavait idézve — „az első ezredfordulón az íráshasználat kiemelkedő területe nem az alkotás, hanem a reprodukció volt”, ami a szertartások megtartásához és a műveltség terjesztéséhez szükséges könyvek másolásában öltött testet (2006: 196). A 11. század utolsó, illetve a 12. század első évtizedeitől fogva az írásbeliség területén azonban jelentős változások következtek be. Ekkor jelent meg például a magánoklevél királyi pecséttel megerősített fajtája, valamint a kegyosztó (*de gratia*) típusú alapító- és adománylevelek mellett ettől az időszaktól fogva érhető tetten a perjogi (*de iustitia*) írásbeliség kifejlődése is (2006: 197–8).

A királyi kancellária 12. század végi kialakulása, illetve a magánjogügyletek írásba foglalását ellátó vidéki központoknak, a hiteleshelyeknek a kialakulása nem független III. Béla azon rendeletétől, ami kimondja, hogy a királyi udvarban tárgyalt minden jogi ügyről oklevelet állítsanak ki. Az 1181. évi oklevél a következőképpen fogalmazza ezt meg: „Minthogy az emberi természet gyarlósága következtében az idők folyása során az elmúlt dolgok emlékezetének a helyére könnyen belopakodik a feledés, illő írásba foglalva megerősíteni azt, amiben a szerződő felek egymás közt megállapodtak, hogy mind az írás megerősítésével, mind alkalmas férfiak tanúbizonyosságával sérthetetlen és megrendíthetetlen legyen [...] nehogy valamilyen, az én személyem előtt tárgyalt és befejezett ügy érvénytelenné váljék — szükségesnek tartottam, hogy minden, felségem jelenlétében elintézett dolgot az írás tanúbizonyosságával erősítsenek meg” (vö. BERTÉNYI 2000: 392).

3. A 13. század elejétől az ország különböző területein egyre több *loca credibilia* (hiteleshely) alakult.³ „A hiteleshely olyan egyházi intézményt, kanonoki vagy szerzetesi testületet jelent, amely szokványos, Európában másutt is természetes egyházi és földesúri feladatai mellett kormányzati, bírói és magán megbízásra közhitelű oklevelet állít ki” (SOLYMOSI 2006: 214). A káptalanok és a konventek hiteleshelyi tevékenysége azonban nem egy időben bontakozott ki. Amíg a konventek többnyire csak a 13. század utolsó harmadától tevékenykedtek hiteleshelyekként, addig a káptalanok már a 12. század végén, illetve a 13. század elején is. A káptalanok előnye azzal magyarázható, hogy a 11. század óta ezekben az

---

¹ A magyarországi hiteleshelyeket név szerint felsorolja munkájában SZENTPÉTERY IMRE (1930: 136–7). Az intézmény történetéhez vö. ECKHART 1914, rövid összefoglaló jellemzését pedig lásd a KMTL. *hiteleshely* szócikkében SOLYMOSI LÁSZLÓ tollából.

intézményekben végezték az istenítéleteket, így ők már eleve szélesebb társadalmi bázissal rendelkeztek (SOLYMOSI 1996: 492).

A Magyarországon kifejlődött hiteleshelyi intézmény egyedülálló egész Európában. MÁLYUSZ ELEMÉR véleménye szerint hasonló intézmény azért nem létesült Európa más részein, mert a hiteleshely egy fejletlenebb ország gazdasági és társadalmi viszonyai közt létesült jogi intézmény, vagyis a közjegyzőség elmaradottabb formája (1967: 84). MEZEY LÁSZLÓ — MÁLYUSZ nézetével szembehelyezkedve — nem az ország elmaradottságával magyarázza a káptalanokban és konventekben működő közhitelű intézmények kialakulását, hanem Alexiosz (a későbbi III. Béla) bizánci tartózkodásával. Alexiosz ugyanis éppen akkor élt a bizánci udvarban, amikor az nagy gondot fordított a jogi kérdésekre. A bizánci gyakorlatban a római jogi írásbeliségre alapozott közhitelűség egyetlen intézmény, de több ember hitelén nyugodott. Trónra kerülése után III. Béla ezt a mintát követve látott tehát hozzá a magyar jogi írásbeliség megszervezéséhez (1974: 329–32).

A hiteleshelyek az ország egész területét behálózták, de eloszlásuk nem volt egyenletes. Ha térképre vetítenénk a hiteleshelyi központokat, azt látnánk, hogy a Dunántúlon sokkal több hiteleshely működött, mint az ország keleti részében. Ez nem is meglepő, hiszen a nyugati részek sokkal sűrűbben lakott területek voltak, így ott több közhitelű intézményre volt szükség. C. TÓTH NORBERT azonban inkább a tatárjárás következményeként értékeli a hiteleshelyek egyenlőtlen eloszlását. A tatárok ugyanis az Alföldön számos monostort és kolostort pusztítottak el, amelyek hiteleshelyekké válhattak volna, s minthogy a Dunántúlon kisebb mértékű volt a pusztítás, így ott az épen maradt egyházi intézmények átalakulhattak hiteleshelyekké (2002).

A hiteleshelyek egyrészt az előttük tett bevallásokról (*fassio*) állítottak ki oklevelet. (IV.) Béla korától kezdődően pedig a hiteleshely mint bizonyság is részt vett egyes hatósági eljárásokban. A hiteleshely a király, majd később a főbb világi bíróságok által kiküldött mandátum alapján egy tagját az eljárás helyszínére küldte, aki a hiteleshely előtt a hatósági megbízottal együtt jelentést tett a helyszínen látottakról és hallottakról, amely jelentést (*relatio*) oklevélbe foglalva a felkérést kibocsátó hatósághoz terjesztették (SZENTPÉTERY 1930: 125–8).

A magyarországi írásbeliség fentiekben bemutatott fejlődését a kiállított oklevelek számának növekedése érzékelteti a legjobban. Az Árpád-korból 4419 királyi oklevél maradt ránk, a hiteles és a hamis, illetve az eredetiben, másolatban, kivonat és említés formájában fennmaradt okleveleket egyaránt számításba véve. Ezt a jelentékeny oklevélmennyiséget az Árpád-kor egyes századaihoz kötve élesen kirajzolódnak korai írásbeliségünk korszakai: a 11.

és 12. századból az oklevelek mindösszesen 4,5%-a, azaz 198 oklevél származik, a fennmaradó 4221 királyi oklevél a 13. század terméke (SOLYMOSI 2006: 206–7).⁴

2. A korai oklevelek nyelvészeti feldolgozottsága

1. Az előzőekben láttuk, hogy a magyar oklevelezési gyakorlat kiformalódásának időszakából a későbbi évszázadokhoz viszonyítva meglehetősen kevés oklevéllel rendelkezünk. Nyelvtörténészeink ugyanakkor e kevés számú oklevél közül is érthető okokból elsősorban azokat vizsgálták, amelyek hitelessége kapcsán semmiféle kétség nem merült fel. A 20. század folyamán BÁRCZI GÉZA által megfogalmazott, az okleveleink monografikus feldolgozására irányuló igény (1944: 313) teljesüléseként KNIEZSA ISTVÁN a zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelének (1947–1949), maga BÁRCZI a tihanyi apátság alapítólevelének (1951), SZABÓ DÉNES pedig a dömösi prépostság adománylevelének monografikus feldolgozását végezte el (1937, 1954), illetve azt megelőzően MIKOS JÓZSEF a székesfehérvári keresztesek 1193. évi oklevelét (1935), PAIS DEZSŐ pedig a veszprémvölgyi apácakolostor alapítólevelét (1939) részesítette önálló elemzésben.

1970-ben azonban PAIS DEZSŐ ismételten felhívta a nyelvtörténészek figyelmét arra, hogy okleveles forrásaink „mostoha kezelésben részesülnek” (1970: 39). Ez a mellőzöttség valójában egészen a legutóbbi évtizedig megmaradt. Jelentős változás csak 2005 környékén következett be, amikor is az első eredeti formájában fennmaradt hiteles nyelvemlékünk, a tihanyi alapítólevél felé — megírásának 950. évfordulójától bizonyára nem függetlenül — kitüntetett figyelem fordult. Az újbóli elemzések pedig azt is igazolták, hogy az egyes oklevelek kapcsán napvilágot látott feldolgozásokhoz a tudomány fejlődésével párhuzamosan számos új ismeretanyag kapcsolható. Így nemcsak olyan oklevelekkel érdemes foglalkoznia a tudományos kutatásnak, amelyek még nem kerültek korábban a vizsgálatok előterébe, hanem azokkal is, amelyek — valamely szempontból kiemelt szerepük miatt — sokak figyelmét felkeltették már. Ennek a tételnek kézzelfogható bizonyítéka az, hogy BÁRCZI GÉZÁNAK a 20. század közepén írott, valójában ma is joggal viszonyítási alapnak tekintett munkája után számos tanulmány választotta témájául a tihanyi alapítólevelet, és a tanulmányok mellett további két önálló munka is napvilágot látott első hiteles oklevelünkről. ZELLIGER ERZSÉBET

---

⁴ A kiállított nem királyi oklevelek számát jelenleg nem tudjuk ilyen pontosan meghatározni, az azonban bizonyosnak tűnik, hogy a 13. században megközelítőleg azonos számú királyi és nem királyi oklevél született (SOLYMOSI 2006: 207).

2005-ben főként tudománynépszerűsítő céllal írta meg munkáját, ezzel is tisztelegve évfordulós alapítólevelünk előtt, HOFFMANN ISTVÁN tollából pedig 2010-ben született meg az a monográfia, amely az oklevél helynévtörténeti forrásként való elemzésének feladatát vállalta magára (2010a). SZENTGYÖRGYI RUDOLF ugyancsak a tihanyi alapítólevélről írt értekezésével szerezte meg a doktori címet, igazolva az oklevelek jellegzetes multidiszciplináris felhasználhatóságát (2010a).

A nyelvtörténeti kutatások vérkeringésébe a nyelvészeti szempontból valamilyen vonatkozásban kétes hitelű okleveleket a kutatók kevésbé kapcsolták be. Nemcsak a hamis, illetve bizonyos részleteiben hamis (azaz interpolált) oklevelek rekedtek a tudományos érdeklődésen kívül, hanem azok a hiteles oklevelek is, amelyeknek az eredeti példánya nem, csupán az átírata maradt ránk. A másolás, átírás alkalmával ugyanis — még ha azok az eredeti oklevéllel egy időben készültek is — a lejegyzett szöveg változtatásokon eshetett át. A legnagyobb, legegységértelműbben értékelhető nyelvtörténeti haszna tehát kétségkívül az eredetiben fennmaradt okleveleknek van. A kétes értékű oklevelekhez fűződő negatív viszonyulás valamelyest nyilvánvalóan érthető is, hiszen a hamis oklevelek, illetve átíratok nyelvtörténeti vizsgálata sokkal nagyobb körültekintést kíván meg. HOFFMANN ISTVÁN a pécsi püspökség többszörös átíratban ránk maradt alapítólevelének helynévtörténeti forrásértékét taglalva a nyelvtudománynak a kétes értékű forrásokkal szembeni „ellenérzését” azzal magyarázza, hogy a kutatók az oklevelek helynévi elemeire elsősorban mint a magyar helyesírás- és hangtörténet forrásaira voltak figyelemmel, s az efféle vizsgálatokba érthető okokból főként az eredetiben fennmaradt oklevelek névanyagát kívánták bevonni (2010b: 77).

2. Megítélésem szerint azonban a kétes hitelű oklevelek (a hamis oklevelek; a bizonyos részleteiben hamis, azaz interpolált oklevelek; illetve az átíratok) nyelvtörténeti hasznosításáról aligha mondhat le a nyelvtudomány, különösen nem a hazai oklevelezési gyakorlat legkorábbi évszázadaira vonatkozóan, amelyekből egyébként is meglehetősen gyér forrásanyag áll rendelkezésünkre. E forráscsoport mellőzése helyett sokkal inkább azt tartom célszerűnek végiggondolni, hogy a bizonytalan kronológiai státusú oklevelek nyelvi adatainak értékelését milyen fogódzók alapján végezhetjük el megnyugtatóan. Dolgozatom — ahogyan azt már a bevezetésben is hangsúlyoztam — tulajdonképpen ezeknek a támpontoknak a felderítésére, megfogalmazására tesz kísérletet egy konkrét iratnak, a garamszentbenedeki apátság interpolált oklevelének sok szempontú elemzése révén.

A kétes hitelű oklevelek nyelvészeti vizsgálatokba való bevonását a korábbiakban az is jelentősen gátolta, hogy az oklevelek szövegei kritikai apparátus nélkül láttak napvilágot. A GYÖRFFY GYÖRGY nevéhez fűződő „Diplomata Hungariae Antiquissima” (DHA.) című

forrásközlő munka azonban ezt az akadályt jórészt elhárította, és a nyelvészeti kutatásokat is új helyzet, új lehetőségek elé állította. Ez a diplomatikai alpmű ugyanis az 1000 és 1131 között kiállított oklevelek kritikai kiadását tartalmazza, s mint ilyen az egyes oklevelekhez bőséges kommentárt is fűz. Az interpolált oklevelek esetében vállalt feladatának megfelelően igyekszik elhatárolni egymástól az oklevél eredeti és a szövegbe utólag beillesztett részeit.

A nyelvészeti kutatásokban eddig mostohán kezelt oklevelek vizsgálatának jogosságát támasztja alá az a SOLYMOSI LÁSZLÓtól származó kijelentés is, miszerint a „diplomatikai és a történeti hitelesség nem feltétlenül esik egybe” (2001: 157). Ez a vélemény egyértelműen azt sugallja ugyanis, hogy a kutatóknak a hamis oklevelek forrásértékéről sem kell lemondaniuk, ugyanis ezek az oklevelek is tartalmazhatnak — ahogyan erre már SZENTPÉTERY IMRE is utalt — történeti és nyelvi szempontból egyaránt valós adatokat (1930: 7).

A hamis oklevelekkel kapcsolatban figyelembe veendő továbbá még egy körülmény. A szóbeliség évszázadokon át fennálló uralkodó helyzete a monostoralapítások írásba foglalását is negatívan befolyásolta: számos esetben ugyanis eltekintettek az alapítás tényének írásba foglalásától, vagy csupán az adományok egy részét rögzítették írásban (FÜGEDI 1991: 39–40). Ha azonban a későbbiekben egy írásba nem foglalt adomány vita tárgyát képezte, akkor az elmaradt írásos dokumentum hiányát a vita sikeres lezárása érdekében valamilyen módon pótolni kellett. A hiány pótlására többnyire törvénytelen utat választottak, vagyis hamis oklevelet állítottak ki, vagy a meglévő oklevél szövegét egészítették ki azokkal a kiváltságokkal, amelyek eredetileg nem kerültek bele az oklevélbe. Ilyenkor azonban „a legtöbb esetben a valóságban is fennálló birtokviszonyokat rögzítették a hamisítók, vagyis kárt nem okoztak másoknak, adataik pedig bizonyos megszorítással felhasználhatók a történeti rekonstrukció érdekében” (SZOVÁK 2001: 37). Ezen véleményeket szem előtt tartva azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy az oklevél-hamisítások, illetve az utólagos beszúrások, azaz az interpolációk célja olykor nem volt egyéb, mint a tulajdonjog meghamisítása. Mindezek a megállapítások pedig azt is jelzik, hogy a kétes hitelű oklevelek hasznosításának lehetőségei nemcsak a nyelvtudomány, hanem a történettudomány, a történeti filológia képviselőit is foglalkoztatják.

3. Az oklevelek egy sajátos típusa: az interpolált oklevelek

1. Az oklevelek valóságtartalma alapján hiteles és hamis okleveleket szokás elkülöníteni egymástól. A diplomatikai szakirodalom azonban a hamis oklevelek csoportján belül további megkülönböztetéseket is tesz. SZENTPÉTERY IMRE szerint például „vannak [...] egészen hamis oklevelek, és vannak olyanok, amelyeknek valódisága csak annyiban szenvedett, hogy utóbb csalárd célzattal hozzáadtak vagy változtattak bennük valamit” (1930: 7). ÉRSZEGI GÉZA (1986: 13) és SOLYMOSI LÁSZLÓ (2001: 156, 2006: 12) SZENTPÉTERY IMRÉHEZ hasonlóan ugyancsak a hamisítás egyik típusának tartja az interpolációt, azaz azt az eljárást, amelynek során a hiteles oklevél szövegét utólag hozzátoldott részletekkel hamisítják meg. Az interpolált okleveleket nyelvészeti-filológiai szempontból is a hamis oklevelek egy speciális típusának kell tekintenünk. Az eredeti oklevél és az újjólag hozzácsatolt szövegrészletek az irat átírása során váltak egy oklevéllé. Az interpolált oklevelek nyelvészeti vizsgálatakor ezért két dolgot kell szem előtt tartanunk: egyrészt az átírt oklevelek, másrészt a hamis oklevelek nyelvtörténeti forrásértékét, hiszen az interpolált oklevelek valójában olyan átiratok, amelyek hamis részeket is tartalmaznak.

2. Az interpolált oklevelek elemzésekor tehát két olyan oklevélcsoport, az átiratok és a hamis oklevelek nyelvészeti szempontból fontos jellemzőivel is tisztában kell lennünk, amelyek a 20. század folyamán annak ellenére szorultak háttérbe a hiteles oklevelek mellett, hogy a nyelvtudomány igen korán, már a 19. század végén fölvetette az átiratban fennmaradt, illetve a hamis oklevelek nyelvészeti hasznosíthatósága körüli kérdéseket.⁵

2.1. Az átiratok nyelvtörténeti forrásértékéről SZAMOTA ISTVÁN a következőképpen vélekedik: „az átírók gyakran már kétszáz év múlva sem tudták helyesen elolvasni a régebbi okleveleket, ezenkívül pedig a hely- és személyneveket igen sokszor nem az eredeti írásmód, hanem saját koruk kiejtése szerint írták le”, de azt is hangsúlyozza, hogy „Az ilyen átírt oklevelek, ha 100-150 évnél nem későbbiek az eredetihez képest, és ha a bennük előforduló magyar szók helyességének ellenőrzésére egykorú példánk vannak, szükség esetén mégis használhatók” (1895: 129, 130).

SZENTPÉTERY IMRE pedig a középkori oklevélátiratok hibáit elemezve a nevek modernizáló lejegyzését a szándékos, de nem célzatos eltérések közé sorolja, elhatárolva ezeket a

---

⁵ A század első felében a hiteles másolatban fennmaradt oklevelek is kitüntetett figyelemben részesültek, ennek alátámasztására elegendő PAIS DEZSŐ (veszprémvölgyi adománylevél, 1939), illetve SZABÓ DÉNES (a dömösi prépostság adománylevele, 1954) monográfiáira utalnunk. A század második felében azonban az átiratok a hamis oklevelekhez hasonlóan háttérbe szorultak.

szándékos és célzatos változtatásoktól, amelyek között a hamisítás szándékával elkövetett módosítások szerepelnek. E kétarcúság kiemelése mellett SZENTPÉTERY IMRE további fontos megjegyzésekkel is elősegíti az átiratok és az eredeti oklevelek közötti eltérések árnyaltabb értékelését. Az ugyanabban a tárgyban, ugyanabban az időben és sokszor még ugyanazon kéz munkája által született eredetiben fennmaradt oklevélpárok szövegeit összevetve azt a megállapítást teszi ugyanis, hogy „az eredeti oklevelekben is előfordulhatnak és elő is fordulnak hibák és írásmódbeli eltérések”, amelyeket az átiratok csak tovább erősítettek. Ezek a hibák és „írásmódbeli eltérések” egyaránt adatolhatók az oklevél latin szövegében (pl. az irat értelmét nem befolyásoló szókihagyások, betoldások, helyettesítések formájában) és a szöveg magyar nyelvű szórványanyagában is, főképpen a helyesírási különbségek szintjén (SZENTPÉTERY 1942: 404–8, vö. JAKUBOVICH–PAIS 1929: 88).

Többnyire a hiteleshelyek előtt zajlott, hétköznapi jogi ügyletek lebonyolítására volt jellemző, hogy egy-egy ügy alkalmával több oklevelet állítottak ki, amely oklevélpárok általában kevés magyar nyelvi elemet tartalmaztak. A tihanyi összeírás fennmaradási formája — az tudniillik, hogy az oklevél hitelesített példánya mellett a fogalmazványát is ismerjük —, is azt mutatja azonban, hogy a királyi birtokadományozó, birtokösszeíró stb. oklevelek hitelesített példányait vagy az oklevél egészét vázlatosan tartalmazó, de a hely- és személynevek jelentős részét felsoroló fogalmazványokról (*minuta brevis*) vagy az oklevél egészét tartalmazó teljes fogalmazványokról (*minuta completa*) másolták le (vö. ÉRSZEGI 1986: 14). Ez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy már az eredeti oklevelek is az oklevélátiratok megszületéséhez hasonló oklevélírói munka eredményeként jöttek létre (még ha közöttük csupán csekély időbeli különbséggel számolhatunk is). Az összeírás két példányának az összevetése ennek következményét pedig ragyogóan mutatja is: a fogalmazvány és a hitelesített példány között ugyanis számos hangalakbeli, helyesírásbeli és fogalmazásbeli eltérés figyelhető meg, és a hibás alakok jelentős része a hitelesített példánynak a fogalmazványról történő átmásolása közben jött létre, azaz a helyes változatot többnyire a fogalmazvány tartalmazza (vö. ERDÉLYI 1904: 390–1; GÁCSER 1941; KOVÁCS É. 2009: 164, 2012).

Mindezek olyan megállapítások, amelyek az interpolált oklevelek nyelvészeti értékelésénél is számba vehetők, s amelyek a szórványok kronológiájának a meghatározásakor néhány alkalommal talán akkor is a segítségünkre lehetnek, ha nem is ismerjük a hamisítás alapjaként felhasznált fogalmazványt, illetve eredeti példányt vagy példányokat.

2.2. A tudományos közfelfogás szerint a hamis oklevelek nyelvtörténeti hasznosíthatósága erősen kérdéses. KНИЕZSA ISTVÁN az effajta oklevelekről szólva a

következésképpen fogalmaz: „A hamis oklevelek [...] kétes értékűek, mert adataikat csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani, másrészt a hamisító mindig archaizál (régí oklevelek alapján), s így adatai a hamisított korra is, a hamisítás korára is megbízhatatlanok.” (1928–1929: 190). Hasonlóan vélekedik az oklevéltan neves szakembere, SZENTPÉTERY IMRE is, aki a kutatók elsődleges feladatának azt tartja, hogy tisztában legyenek az oklevélszöveg valódi vagy hamisítvány voltával, hiszen az oklevél adatai csupán ennek tudatában használhatók fel tévedés nélkül. Ám azt is hangsúlyozza, hogy — amint erre már korábban is utaltam — a hamis oklevelek jogilag értéktelenek ugyan, de történeti szemszögből nem azok, hiszen legtöbbször ezekben az oklevelekben is található hiteles adatok (1930: 2, 7). E két vélemény mindazonáltal egyértelműen azt sugallja, hogy hamis oklevélből nem célszerű, vagy legalábbis fenntartással érdemes bárminemű következtetést levonni. Az eddig idézett véleményeknél is erősebb kritikát fogalmaz meg az „Ó-magyar olvasókönyv” szerzőpárosa, amikor a korábbi korokra visszahamisított oklevelekről azt mondják, hogy „leghelyesebb, ha nyelvtörténeti szempontból figyelmen kívül hagyjuk” őket (JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXV). Az ekképpen meghamisított oklevelek ugyanis a keltezés korának eredeti okleveleiből merített adatokat a hamisítás korából származó adatokkal elegyítik. Az itt említett kategorikus véleménnyel összhangban azt tapasztaljuk, hogy a hamis oklevelek elemzése többnyire ki is merült annak a felemlegetésében, hogy az efféle oklevelek adatai csak igen nagy körültekintéssel használhatók fel, ha egyáltalán figyelembe vehetők a magyar nyelvtörténeti kutatásokban.

Az idézett gondolatokkal némiképp szembehelyezkedik SZABÓ T. ATTILA véleménye, aki egy ómagyar kori hamis dési kiváltságlevél helynévszórványainak — főként a hamisítás korára vonatkozatható — hitele mellett foglal állást a következőképpen érvelve: „a hamisítás időpontjában az ilyen dologban buzgólkodóknak nemcsak hogy nem állott érdekükben a határpontok nevének megváltoztatása, sőt a hamisítás ellentmondás nélküli sikere érdekében mindent el kellett követniük, hogy a hamisítás időpontjában valóban használatos helynevek kerüljenek bele az oklevélbe” (1966: 423–4).

A hamis oklevelek forrásértékéről vallott különböző nézetek összefoglalásaképpen kell megemlítenünk azt a nem elhanyagolható körülményt, hogy az öt fent említett szerző közül KNIEZSA ISTVÁN, valamint JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ a magyar nyelvű szórványok nyelvtörténeti hasznosíthatósága felől véleményezi a hamis oklevelek forrásértékét, és értékeli azt negatívan. A másik két tanulmány írója, SZENTPÉTERY IMRE és SZABÓ T. ATTILA pedig a hamis oklevelek egyértelműen nem elfogadható, de nem is elvethető forrásként való felhasználhatóságát az oklevelekben szereplő helynevek való

volta alapján határozza meg. Az a tény ugyanis, hogy a hamis oklevelek és a bennük szereplő magyar nyelvű helyneveket nem a szöveg szerint jelzett időpontban, hanem jóval később rögzítették, nem zárja ki azt, hogy leginkább a hamisítás korának megfelelő helyesírási jegyeket magukon hordozó helynevek már a hamisított korban is fennálló viszonyokat tárnak elénk, és ennél is bizonyosabb, hogy a hamisítás korának helynévhasználati valóságát alapvetően pontosan mutatják. A 20. század nyelvészeti és diplomatikai szakemberei szerint a hamis oklevelek történeti, névtörténeti forrásként tehát bizonytalanabban ugyan, mint a hiteles oklevelek, de eredményesen vehetők figyelembe a történettudományi és a nyelvészeti kutatásokban. A magyarországi diplomatika e kérdésben eddig nem idézett kiváló szakembere, ÉRSZEGI GÉZA a következőképpen fogalmazza meg ezt a gondolatot: a hamis oklevelek „rendkívül becses történeti források lehetnek, amennyiben ismerjük a hamisítás korát és indítékát” (1986: 14). Az efféle oklevelek magyar nyelvű elemeinek nyelvtörténeti felhasználhatóságát ezzel szemben igencsak korlátozottnak minősítik még a legmegengedőbb viszonyulást mutató szakemberek is.

2.3. Számba véve a 20. század nyelvtörténeti eredményeit azzal szembesülünk, hogy a (nyelvészeti szempontból) kétes hitelű oklevelekről napvilágot látott vélemények nem hogy nem teremtették meg, de talán meg is gátolták ezen iratok nyelvészeti elemzését. Az a kutató pedig, aki ilyesfajta oklevelek elemzésére vállalkozik, valóban sokféle nehézséggel kényszerül szembenézni. Abban az esetben azonban, ha a hamis, vagy (mint jelen esetben) az interpolált okleveleket nem a hiteles oklevelekre kidolgozott módszerek segítségével tanulmányozzuk, hanem egy új, speciálisan e nyelvemlékcsoporthoz kialakított módszertani keretet alkalmazunk, jó esélyeink lehetnek arra, hogy a hamis oklevelek gazdag tulajdonnévanyagát eredményesen kiaknázhassuk. Ez a módszertani eljárás ráadásul azzal a haszonnal is járhat, hogy a nyelvtörténeti kutatások szemszögéből ugyancsak kétes értékűnek tartott további két oklevéltípus (a teljes szövegében hamis oklevelek és az átiratok) nyelvészeti felhasználhatóságának lehetőségeit is tisztázhatja. Az interpolált oklevél ugyanis — mint korábban jeleztem — a hamis oklevelek és az átiratok jellemző tulajdonságait ötvözi azáltal, hogy az eredeti oklevél szövegének utólagos pótlásai, azaz valójában hamisításai az irat átírásának alkalmával illeszkedtek bele az oklevél alapszövegébe.

A hamis és átírt oklevelek nyelvészeti hasznosításának a legnagyobb hibája tehát az lenne, ha a bennük található magyar nyelvű elemeket együttesen kezelve kívánnánk vagy az eredeti oklevél megírásának korára, vagy a hamis oklevelek esetében a hamisítás korára, az átiratok esetében pedig a másolat megírásának korára vonatkoztatni. KNEZSA ISTVÁN helyesírástörténeti munkája kiválóan példázza ennek az eljárásnak a sikertelenségét. „A magyar

helyesírás a tatárjárásig” című tanulmányához ugyanis a szerző a hiteles oklevelek névanyaga mellett a hamis és az átírt oklevelek szórványanyagát is felhasználta, és az átírt oklevelek adatait egységesen, mindenféle megkülönböztetés nélkül az eredeti oklevél keletkezési korának helyesírási jellemzésekor vette figyelembe (1928–1929). A bő két évtized múlva, a század közepén megjelenő összefoglaló helyesírás-történeti munkájában azonban már nyomát sem találjuk a hamis oklevelekből, illetve az átíratokból származó példáknak, a monográfiából ugyanis következetesen kihagyta ezen oklevelek névanyagának helyesírási jellemzését. A 11. századot felölelő első helyesírás-történeti korszak jellegzetességeit ugyanis a tihanyi apátság alapítólevele (1055), Dávid duxnak a tihanyi apátság számára szóló oklevele (1090) és a pannonhalmi apátság birtokösszeíró oklevele (1093) alapján vázolta fel, valamint e korszak keretein belül tárgyalta a 12. század elején született veszprémvölgyi oklevél latin nyelvű renovációját is (1952: 14–8).

Amennyiben a kétes értékű oklevelek névanyagára forrásként kívánunk alapozni, fontos figyelembe vennünk az iratok elsődleges keletkezési céljait, illetve keletkezési körülményeit is. Számolnunk kell tehát egyrészt azzal, hogy a hamis és az interpolált oklevelek is minden bizonnyal a hitelesség látszatát kívánják kelteni, ennek megfelelően a lejegyzőik az oklevél szövegét a hamisított kor nyelvi arculatához igyekeztek igazítani. Másrészt azonban az oklevélírók nem tudták maradéktalanul függetleníteni magukat saját koruk nyelvi jellegzetességeitől sem, ebből kifolyólag pedig ezek az iratok a hamisítás korának nyelvi vizsgálatára is lehetőséget nyújtanak. Ha tehát az átírások és a hamisítások, interpolálások alkalmával az iratokra ráakódott kronológiai rétegeket lefejtjük egymásról, és azokat elkülönítve kezeljük, e módszerrel a valamilyen tekintetben kétes hitelű okleveleket, így az interpolált okleveleket is a nyelvészeti kutatások „hiteles” forrásaiként vehetjük az adott korszakokra vonatkozóan figyelembe.

II. A garamszentbenedeki apátság alapítólevele

1. Az alapítólevél filológiai megítélése

1. Oklevél gyűjtőnév alatt sokféle iratot tartunk számon, vannak köztük alapítólevelek (*litterae fundationales*), adománylevelek (*donationales*), egyházi birtok- és vagyonösszeírások (*conscriptionales*), határjáró levelek (*metales*), tanúvallomások (*testimoniales*), végrendeletek (*testamentales*), vagyonlajstromok (*inventaria*) stb. A dolgozatomban tárggyául választott oklevél az alapítólevelek típusába tartozik. Ez az oklevél ugyanis a garamszentbenedeki apátság I. Géza király általi megalapításáról, illetve az apátság részére szóló gazdag királyi adományokról tudósít.

A garamszentbenedeki apátságot megalapító oklevél datálásaként három évszámot szokás feltüntetni (1075/1124/1217): az első (1075) az eredeti oklevél megírásának az idejét, a második (1124, 1217) pedig az 1075-ös irat átírásának éveit jelzi. A szakirodalom legújabb eredményei szerint a garamszentbenedeki apátság 1075. évi eredeti, hiteles alapítólevele a 16. század első éveiben még megvolt. 1506-ban a szentbenedeki apát nevében *Briccius de Thewre* deák ugyanis bevallást tett *Emericus de Peren* nádor előtt, hogy I. Géza alapítólevele *Andree Sary* kezébe jutott, aki megtagadta annak visszaadását (DHA. 1: 204–5, KNAUZ 1886: 339–42). Napjainkra ez az eredeti oklevél nem, csak annak 1217. évi átírata maradt fenn. Tudjuk azonban, hogy az eredeti oklevelet 1237 körül interpolálták, azaz a szövegét olyan (hamis) részekkel bővítették ki, amelyek 1075-ben még nem szerepeltek a latin szövegben, majd az oklevél 1270 után újabb módosításnak esett áldozatul. A két átíratot: II. István 1124-es, illetve II. András 1217-es oklevelét — ami az 1124-es oklevelet írja át — az 1270 környékén történt hamisítás után jegyezték csupán le. I. Gézának a garamszentbenedeki apátság részére szóló adományát pusztán a II. András korára hamisított okmányból ismerjük, így ez az irat képezheti alapját nyelvtörténeti, névtörténeti vizsgálatainknak.

Az tehát egészen bizonyos, hogy a ma meglévő, 1217-re datált oklevél csupán a 13. század hetvenes éveiben jegyeztetett le, de emellett GYÖRFFY GYÖRGY szerint azzal is számolnunk kell, hogy az oklevél 13. század végi kiegészítését a század első felében bekövetkezett hamisítás előzte meg. Ezt az elképzelését arra alapozza, hogy 1225-ben Ság birtoklása miatt, 1237-ben pedig a goznikai, geledneki, keresztúri vámok miatt pereskedett az apátság, a 70-es

évekbeli interpolálást pedig a Garam menti erdők kapcsán kibontakozó birtokpererekhez köti a szerző. Az említett birtokpererek kapcsán érintett területeken túl az interpoláció az alapítólevél ma ismert változatában további adományok írásba foglalását is befolyásolta, ennek megfelelően úgy gondolom, hogy az esetlegesen két fázisban történő interpoláció ellenére nyelvtörténeti szempontból két kronológiai réteget kell figyelembe vennünk: az eredeti és hiteles alapítólevél évszázada, azaz a 11. század mellett az interpoláció időszakát, vagyis a 13. századot. A nyelvészeti vizsgálat szemszögéből annak van ugyanis kiemelt jelentősége, hogy az oklevél két századból származó részeit jól elhatárolhassuk egymástól. Ezen ismeretanyag mellett a 13. századi interpolációk közötti afféle különbségtétel, hogy az a század első vagy második felében keletkezett utólagos betoldás-e, nemhogy segítené az interpolált oklevelek jellemző jegyeinek a feltárást, de nagyban meg is nehezítené, sőt talán teljes mértékben lehetetlenné tenné azt. A különbségtétel mellőzését az is indokolja, hogy ha el is fogadjuk, hogy elsőként a század első felében egészítették ki az oklevél szövegét, abban továbbra sem lehetünk biztosak, hogy az 1217. évi oklevél lejegyzésekor ezt az oklevelet írták-e át és bővítették-e ki, vagy az eredeti 1075. évi oklevél szövegéhez nyúltak vissza. A szöveggözlésében maga GYÖRFFY GYÖRGY sem tesz e tekintetben különbséget az interpolációk között (DHA. 1: 205, 212, 418).⁶

2. Az oklevél hitelességének filológiai megítélése a 19. századtól kezdődően korántsem volt egységes a magyar szakirodalomban. A szakemberek eltérően vélekedtek például arról, hogy I. Géza 1075. évi oklevele és II. István 1124-es átírata egyáltalán létezett-e. Ugyanakkor az e kérdésre pozitív választ adók táborra sem tekinthető homogénnek, hiszen voltak, akik hitelesnek, mások pedig hamisnak fogadták el az alapítólevelet, illetve annak átíratait.

2.1. KNAUZ NÁNDOR, aki a 19. században megírta a garamszentbenedeki apátság történetét, az 1075-ös, az 1124-es és az 1217-es oklevelet is hitelesnek ismerte el, az oklevelek hitelessége kapcsán addig a kijelentésig elmenve, hogy: az átíratok „egyenlők voltak az eredetivel” (1890: 21). KNAUZ NÁNDOR az oklevelek hitelességét legerőteljesebben az alapítólevél, illetve az átíratok nagyszámú bemutatásának, illetve átírásának adatait közzétéve kívánta igazolni, véleménye szerint ugyanis, ha egy oklevelet ilyen sokszor mutattak be, az nem lehet hamis, hiszen minden eljárás az oklevél hitelességének a megvizsgálásával is együtt járt (1886: 321–44, 1890: 3–22).

---

⁶ KEGLEVICH KRISTÓF a 13. és 14. századi birtokpererek alapján a garamszentbenedeki apátság történetéről írt monográfiájában annak a lehetőségét is felveti, hogy az interpoláció esetleg nem kettő, hanem három vagy még több lépésben ment végbe a 13. század elejétől az 1320-as évekig (2012: 26).

2.2. Már KNAUZ NÁNDOR korában is többen megkérdőjelezték azonban az oklevél, valamint az átiratok hitelességét. HŐKE LAJOS elfogadta ugyan, hogy a garamszentbenedeki apátság alapítása I. Géza nevéhez kötődik, de az alapítólevélről úgy vélekedik, hogy az „később (tán négyszáz évvel utóbb) van koholva”. Ezt a véleményét alapvetően arra alapozza, hogy III. Ince 1209. évi pápai bullája nem tesz említést az alapítólevélben szereplő Tisza-Szolnok, Alpár és Bihar-vidék javadalmairól. A szerző ennek megfelelően mind az 1075. évi, mind az 1217. évi iratot koholtnak minősítette. E vélekedés tudományos megalapozottságára azonban árnyékot vet HŐKE LAJOS személyes sértettsége, amelynek hangot is ad cikkében. HŐKE sérelme onnan származik, hogy KNAUZ NÁNDOR a HŐKE „vidékebeli” pécsváradai apátság alapítóleveléről kimutatta, hogy az nem hiteles. HŐKE pedig ezt a magyarázatot a személyét érintő sérelemként értékelve a garamszentbenedeki oklevelekről mondott szavaival próbálta KNAUZnak viszonzni a „jóindulatot” (1875: 511, vö. 1866: 833).

HŐKE LAJOS írására válaszolva a garamszentbenedeki alapítólevél valóságát védelmezve KNAUZ NÁNDOR megjegyzi, hogy a „bulla sem át nem írja, sem meg nem erősíti, de még csak meg sem említi az 1075-diki alapítólevelet. E bulla nem egyéb, mint az akkor és később is szokásban volt pápai védlevelek egyike, melyekben a pápák a kérelmező szerzeteseket zárdájuk és birtokaikkal együtt [...] fölvettek” (1875: 534). Az 1209. évi pápai bulla tehát nem kívánta az apátság összes javadalmát elősorolni, emellett pedig az alapítólevélben nem szereplő, az 1075 és 1209 között eltelt 134 év alatt szerzett birtokok is szerepelnek az 1209-es bullában. KNAUZ NÁNDOR HŐKE további kritikai észrevételeit is megnyugtatóan cáfolta. II. András 1217. évi oklevelének hitelét Károly Róbert 1328-as átíró oklevelével védte meg. HŐKÉT az alapítólevélben leírt, illetve a fennálló szolnoki térvizonyok különbözősége is arra motiválta, hogy kételkedjen az oklevél hitelességében. KNAUZ válaszában azonban kifejti, hogy az oklevél megírása és saját koruk között eltelt 800 év figyelembevételével ezt az érvet nem tekinthetjük mérvadónak. Végül pedig HŐKÉnek arra a kifogására, hogy a pápai bulla nem nevezi meg az apátság alapítóját, KNAUZ kimutatja, hogy ezek a pápai védlevelek nem ritkán az esztergomi érsekség alapítóját sem nevezték nevén (KNAUZ 1875: 534–5).

2.3. SALAMON FERENC ugyancsak gyökeresen szembehelyezkedik KNAUZ véleményével, amikor azt mondja, hogy mindhárom oklevél (az 1075-ös eredeti, illetve az 1124-es és az 1217-es átirat) hamis, sőt I. Géza és II. István oklevelei soha nem is léteztek. Ugyancsak SALAMON vetette fel elsőként azt is, hogy II. András oklevelének 1217. évre való datálása nem tükrözi az oklevél kiállításának valós időpontját. Megállapításait például az inspirálta, hogy az alapító és adománytevő Géza hol *Geisa*-ként, hol *Magnus*-ként, hol pedig *Bele regis*

filius-ként szerepel a latin szövegben, vagyis „mintha zavarban volna arra nézve, tulajdonképpen hogy is híjják csak őt” (1885: 14). Az „Ego Magnus, qui et Geisa, in primis Hungarorum dux, postea vero gracia Dei rex consecratus, Bele regis filius”⁷ szövegrészletet a következőképpen értelmezi: „ő az, kit akkor, midőn a magyarok hercege volt, *nagy*-nak vagyis *Geisá*-nak neveztek, — azután megkoronázták, — s hogy ő Béla király fia” (1885: 14). Az 1217. évi oklevél hitelét illetően pedig részben azért bizonytalanodik el a szerző, mert ebben az évben a király a Szentföldön tartózkodott (1885: 13–7).

SALAMON FERENC érvelésének tarthatatlanságával is hosszasan foglalkozott KNAUZ NÁNDOR, ennek részletes ismertetésétől azonban e helyütt eltekintek, csupán a SALAMONTól idézett két felvetésre adott válaszát említem meg. Az idézett szövegrészlet KNAUZ NÁNDOR szerint nem adhat félreértésre okot, csupán arra látunk példát, hogy a király mindkét nevének (*Geisa* és *Magnus*) megnevezésével szerepel az oklevélben, és nincs összefüggésben azzal, hogy korábban a magyarok hercege volt, később pedig felszentelt király lett. A király távollétéről pedig azt mondja a szerző, hogy csak 1217 augusztusában utazott el, de a külföldön való tartózkodásának ideje alatt kiadott oklevelek sem keverhetők csupán ezen ok miatt gyanúba (1886).

2.4. 10 évvel később FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ szintén úgy látja, hogy II. András oklevele a 13. században íródott ugyan, de annak nem első, hanem sokkal inkább a második felében. Az oklevél külső ismertetőjegyeit megvizsgálva észreveszi például, hogy az irat írásképe a 13. század második felének jellegzetességeit viseli magán, illetve felfigyel arra is, hogy az 1217. évi oklevél hártáját a király 1230 előtti oklevelei esetében nem tapasztalt kidolgozottság jellemzi. FEJÉRPATAKY a másik átíratot, tudniillik István királyét is későbbi időpontra datálja. Nem adja meg a pontos évet, de abból kiindulva, hogy az irat szerkezete és stílusa a 13. századi oklevelezési gyakorlat jellemzőivel mutat rokonságot, azt vallja, hogy az oklevél 150 évvel 1124 után keletkezhetett. Ilyen 13. századi jellegzetesség az átírás módja, az tudniillik, hogy az átírt oklevél szövegét az átíró oklevél keretbe foglalja. Ez az úgynevezett insertio-típusú átírás ugyanis Magyarországon csak 1210 tájékán jelentkezett (vö. SOLYMOSI 2001: 155). Feltűnő továbbá, hogy az oklevél szövege végig többes számú formákat használ, pedig efféle alakok a 12. század végéig az egyes számúakkal felváltva fordultak elő az oklevelekben, valamint az irat megszerkesztésének kiforrottsága is felkeltheti a gyanúkat, hogy az oklevél datálása nem a keletkezés valós dátumát jelzi. Az átíratok alapjául szolgáló

---

⁷ Az alapítólevél latin nyelvű szövegét GYÖRFFY GYÖRGY szövegközléséből (DHA. 1: 213–8), magyar nyelvű fordítását pedig KIS PÉTER–KÖRMENDI TAMÁS munkájából (2006: 51–69) idézem, ha forrás megjelölése nélkül teszem közzé a szövegrészleteket dolgozatomban.

1075. évi alapítólevél hitelességének kérdésében FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ ugyanakkor KNAUZ NÁNDOR határozott véleményére támaszkodik, és a hamisság gyanúját teljes egészében elhárítva az oklevelet hitelesnek minősíti (1895: 29–45, vö. 1885: 13).

2.5. A szlovák FRANTIŠEK VÍTAZOSLAV SASINEKnek a garamszentbenedeki oklevélről megfogalmazott gondolatait ERNYEY JÓZSEF 1906-os magyar összefoglalása alapján ismerjük. A szlovák szerző egyértelműen az alapítólevél hamissága mellett foglal állást: „az a sok következetlenség, ellenmondás a fogalmazásban, nem terhelheti a királyi kancelláriát”. A magyar nyelvű helynevek lejegyzésében is tévedéseket vél felfedezni, kérdésként fogalmazza meg például, hogy az oklevélben a szórványok mellé kitett latin *hungarice* adverbium azonos volt-e a magyar *magyarul* kifejezéssel (1906: 75).

2.6. Az alapítólevél utólagos kiegészítésére, azaz interpolálására elsőként MARCZALI HENRIK gyanakodott az oklevél részletező határleírásai, valamint a birtokokon élők kötelezettségeinek pontos ismertetése miatt (1896: 116–7). PAULER GYULA szintén felveti, hogy a 11. századi oklevél szövegét a „világosság kedvéért?” néhány helyen módosították. A 11. századnál később keletkezett formának tartja például a „tributum in loco, qui dicitur hungarice *Aranas*, latine autem *Aureus*” szerkezet *hungarice* szavát, illetőleg a *Cernigradenses*-féle latinizáló alakokat (1899: 376). Néhány évvel később HÓMAN BÁLINT a királyi cím és az átokformula alapján vallotta — bizonytalanul ugyan — az oklevél interpoláltságát: „a csupán késői átiratban ismert garamszentbenedeki 1075. évi oklevél [...] legrosszabb esetben az eredeti oklevél mintául vételével készült interpolált oklevél” (1917: 62). Az oklevélben szereplő *Hungarorum* és *dux Hungarorum* alakokat meglátása szerint ugyanis a 13–14. századi átíró írhatta az eredeti *Ungarorum*, *dux Ungarorum* alakok helyére (1917: 62). PAIS DEZSŐ a Tolmács falu határleírásában található *Orduksara [Ördög? sara]* szórvány *ö* hangja kapcsán jut arra a feltételezésre, hogy az oklevél nem a 11. századi magyar hangrendszer és helyesírás jellegzetességeit mutatja. Úgy véli ugyanis, hogy ha létezett is már hangrendszerünkben *ö* hang az oklevél másodszori átírása idején, azaz az irat datálása szerint 1217-ben, azt még nem jelölhették *o* betűvel (1955a: 530). A 20. század végén ROKAY PÉTER a 14. századi krónikakompozíció interpolációival összevetve tesz említést a garamszentbenedeki oklevélről. Úgy gondolja, hogy az alapítólevél méltóságsorában és a krónika interpolációiban feltűnő *Franco* püspök neve egyaránt a *Chronicon Sancti Huberti Andaginensis*-ből származik (1999: 11). Majd néhány évvel később válaszként SZŐCS TIBOR kifejti, hogy okleveleinknek jellemzően nem a formulás részeit (köztük a méltóságsort) érintik a módosítások, hamisítások, hiszen az interpolált oklevelek hitelességének a látszatát éppen az oklevél ezen részei tarthatták fenn (2007: 84).

Az oklevél kritikai kiadásainak (RICHARD MARSINA 1971 [CDES. 1: 53–8], GYÖRFFY 1992 [DHA. 1: 204–18]) megjelenése előtt (e munkák részletes ismertetését lásd a III. 1. Az alapítólevél kritikai kiadásai és ezek filológiai eredményei fejezetben) csupán SZENTPÉTERY IMRE, valamint HORVÁTH JÁNOS tett néhány utalást arra vonatkozólag, hogy az oklevél mely részei tarthatók hitelesnek és mely részei hamisnak. SZENTPÉTERY IMRE nem foglal határozottan állást ezen oklevél hamis, illetve valódi volta mellett: „az oklevél, bár II. István és II. András átíró oklevelei aligha hitelesek, legalább formulás részeiben hitelesnek fogadható el, de kétségtelenül módosításokon ment keresztül” (1923: 8). HORVÁTH JÁNOS az oklevél rímelését tanulmányozva SZENTPÉTERY IMRE gondolatmenetéhez szorosan illeszkedve ugyancsak a formulás részeket tartotta az oklevél hiteles részeinek (1954: 82).

2. A garamszentbenedeki apátság és alapítólevelének keletkezési körülményei

1. Szent István király bakonybéli, zalavári, pécsváradi és zobori; I. András király tihanyi; I. Béla szekszárdi és kolozsmonostori bencés apátságai után I. Géza a Garam mellett alapított bencés monostort Szent Benedek tiszteletére (KMTL. *Garamszentbenedek*). Az apátság 19. századi környékét a következő szavakkal írja le KNAUZ NÁNDOR:

„alig ezer lépésnyire a monostor előtt délnek a Garam merész kanyarulattal magas meredek kőszikla tövéhez fordul, csak szűken engedve tért az országútnak, mely fölé a komor, élettelen sziklatömeg a monostornak mintegy előrseként merészen, sőt félelmesen kihajlik, mintha minden perczen az alatta elhaladókra lezuhanni akarna. A monostor alatt keletnek a város és kevés, de termékeny rétjei terülnek el, túl a Garamon, fel pedig éjszának messze-messze, a meddig csak terjed a láthatár, mindkét oldalról sűrű erdősséggel borított magas hegyek övedzik a virágos kertként elterülő völgyet, melyen keresztül minden rend és törvény nélkül kénye-kedve szerint jobbra-balra átcsapongva folydogál a rakoncátlan Garam” (1890: 33).

2.1. A szerzetesi életforma legnépszerűbb formája Géza fejedelem térítése és Szent István király egyházszervezése, valamint III. Béla ciszterci monostoralapításai között eltelt két évszázadban a bencés Regula követése volt. A bencés szerzetesség népszerűségét az idézte elő, hogy azt az aszketikus-missziós ideált terjesztették országunkban, amely a magyar társadalom igényeihez legjobban illeszkedett. A bencés monostorok életére három tényező volt befolyással: 1. az alapító személy szándéka, vagyis a világi társadalom vallás iránti

igénye, 2. az, hogy a megyéspüspök miképpen jelölte ki a monostor helyét az egyházszervezet keretein belül, 3. a többi monostorral való viszonya. A 14. század végéig alapított megközelítőleg 80 magyarországi bencés monostort hagyományosan királyi és magánalapítású intézményekre szokás osztani. A különböző jogállású intézmények kronológiailag is határozottan elkülönülnek egymástól: a királyi alapítások — amelyek Szent István idejében indultak — az 1091. évben befejeződnek. A magánalapítások ugyanakkor a Győr nembeli Ottó ispán zselicszentjakabi monostorának 1061. évi alapításával vették kezdetüket, amelyek kialakulásában minden bizonnyal nagy szerepe lehetett a királyi hatalom utánzásának, azaz az *imitatio regni*-nek. Az alapító személye nem kis befolyással volt a szerzetesek életkörülményeire: a királyi monostorok ugyanis tekintélyesebbek voltak magánalapítású társaiknál, ráadásul a király kezdetben alig avatkozott bele a szerzetesek belső életébe. Az alapítások legáltalánosabb célja az örök élet biztosítása, illetve az elkövetett bűnökért járó vezeklés idejének lefaragása volt, de emellett például az Isten büntetése miatti gyermektelenség vagy a vallásgyakorlat lehetőségeinek megteremtése is a motivációk között szerepelt. Mindezek mellett a monostor természetesen az uralkodók és birtokosok hatalmát reprezentáló kellék is volt (lásd részletesebben SZOVÁK 2001: 35–7, 41–5, FÜGEDI 1991: 40, KMTL. *bencések*).

2.2. Az alapítás mondai hagyománya szerint az 1074. március 14-ei mogyoródi harc után — amely csata Salamon király és Géza herceg seregei között bontakozott ki, és Géza győzelmével zárult — a magyarok királyává lett Géza Bars megyei birtokaira vonult vissza.

„Egy alkalommal Barsmegye hegyei közt vadászván, az éj egy őserdővel koronázott hegyek közé szorult szűk, de igen kies völgyben lepte meg, hol is sátrát a merész kanyarulatban halkán folydogáló Garan partján títé fel. Szemközt a hegy oldalához simuló domb tetején komor sziklacsoport mereszté égnék kopasz száraz tagjait, melyek a százados fák dús lombozata közt a mélán derengő hold halvány sugarait felfogva, a csendes éjben szemlélőnek mind megannyi elátkozott titánok gyanánt tüntek fel. És szemlélte őket a sátra előtt ülő király is, rajtok csüggtek szemei, mintha valami varázserő vonzotta volna oda és elmerengett imént lefolyt viharos napjain, midőn a Vid által félrevezetett Salamon király elől menekülve, végveszélyben vitéz öcscsével Lászlóval Vácznál találkozik és megharcolják a döntő mogyoródi csatát, mely Salamont trónjától s Ernyeivel annyi magyar vitézt életétől fosztott meg [...]. Egyszerre szeme a szikla egyik hasadékan akad meg, kétkedve ismételtlen oda tekint s végre mintegy meggyőződve felugrik, maga mellé szólítja kíséretét s ama hasadék felé tart, melyből, közelebb érve, világosan valami fénynek gyenge lángja villant elő. Behatolnak s ime nagy bámulatára ott találja a csak imént trónjától megfosztott s hontalanná lett Salamont, remeteként térdre borulva s végtelen bánatába elmerülve. Gejcsa királyt e jelenet annyira meghatotta, hogy e helyen alapítá a szent-benedeki apátságot” (KNAUZ 1890: 1–2). Az elmondottakból azonban csupán azt tudjuk tényekkel alátámasztani, hogy a

testvérháború lelkileg igencsak megviselte Géza királyt, aki Isten kiengeszteléseképpen alapította a váci székesegyházat, de — amint alább látni fogjuk — a garamszentbenedeki apátság alapítása évekkel megelőzte a mogyoródi csatát (vö. HAICZL 1913: 7).

2.3. Az alapítás írásban való rögzítése, azaz az alapítólevél kiállítása és a monostor tényleges építése között többféle viszony állhat fenn, a legtöbbször azonban nincsenek biztos adataink, csupán az oklevél szövegére támaszkodhatunk az időpontok meghatározásakor.

KEGLEVICH KRISTÓF vélekedése szerint Zselicszentjakab esetében például egész pontosan meg tudjuk határozni az építés kezdetét, az alapítólevél — melyet KUMOROVITZ LAJOS BERNÁT (1964) nyomán GYÖRFFY GYÖRGY is 1061-re datál (DHA. 1: 169–74) — arról ad hírt ugyanis, hogy az alapító „ecclesia nimia vetustate et neglectu iam deserta”, azaz „egy meglehetősen régi és elhanyagolt egyház” (DHA. 1: 172) területét jelölte ki monostoralapítás céljából. Az építkezés ez esetben tehát egészen bizonyosan az alapítólevél kiadása után indult meg, annál is inkább, mert a Képes Krónika híradása szerint a monostor felszentelésén Salamon király és Géza herceg is jelen volt, amely esemény valószínűleg 1066-ban következett be. Az alapítólevél elsődlegességét támogatja továbbá az építkezéssel, illetve felszenteléssel szemben az is, hogy amíg az alapító Ottó az alapítólevélben ispánként, a krónikakompozícióban már nádorként tűnik fel. A tihanyi és a százi monostorok alapítólevele kapcsán pedig annak ad hangot a szerző, hogy mivel ezek az oklevelek nem tesznek említést a felszentelés aktusáról, ez negatív bizonyíték lehet arra vonatkozólag, hogy az alapítólevelek keletkezésekor az építkezés még igencsak kezdeti fázisban volt (KEGLEVICH 2010a: 48, 2012: 32)

A garamszentbenedeki oklevél kiállítása és a monostor építésének megindulása közti viszony tekintetében a szakirodalom egyértelműen úgy vélekedik, hogy az építkezés megelőzte az alapítólevél kiállítását. És minthogy az alapítólevél múlt időben beszél a monostor építéséről („Ecclesiam construere adoptavi” – „megkívántam egyházat építeni”; „ibique favente Deo monasterium constitui” – „Isten kedvezéséből monostort alapítottam”; „ubi etiam ecclesiam Sancti Benedicti construxi” – „ahol Szent Benedek egyházát is felépítettem”), az alapítólevél keltekor, azaz 1075-ben nagy valószínűséggel már be is fejeződtek az építkezési munkálatok. A garamszentbenedeki apátság történetét kutató szakemberek abban is egyetértenek, hogy a monostor felépítése még Géza hercegsége idején (az 1060-as években) elkezdődhetett, hiszen a mogyoródi csata, illetve az oklevél kiállítása között eltelt kb. egy év nem elégséges idő egy monostor felépítéséhez (vö. KNAUZ 1890: 34–5, TAKÁCS 2001: 159, KEGLEVICH 2010a: 48, 2012: 31–2). Az alapítás kezdő időpontjának kijelölésekor segítségünkre lehet az a körülmény is, hogy a monostornak adományozott

birtokok jelentős része a Géza hercegsége alatt álló területen feküdt, ami ugyancsak az alapítás 1074 előtti megindulását valószínűsíti (KOSZTA 2009: 289).

2.4. Az 1075-ben tehát már bizonyosan álló apátsági épület az évszázadok során több viszontagsággal nézett szembe. A tatárok az apátság közvetlen környezetében lévő településeket is feldúlták, amiből arra következtethetünk, hogy az apátság is megszenvedhette a tatárjárást, viszont az okmányai és a temploma is épségben átvészelte a támadást. A 14. század végével azonban a falak omladozni kezdtek, majd a templom a monostorral együtt összeomlott. Ebből az eredeti épületegyüttesből nem sok részlet maradt fenn. Storno Ferenc és Kálmán tervei alapján, Knauz Nándor esztergomi kanonok irányításával a 19. század végén végzett restaurálási munkálatok alkalmával feltárták a román stílusú templom alapjait, ami egy mellékhajóval keskenyebb és egy szentéllyel rövidebb volt a mostaninál. A feltárt épületrészlet mellett két tárgy őrzi a 11. századi állapotokat: egy ebedeci homokkőből készült keresztút és egy nagy fafeszület. Az oklevelek tanúsága szerint 1405-ben gótikus stílusban újjáépített templom a század során többször is leégett, illetve idegen kézbe került, majd a század végén ismételen újjáépítették. A templom mai belső szerkezete hűen őrzi a 15. század végi állapotokat, külseje is csupán annyiban változott meg, hogy a 16. században védelmi szempontokat szem előtt tartva négy méterrel megemelték a hosszfalát, illetve az ablakokat részben beépítették. A 19. század végi restaurálás alkalmával a kanonokok által készített három szentélyi ablak az apátság alapításának eseményeit idézi fel. A középső ablakon Szűz Mária és Szent Benedek szerepel „Szűz Mária, hazánk védasszonya” és „Szent Benedek, a templom védszentje” feliratok kíséretében. Jobb oldalon az alapító Géza király, illetve az alapítólevelet 1217-ben megerősítő II. András tűnik fel. A bal oldali ablakon pedig a király öccse, Szent László, aki jelen volt a monostor felszentelésén, illetve az alapítólevelet 1124-ben megerősítő II. István király képe látható (KNAUZ 1890: 33–57).

2.5. Az apátságnak az alapításkor adományozott birtokok többsége az apátság közvetlen környezetében, illetve Bars megyében helyezkedett el, de az ország különböző részein fekvő vármegyékben is jelentős birtokokhoz, illetve jövedelmekhez (pl. tized és vámok formájában) jutott az apátság.⁸

Az apátság közvetlen területén, a későbbi *Garamszentbenedeken* kívül („*Terram, per cuius medium transit flumen, quod vocatur Gran*” – „A földet, amelynek közepén az a folyó halad keresztül, amelyet *Gran*-nak neveznek”) az alapítólevél név szerint is megemlíti

---

⁸ I. Géza királynak a garamszentbenedeki apátság számára tett adományaihoz lásd DHA. 1: 213–8; KNAUZ 1890: 131–250; Gy. 1: 443–4, illetve a megfelelő szócikkek; KEGLEVICH 2012: 33–4, 175–202; PRT. 12/B: 95–6; HAICZL 1913: 11–2.

azt a három falut, amelyek ehhez a területhez szorosan kapcsolódnak (e terület határleírásainak elemzését lásd a IV. 1. Az apátság területének határleírásai című fejezetben): Szőlős („Postea dedi villam, que vocatur *Sceulleus*” – „Azután adtam egy falut, amelyet *Sceulleus*-nak neveznek”), Tolmács („Dedi eciam villam piscatorum super ripam *Gran* nomine *Talmach*” – „Odaadtam még a halászok *Talmach* nevű faluját is, a *Gran* partja fölött”), Kovács („**Intra quos eciam terminos est villa *Kouachi* nomine, quam dedi**” – „**E határok között van *Kouachi* nevű falu is, amit adtam**”).⁹ A Garam folyó mellett a megye északi részén a sosolgyi erdőben is birtokhoz jutott az apátság („Dedi autem et terram in *Susolgi*” – „Adtam pedig egy földet *Susolgi*-ban is”), illetve ugyancsak a Garam mellett maradvá Barstól északkeletre Bálvány („**In villa *Balwan* quatuor aratorum terram**” – „***Balwan* faluban 4 ekényi földet**”), délre pedig Zsemleér („Dedi eciam villam *Semlar*” – „Odaadtam *Semlar* falut is”), Mikola(falu) („**In *Mikolafalu* terram unius aratri**” – „***Mikolafalu*-ban 1 ekényi földet**”) és Sáró(falu) („**In *Saroufalu* a superiori parte dedi terram ad quatuor aratra**” – „***Saroufalu*-ban a falu felső részétől kezdve 4 ekényi földet adtam**”) településeken kapott adományokat az apátság. A Zsitva folyó melletti települések közül pedig Zsikva az azonos nevet viselő patakka („Dedi et aliam terram nomine *Sikua* ad XVI aratra, et ipsum rivulum *Sikua*” – „Adtam egy másik, *Sikua* nevű, 16 ekényi földet is, és magát *Sikua* patakot”), Taszár („Dedi eciam villam Bissenorum ad arandum nomine *Tazzar* super *Sitoua*” – „A besenyők *Tazzar* nevű faluját is odaadtam a *Sitoua* fölött”), a Komárom vármegyei Udvardhoz tartozó besenyők Zsitva melletti faluja, a későbbi Zsitvabesenyő a Zsitvával, a Nyitrával és a Tormás patakka együtt („**Insuper vero dedi aliam villam *Hudwordiensium* Bissenorum ad arandum super eandem aquam *Sitoua* cum terra septuaginta duorum aratorum, item aquas ad piscandum, scilicet *Nitra*, *Tarmas* et *Sitoua***” – „Ezen felül pedig odaadtam egy másik falut, a *Hudwordiensium*-i besenyőkét ugyanezen *Sitoua* víz fölött, hogy [ott] földet műveljenek, **72 ekényi földdel**, továbbá vizeket, hogy ott halásszanak, tudniillik a *Nitra*-t, a *Tarmas*-t és a *Sitoua*-t”), ezek mellett Sári („**In *Sari* terram unius aratra cum silva et fenetis**” – „***Sari*-ban 1 ekényi földet erdőkkkel és kaszálókkal**”), Füss („**In *Fius* terram ad duo aratra**” – „***Fius*-ben 2 ekényi földet**”), Tajna („**In *Taina* terram ad duo aratra cum pratis et silva**” – „***Taina*-ban 2 ekényi földet, rétekkkel és erdővel**”) és Belleg („**In *Bilegi* terram duorum aratorum**” – „***Bilegi*-ben 2 ekényi földet**”) egy része is az apátság tulajdonába jutott.

⁹ Az oklevél 13. századi interpolációit a dolgozatomban félkövér betűtípussal különítem el az oklevél 11. században íródott részeitől.

Mindezek mellett teljes egészében az apátság birtokolta a Garamon leúsztatott fávámját („Tributum lignorum, que feruntur super *Gran*, **solus abbas habeat, nullusque h'oc participetur**” – „Annak a fának, amelyet a *Gran*-on szállítanak, a vámja **csak az apáté legyen, senki más ebből ne részesedjék**”), a barsi vár és vásár vámjának egy részét („Tributum in *Borsu* et in omnibus foris eiusdem civitatis” – „A vámot *Borsu*-ban és ugyanezen vár minden vásárán”), valamint a goznicai, a geledneki és a keresztúri vám királyi részének a felét („**aliis tribus villis, scilicet *Goznucha, Gelednuk et Kerestur***, in qualibet earum medietatem regie partis” – „**további 3 másik faluban, tudniillik *Goznucha*-ban, *Gelednuk*-ben és *Kerestur*-ban, bármelyikben ezek közül a királyi rész felét**”). Végül a knyezsici Szűz Mária tiszteletére emelt kápolnával is az apátság rendelkezett („**Et parrochiam, ecclesiam videlicet Beate Marie semper Virginis de villa *Knesech*, quam antea, dum capella lignea esset, habuit, quia regalis fuit, habeat quinquaginta scilicet villas ex civibus seu aliis vicinis hominibus, quartam videlicet decimarum partem**” – „**egy plébánia, ti. a mindenkor Szűz Mária *Knesech*-i egyháza, amelyet korábban is – amíg fakápolna volt – birtokolt, mivel az királyi volt; legyen azonkívül 50 faluja, a várnépek vagy más szomszédos emberek közül, továbbá a tizedek negyedrésze**”).

A Bars megyei birtokok után vegyük sorra az e megyén kívül fekvő apátsági adományokat! (Ezeket az alábbiakban az őket befoglaló megyék betűrendje szerint sorolom fel.)

1. Békés megyében *Doboz* területén („Super fluvium, qui nuncupatur *Crys*, in villa, que vocatur *Duboz*, tres domus servorum porcos Sancti Benedicti custodiencium dedi cum terra ipsorum” – „A folyó felett, amelyet *Crys*-nek hívnak, a faluban, amelyet *Duboz*-nak neveznek, a Szent Benedek sertéseit őrző szolgák közül 3 háznépet adtam földjükkal”) birtokolt az apátság.

2. Bihar vármegyében *Rikácsiártánd* („In confinio *Bichor* civitatis dedi villam, que *RikachiArtand* vocatur” – „*Bichor* vár határában adtam egy falut, amit *RikachiArtand*-nak neveznek”), *Keszteg* („In *Caztech* VII domus dedi et terram ad quinque aratra” – „*Caztech*-ben 7 háznépet adtam és 5 ekényi földet”) és egy nevén nem nevezett, Bihar melletti terület („Iuxta *Bichari* terram, in qua manent XX domus ministrorum, dedi” – „*Bichari* mellett adtam egy földet, amelyen 20 háznépnyi szolgálónép marad”) tartozott az apátsághoz.

3. Csongrád megyében *Csany* („Dedi eciam terram, que adiacet circa aquam, que vocatur *Tiza*, cum ipso fluvio *Tiza*, super quam terram est villa piscatorum nomine *C(hon)u*”

– „Azon víz mellett, amelyet *Tiza*-nak neveznek, adtam egy földet a *Tiza* folyóval együtt, amely föld felett a halászok *C(hon)u* nevű faluja van”), *Alpár* („*Dedi et aliam terram circa eandem aquam Tiza, que vocatur Alpar cum propriis terminis*” – „Adtam egy másik földet is a *Tiza* vize mellett, amelyet *Alpar*-nak neveznek, a saját határai között”), *Ság* („*Ex alia vero parte Tize villam, que dicitur Sagi [...] dedi cum propriis terminis*” – „A *Tize* másik partján pedig adtam **egy falut** a saját határai között, amelyet *Sagi*-nak neveznek”), *Sáp* birtokokat („*Terram Sapi simul cum arboribus in hereditatem monasterio Sancti Benedicti dedi*” – „Szent Benedek monostorának adtam örökbirtokul fáival együtt *Sapi* földjét”), illetve a Csany és *Alpár* határában lévő halastavakat (Csany: „**In eadem autem terra ex utraque parte Tize sunt piscine, quarum hec sunt nomina: Ostra, W(olu)e, Sarustou, Keubi, Haperies, Sulmus, Ecetoua, Filu, Ertue, Nandurtou**” – „Ugyenezen a földön pedig a *Tize* mindkét partja mentén halastavak vannak, amelyeknek nevei ezek: *Ostra, W(olu)e, Sarustou, Keubi, Haperies, Sulmus, Ecetoua, Filu, Ertue, Nandurtou*”; *Alpár*: „*Predicti vero Alparienses quasdam piscinas, que in ipsorum terminis versus decursum Tiza ascedendo existunt, quarum nomina sunt hec: Kustiza, Kerektou, Sokord, Kektou, Horgas, Halastou, Feirtou, Egres et Hosiouer, ac fluvium Tiza cum profunditatibus suis, quantum in terminis predicarum terrarum Alpar et Sagi existit, sicut antea consuetudo fuit, cum ipsis hominibus de Sagi, quociens abbati placuerit, comuniter piscabuntur*” – „Az előbb említett *Alparienses* pedig némely halastavakban, amelyek ugyancsak az ő határaikon belül a *Tiza* folyása felé menvén vannak, és amelyeknek a nevei következők: *Kustiza, Kerektou, Sokord, Kektou, Horgas, Halastou, Feirtou, Egres* és *Hosiouer*, és a *Tiza* folyóban és örvényeiben, amennyiben az előbb említett *Alpar* és *Sagi* földek határain belül vannak, ahogy az korábban szokás volt, ama *Sagi* emberekkel együtt, ahányszor az apátnak tetszik, közösen fognak halászni”) kapta meg a monostor. A birtokok mellett két rév bevétele is az apátságnak jutott: a Tisza bődí („*tributum transitus super Tizam, qui nuncupatur Benildi*” – „a *Tizam* lévő átkelőhelyhez, amelyet *Benildi*-nek hívnak a vámját”), illetve a Kurca patak Szentesnél lévő révjének a vámja („*tributum super aliam aquam, que dicitur Curicea*” – „a vámot egy másik vizen, amelyet *Curicea*-nak neveznek”).

4. Esztergom megyében *Kakat* („**In Kokot dedi X domus nautarum a superiori parte et terram ad tria aratra**” – „**Kokot-ban 10 háznépnyi hajóst adtam a falu felső része felől és 3 ekényi földet**”) és *Kesztölc* („*in Kestelci VII vineas et V vinitores et terram ad duo aratra*” – „*Kestelci*-ben 7 szőlőt és 5 szőlőművest és 2 ekényi földet”) területének egy része jutott az apátság tulajdonába.

5. Hont megyében L a d á n y falu egy részének („In villa *Ludan* decem domus servorum cum pomerio et terram ad V aratra et cumulonem mixtim cum villa et nemus” – „*Ludan* faluban 10 háznépnyi szolgát adtam 1 gyümölcsösssel és 5 ekényi földet, és a többi falubelivel közös rétet és 1 ligetet”) a birtokosává vált az apátság.

6. Komárom megyében pedig a későbbi U d v a r d („*Hudwordiensium* aliam terram ad quadraginta aratra et XX domus servorum super mercatum, quorum servitus, prout placuerit abbati, sit, ubi et curiam meam necnon capellam, que in honore Sancti Martini est, dedi” – „A *Hudwordiensium*-iak másik, 40 ekényi földjét és a vásárhely fölött 20 háznépnyi szolgát, akiknek a szolgálata úgy legyen, miként az apátnak tetszik, ugyanitt odaadtam az udvarházamat, valamint Szent Márton tiszteletére [emelt] kápolnámat is.”),¹⁰ K o m á r o m („In *Camarun* trium aratorum terram secus flumen *Danubi*” – „*Camarun*-ban 3 ekényi földet a *Danubius* folyó mellett”), a V á g feletti S z á n t ó („Infra *Wag* vero dedi villam nomine *Samto*” – „A *Wag* felett adtam egy *Samto* nevű falut”), V á g t ő („piscacionem in eodem *Danubio* in loco, qui dicitur *Wagetuin*” – „halászhelyet ugyanezen a *Danubius*-on, azon a helyen, amelyet *Wagetuin* mondanak”), Z s i t v a t ő („In *Sitouatuin* dedi undecim domus piscatorum et terram ad quatuor aratra et piscacionem in *Danubio* in eodem loco, qui *Sitouatuin* dicitur” – „*Sitouatuin*-ben 11 háznépnyi halászt adtam és 4 ekényi földet és halászhelyet a *Danubius*-on, ugyanazon a helyen, amelyet *Sitouatuin*-nek neveznek”) és G é g nevű („Iuxta *Wag* dedi villam *Gegu* nomine” – „A *Wag* mellett a *Gegu* nevű falut adtam”) területeken jutott adományokhoz az apátság. Ezek mellett szabad halászati joggal rendelkezett a Vágon, a Nyitrán és Dunán („piscacionem liberam ubique in *Wag*, *Nitra* et *Danubio*” – „szabad halászatot mindenhol a *Wag*-on, a *Nitra*-n és a *Danubius*-on”), megkapta továbbá a V a j a s - é r nevű halastó egy részét („In piscina vero, que *Woio*ser vocatur, dedi duas partes” – „A halastóból, amit *Woio*ser-nek neveznek, két részt adtam”),¹¹ L é l ben pedig birtokolta az ott létesült vásár vámjának, pontosabban annak királyi részének a felét („in *Lelu* super *Danubium* tributum” – „a *Danubius* feletti *Lelu*-ban a vámot”).¹²

7. Külső-Szolnok megyében P é l birtok („Terram *Pelu* ultra *Tizam* supra portum aque *Kengelu* dedi cum propriis terminis” – „*Pelu* földet a *Tizam* túl, a *Kengelu* víz révje felett adtam a saját határai között”) és a M é l y - é r melletti földek és a víz egy része felett rendelkezett az apátság („Iuxta *Zounuk* super aquam, que vocatur *Meler*, dedi XV domus

---

¹⁰ Az adomány helyén később két falu alakult ki: a vásár helyén Udvard, illetve a kápolnánál Szentmárton (Gy. 1: 461).

¹¹ Vajasér halászatának 2/3 részét kapta meg az apátság (Gy. 3: 462).

¹² Lél mellett I. Géza vásárt létesített (Gézavásárhely), amelynek a vámját az apátságnak engedte át (Gy. 3: 437).

servorum cum terra sua, que magna est, terminatam propriis terminis, et ipsam aquam ad piscandum, quantum in termino illius terre est” – „*Zounuk* mellett a víz fölött, amelyet *Meler*-nek mondanak, 15 háznépnyi szolgát adtam a saját határaival határolt földekkel együtt, amely nagy; és magát a vizet halászatra, amennyi belőle ennek a földnek a határain belül van”).¹³

8. Nógrád megyében *Fü z e g y* birtok¹⁴ („*Terram, que sita est super aquam Fizegi, dedi cum propriis terminis*” – „A földet, ami a *Fizegi* vize felett helyezkedik el, adtam a saját határai között”), illetve a *Naszály* nevű erdő melletti föld egy része („*Iuxta silvam Nazal dedi unum aurificem nomine Nesku cum fratribus suis et terram ad V aratra*” – „*Nazal* erdő mellett adtam egy *Nesku* nevű aranyművest fivéreivel együtt és 5 ekényi földet”) tartozott az apátság joghatósága alá.

9. Nyitra megyében a Nyitrától keletre lévő *P o g r á n y t* („*In villa, que vocatur Pagan, separatim ab aliis versus orientem et meridiem dedi XV domus servorum et XVI vineas cum silvis pratis et terram ad sex aratra*” – „A faluban, amelyet *Pagan*-nak hívnak, elkülönítve a többitől délkeletre 15 háznépnyi szolgát és 16 szőlőt erdőkkel, rétekkkel és 6 ekényi földet”) birtokolta az apátság.

10. A garamszentbenedeki apátságnak Pilis megyében is volt birtoka, az Óbuda melletti *Ö r s*, amely az alapítólevélben név nélkül van megemlítve („*Ultra Danubium dedi XX vineas cum vinitoribus et terram ad XV aratra*” – „A *Danubius*-on túl 20 szőlőt adtam szőlőművesekkel és 15 ekényi földdel”).

11. Szabolcs megyében a *s z o b o s z l ó i* v á s á r v á m felével („*tributum autem unius mercati, quod vocatur hungarice Zobuzlou wasar*” – „egy vásárnak, amelyet magyarul *Zobuzlou wasar*-nak neveznek, a vámját”) rendelkezett az apátság.

12. Torda megyében az *a r a n y o s i* s ó v á m királyi részének a felét („*Ultra silvam ad castrum, quod vocatur Turda, dedi tributum salinarum, in loco, qui dicitur hungarice Aranas, latine autem Aureus, scilicet medietatem regie partis*” – „*Ultra silvam annál a várnál, amelyet Turda-nak neveznek*, odaadtam a sóvámot, azon a helyen, amelyet magyarul *Aranas*-nak, latinul pedig *Aureus*-nak mondanak, mégpedig a királyi rész felét”) birtokolta az apátság.

13. A bizonytalan lokalizációjú (Bihar vagy Csongrád megyében fekvő) *M e l é n y h a l o m* birtok („*Terram, que dicitur Melinhalmu, dedi cum propriis terminis*” – „A

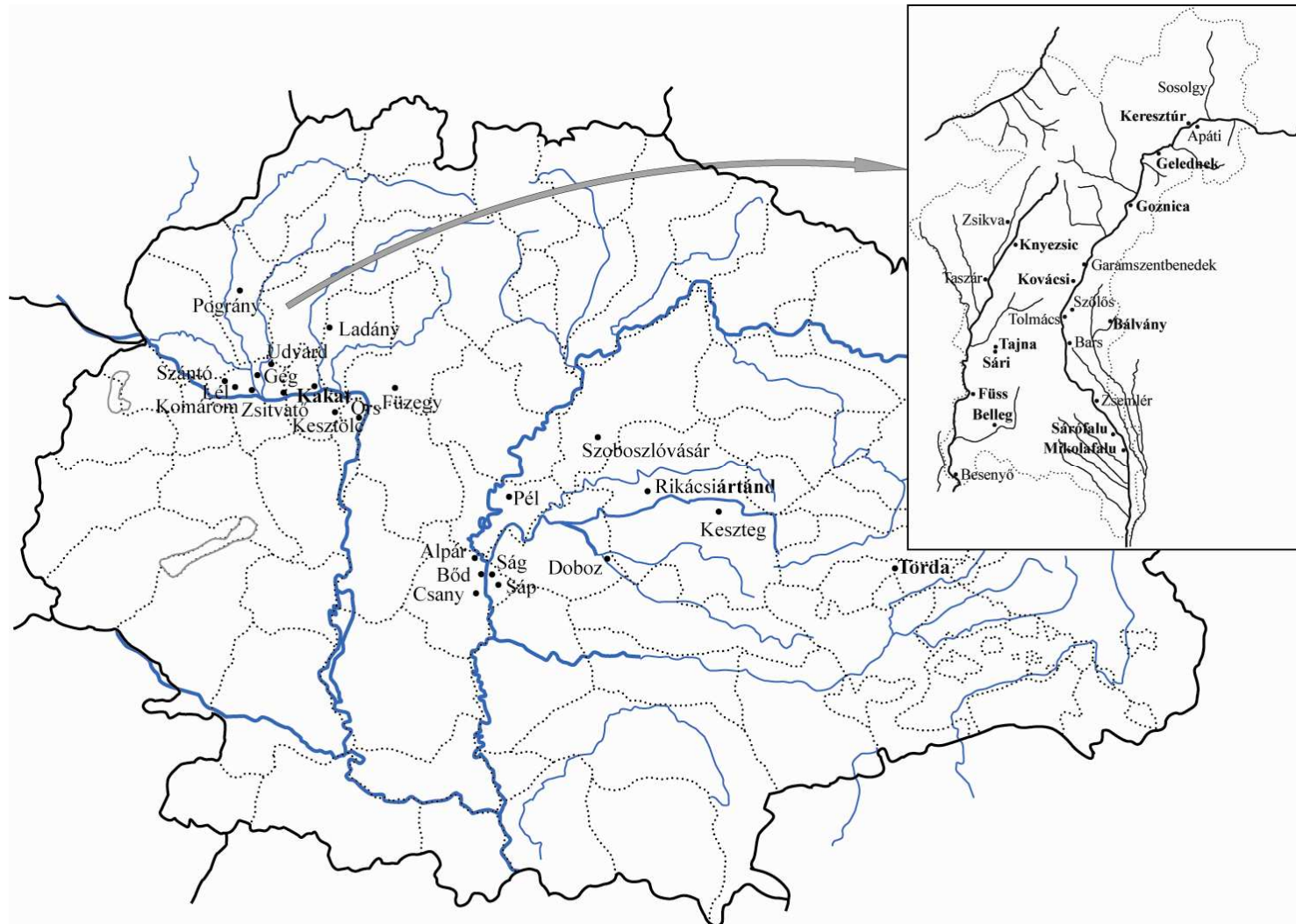
¹³ Az oklevél egy későbbi pontján már településnévként szerepel a *Meler* névforma: *terris* [...] in *Meler*.

¹⁴ Az első előfordulásakor még név nélkül szerepel a birtok, de később a *Fizeg* névforma mint a birtok neve is megjelenik az oklevélben: *terris* [...] *Fizeg*.

földet, amelyet *Melinhalmu*-nak neveznek, odaadtam a saját határai között”) is az apátság tulajdonába került az adományozás révén.

A garamszentbenedeki apátság birtokainak a felsorolása annak a megvilágítása mellett, hogy a garamszentbenedeki apátság az ország 13 vármegyéjében jutott jelentős birtok- és egyéb adományokhoz, azt is megmutatja, hogy az interpoláció az oklevél mely részeiben idézett elő változtatásokat (az oklevél teljes szövegét a III. 2. Az alapítólevél szövege című fejezetben adom közre). A 13. századi utólagos beszúrák jelentékeny része az apátság Bars megyei adományait egészítette ki újabb adományokkal. A Bars megyén kívül eső adományok közül az Esztergom megyei Kakat település egy részének adományozását, illetve a Csongrád megyei Csany és Alpár — amely területeknek az apátság tulajdonába kerüléséről már a 11. századi oklevél is megemlékezett — határában lévő halastavak megemlékezését sorolhatjuk az adományok 13. századi meghamisításai közé. A Bars megyei adományokról szóló oklevélrészek utólagos betoldásai után az oklevél második felének csekélyebb mértékű interpolációi leginkább nem az adományok meghamisításában érhetők tehát tetten — ezeknek a nagy része ugyanis már a 11. században belekerült az alapítólevél latin szövegébe —, hanem például a hiteles birtokadományok hiteles határleírásainak kiterjesztésében (vö. Alpár, Ság határleírása) vagy az adományok mértékének a kibővítésében (vö. Pográny).

Az alábbi térkép az apát tulajdonába jutott birtokokat, illetve azoknak a helyeknek az elhelyezkedését ábrázolja, amelyeknek a területén valamilyen adományban részesült az apátság. (A térképen nem szerepeltetem az alapítólevél határleírásaiban feltűnő helyneveket.) A térképen csak azokban az esetekben alkalmaztam a félkövér betűtípust, amikor a hely nevének a lejegyzése is a 13. századi interpolációhoz köthető. Ettől a megkülönböztetéstől eltekintettem tehát akkor, amikor a helynevet, illetve a helynek az adományozását nem, csak a terület kiterjedését, illetve az adomány mértékét érintette a hamisítás.

1. térkép. A garamszentbenedeki alapítólevélben említett helyek

III. A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti forrásértéke

1. Az alapítólevél kritikai kiadásai és ezek filológiai eredményei

1. GYÖRFFY GYÖRGY munkáját (DHA. 1: 204–18) megelőzően a szlovák RICHARD MARSINA tollából is megjelent 1971-ben az alapítólevél kritikai kiadása (CDES. 1: 53–8). Bár az oklevél nyelvészeti elemzésekor én magam alapvetően a GYÖRFFY-féle kiadást vettem alapul, szükség esetén az 1971-es kiadást is segítségül hívtam, illetve az eredeti és az interpolált szövegrészek elhatárolása tekintetében figyelembe vettem a két munka egyezéseit és különbségeit is.

Még ha ismerjük is, hogy melyek az oklevél eredeti és interpolált részei, a nyelvészeti vizsgálatokban a magyar nyelvű szórványok időhöz kötését nem végezhetjük el automatikusan. Hibát követnénk el ugyanis akkor, ha az oklevél eredetinek tartott részeit nyelvtörténeti szempontból mechanikusan a 11. századhoz, az interpoláltak tekintett részeit pedig a 13. századhoz kötnénk. Az oklevél átírat volta miatt ugyanis egyértelműen a 11. században íródott részek elemzése során is élnünk kell a gyanúval, hogy esetleg az átírás során megváltoztatták, a korabeli kiejtéshez és főképpen az akkori írásszokáshoz igazították a magyar nyelvű szórványok lejegyzését, tehát azok nem a 11. század, hanem a 13. század jellegzetességeit viselik e tekintetben magukon. És viszont: az oklevél interpoláltsága miatt emellett azt is érdemes számításba vennünk, hogy az utólag beszúrt részek egy-egy eleme — ahol például mintaként az oklevélírók rendelkezésére álltak 11. századi formák — nem az interpoláció keletkezésének korát reprezentálja, hanem a hamisítás elfedése érdekében a 11. századi formákhoz áll közelebb. A nyelvtörténeti vizsgálatoknak tehát nem célja, hanem egyik legalapvetőbb kiindulópontja kell, hogy legyen az oklevél interpolált részeinek a kijelölése, amelyek aztán a további nyelvészeti vizsgálatokhoz alapként szolgálhatnak.

RICHARD MARSINA — csoportosítva az alapítólevél utólag beszúrt, interpolált szövegrészleteit — az interpoláció vonatkozásában három kategóriát különít el egymástól. 1. A hosszabb szövegrészleteket, határleírásokat nevezi meg első típusként. A szerző az oklevél interpoláltságáról akképpen vélekedik ugyanis, hogy a birtokadományok hitelessége mellett azok határleírása utólagos beszúrási eredményeképpen került bele az oklevél szövegébe. Oklevélkiadása alapján ez alól csupán a Csongrád megyei Csany határleírása képez kivételt.

2. A nagyobb szövegrészeket érintő interpolációk után következő kategóriaként a rövidebb közbeékeléseket említi meg. Az interpoláció ezen típusának illusztrálására például az „in *Sari terram unius aratra cum silva et fenetis*” szövegrészetet idézhetjük. A szerző úgy gondolja ugyanis, hogy az eredeti oklevél az erdők adományozását nem jegyezte le, vagyis a „*silva et*” egy közbeékelte interpoláció. Minden bizonnyal ide tartozik továbbá a MARSINA által interpolációként megjelölt *latine* és *hungarice* adverbiumok előfordulása is: pl. „in loco, qui dicitur **hungarice** *Aranas*, **latine** autem *Aureus*”. 3. A harmadik csoportba pedig azokat a pontosítás céljából elkövetett utólagos közbeszúrásokat sorolja, amelyek feltűnését nem a hamisítás vezérelte, hanem sokkal inkább a megváltozott helyzetre való reflektálásként kell értékelnünk a megjelenésüket. Ezt a típust képviseli a Bihar megyei Ártánd település nevének *RikachiArtand* formában való szerepeltetése: a település neve a 11. században ugyanis minden bizonnyal *Rikachi* volt (a szórvány elemzéséhez lásd a III. 4. A garamszentbenedeki alapítólevél interpolált részeinek forrásértéke című alfejezet 2.3. pontját).

Az oklevél hamisításának, azaz interpolálásának időhöz kötésére ugyancsak kísérletet tesz MARSINA. „Az alapítólevél filológiai megítélése” című fejezetben a legújabb eredményeket bemutatva már idéztem GYÖRFFY GYÖRGY véleményét, miszerint az oklevelet két ízben is kiegészítették az eredeti oklevélből hiányzó szövegrészekkel: az első kiegészítés 1237 környékén következhetett be, amelyet 1270 után egy újabb követett. Ezzel szemben MARSINA az interpolációk között nem tesz különbséget keletkezésük időpontja tekintetében, ugyanakkor nem egy konkrét évet, hanem egy időintervallumot jelöl meg, amikor az oklevél interpolálását elvégezheték: 1270 és 1314 közöttre datálja az oklevél hamisításának lehetséges időpontját. Az időintervallum kezdőpontját az teszi indokolttá, hogy okleveleink intitultiójába, vagyis az oklevéladó nevét és címét megjelölő oklevélformulába ekkor került bele a II. István korára datált átiratban feltűnő „*Bulgarie rex*” elem, a záró időpontot pedig az magyarázza, hogy az esztergomi érsek ebben az évben adományozta Garamszentbenedeknek Knyezsic falu tizedének negyedét, amely kiváltság már az alapítólevélben is szerepel (CDES. 1: 54).

A kritikai kiadás megjelenése után két évvel írt tanulmányában MARSINA a problémakör részletesebb bemutatására vállalkozik.¹⁵ Ebben a munkájában az interpolációk keletkezési korának meghatározása mellett az átiratok filológiai vizsgálatát is elvégzi. II. István 1124-es oklevelét minden előzményt nélkülöző hamis iratnak minősítette, II. András 1217. évi hamis

---

¹⁵ RICHARD MARSINA (1973), Štúdie k Slovenskému diplomatáru. I. Druhá časť. In: *Historické Štúdie* 18: 5–119. tanulmányát eredeti nyelven nem ismerem, tételeit így KEGLEVICH KRISTÓF interpretációja nyomán (2012) mutatom be.

átiratának megszületését pedig a király egy hiteles oklevelének felhasználásához köti. Az interpolációk keletkezését tárgyalva a szerző részben módosítja az oklevél kritikai közlésével együtt napvilágot látott vélekedését: az interpolálás felső időhatárát ugyanis a korábbi 1314 helyett 1328-ra tolta ki. Az intervallum kitágítását az indokolta, hogy az apátság a barsi vám visszaszerzéséért folytatott peres eljárás során nem mutatta be az alapítólevelét, az irat jelen formája pedig kiválóan alkalmazható lett volna a per sikeres eldöntése érdekében. Minthogy pedig ezek az események 1324-ben történtek, az interpolálást valószínűsíthetően később szenvedte el az alapítólevél (vö. MARSINA 1973: 55–67, KEGLEVICH 2012: 22–3).

2. GYÖRFFY GYÖRGY az oklevél kapcsán — amint azt már többször is hangsúlyoztam — két fázisban végbement interpolációról beszél, amelyek szorosan kapcsolódnak az apátság peres ügyeihez. Az apátság évszázadokon keresztül perben állt a tulajdon szolgálival, a barsi várjobbágyokkal, a világi kisbirtokosokkal, a zólyomi ispánnal, a nyitrai püspökkel és az esztergomi érsekkel is. Az oklevél szövegének kiegészítései véleménye szerint nem egy időből származnak, hanem a perek kibontakozásához igazodva a 13. század első, illetve harmadik harmadából: 1225-ben a csongrádi Ság falu birtoklásának ügyében, 1237-ben három barsi vám (Goznica, Gelednek és Keresztúr) miatt pereskedett az apátság, a század 70-es éveiben pedig a Garam partján elhelyezkedő erdők kapcsán bontakozott ki birtokper (vö. DHA. 1: 212, a birtokperekhez lásd KEGLEVICH 2012: 73–109). Ahogyan azt korábban, a II. 1. Az alapítólevél filológia megítélése című alfejezetben már kifejtettem, nyelvtörténeti vizsgálataimban az oklevél interpolációi között keletkezési koruk alapján — célszerűségi szempontból — nem teszek különbséget, az oklevél valamennyi betoldására úgy tekintek, mint amelyek a 13. század hetvenes éveiben keletkeztek.

2.1. A GYÖRFFY-féle szövegkiadás egyik nagy érdeme, hogy a szerző közzéteszi azokat a támpontokat is, amelyek a segítségére voltak az oklevél két különböző századból származó részeinek elhatárolásakor (ezekhez lásd Gy. 1: 418, DHA. 1: 212).

A garamszentbenedeki oklevél mellett más, hasonló filológiai jegyekkel rendelkező oklevelek elemzésekor is felhasználható támpontok meghatározása mellett a nevek egy részéről azonban — anélkül, hogy bővebb magyarázatot adna — csupán kijelenti, hogy azok az oklevél utólagos beszúrásaihoz tartoznak. Úgy tartja például, hogy a Tisza mellett elterülő halastavak jó része a 13. században került bele az oklevélbe. Az ilyen, megokolás nélkül álló „besorolások” kapcsán joggal támadhatnak kételyeink, e szöveghelyek vizsgálata ezért részünkről jóval nagyobb körültekintést igényel.

A GYÖRFFY GYÖRGY által megállapított támpontok között elsőként azokra a nevekre, pontosabban az általuk jelölt helyekre kell utalnunk, amelyek birtoklásának ügyében az

oklevél megírása után az apátság perbe keveredett. Ezek a perek ugyanis valószínűleg nem alakultak volna ki, ha a kérdéses terület nevei az apátság adományaiként az alapítólevél eredeti változatában is szerepeltek volna. Ekképpen vélekedik azokról a nevekről is, amelyek nem szerepelnek az 1209. évben keletkezett pápai összeírásban (Str. 1: 190–1). Ez az oklevél ugyanis az interpolált oklevél keletkezése előtt ad számot a garamszentbenedeki apátság birtokairól. Az utólagos beszúrássok felfedésében segítségül hívhatjuk továbbá a településtörténet eredményeit. Garamszentbenedek felett, a Garam völgyében fekvő Goznica, Gelednek és Keresztúr a 11. században még gyéren lakott területek voltak, így nehezen képzelhető el, hogy I. Géza ezen a vidéken három vámot is adományozott volna az apátságnak.

2.2. Az oklevél 11. és 13. századi részeinek az elkülönítésekor latin szóhasználati ismeretekre is támaszkodhatunk. Megfigyelhető ugyanis, hogy a latin szövegben bizonyos fogalmak megjelölésére az oklevélíró a 11. és a 13. században elterjedt latin szavakat egyaránt használja. A határpontra történő utaláskor például olykor a 11. században használatos *terminus*, máskor pedig a 13. században gyakori *meta* bukkan fel. A várnépek 11. században szokásos *civis*, *urbanus* megjelölése is váltakozik a 13. században jellemző *castrensis*-szel. E fogódzó jogosságát nem elvitatva ugyanakkor célszerű azt is számításba venni, hogy az iratban feltűnő, a 13. században használatos latin szavak egy bizonyos köre vajon nem írható-e ugyancsak az átírás számlájára. Előfordulhatott ugyanis, hogy az átírás alkalmával nemcsak a magyar nyelvű szórványok estek át módosításokon, hanem az oklevél teljes szövegét „modernizálták”, azaz a már kevésbé (vagy egyáltalán nem) használatos szavakat, kifejezéseket, formulákat kicserélték az akkor használatban lévőkre.

2.3. Az oklevél véghangzós és véghangzó nélküli neveit GYÖRFFY GYÖRGY ugyancsak alkalmasnak véli az oklevél két rétegének elkülönítésére. A véghangzó kérdéskörét ugyanakkor körültekintően kell kezelnünk. A magyar nyelvtörténeti szakirodalom a véghangzó teljes eltűnésének felső határát a 13. század közepében jelöli meg (vö. BÁRCZI 1958: 18–24, valamint E. ABAFFY 2005: 321–3), amely időpont megelőzi az oklevél interpolációjának idejét (1270-es évek). A garamszentbenedeki oklevél véghangzós szórványairól tehát — még akkor is, ha a hangváltozások kronológiai viszonyait messze nem kezelhetjük mereven — viszonylag nagy biztonsággal kijelenthetjük, hogy azok híven megőrizték I. Géza eredeti oklevelének írásformáját. Ebből a megállapításból ugyanakkor nem következik egyértelműen az, hogy a véghangzó nélküli formák az oklevél 13. században keletkezett részéhez tartoznának. A véghangzóknak az ősmagyar korban meginduló eltűnése ugyanis a 11. század közepén már olyannyira előrehaladott állapotban volt, hogy a helyesírás

archaikus, konzervatív volta ellenére a magyar nyelvű elemek jelentős része már tövégi magánhangzó nélkül látható a szórványemlékeinkben. A tihanyi alapítólevélben például sokkal több alkalommal találunk véghangzó nélküli, mint véghangzós szóalakot (BÁRCZI 1951: 71, 1958: 23). A garamszentbenedeki apátság eredeti oklevelében is előfordulhattak tehát véghangzós és véghangzó nélküli helynevek egyaránt. A véghangzós és a véghangzó nélküli nevek különböző századból való származásának felvetése ellenére a DHA.-beli szövegek közléséből egyértelműen kiderül, hogy a véghangzók problémakörét maga GYÖRFFY sem tekintette megbízható támpontnak az oklevelek kronológiai rétegeinek szétválasztásakor. Ennek igazolására elég csupán az oklevélben több ízben is felbukkanó *Bars* helynév előfordulásait megnéznünk, itt ugyanis azt találjuk, hogy azok az utólagos beszúrásként megjelölt részekben véghangzó nélküli *Bors* és véghangzóval álló *Borsu* formában egyaránt feltűnnek.

2.4. A GYÖRFFY által felsorolt fogódzók ismertetésének zárásaként meg kell még említeni egy névtani természetű támpontot is. Az oklevélben szereplő két *-falu* utótagú helynévről — *Mikolafalu* és *Saroufalu* — GYÖRFFY GYÖRGY névrendszerbeli-kronológiai jellegzetességek alapján állapítja meg, hogy azok csakis az irat interpolálása során kerülhettek bele az oklevél szövegébe tekintve, hogy a *-falu* utótagú helynevek csupán a 13. századtól kezdve jelentkeznek a magyar helynévadásban (Gy. 1: 418, 462).

Továbbra is úgy gondolom, hogy az oklevél interpolált részeinek kijelölése elsősorban a történészek feladata, de e két név kapcsán emlegetett hangsúlyozottan nyelvi, névtani fogódzó miatt mégis célszerűnek látom ezt a sokak által (pl. KNEZSA 1964: 469, KÁZMÉR 1970: 31, TÓTH V. 2001a: 156) hangoztatott, egymástól átvett és tovább hagyományozott véleményt újból és több szempontot mérlegelve alaposan megvizsgálni. E tekintetben ugyanis a nyelvészeti vizsgálat — megítélésem szerint — pontosíthatja a történészi álláspontot.

A nyelvészeti szakirodalomban általánosan elfogadott vélekedés az, hogy a *-falu* utótagú helynevek valóban nem voltak még jelen a 11. századi magyar helynévadásban, e névtípus első hiteles adatai a 13. századból származnak (vö. KÁZMÉR 1970: 31–2). Mindezek alapján jogos a feltételezés, hogy *Mikolafalu* és *Saroufalu* nevek — ebben a formájukban legalábbis — a 11. században még nem kerülhettek bele az oklevél latin nyelvű szövegébe. Ha azonban megnézzük e települések neveinek más oklevelekből származó előfordulásait is, akkor mindkét név esetében azt látjuk, hogy a garamszentbenedeki oklevélbeli *Mikolafalu* és *Saroufalu* alakok egyedülállóak e településnevek adatsoraiban. A 13. századból származó további oklevelek, illetve a későbbi századra keltezettek is mind a puszta személynévi eredetű

Mikola, illetve *Sáró* névformával említik a Bars megyei településeket (vö. TÓTH V. 2001b: 218, 232; Gy. 1: 462, 471; ComBars. *Šarovce, Želiezovce*; KMHsz. 1. *Mikola, Sáró*).

Mikolafalu: 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 215): *Mikolafalu*, 1247>1357, 1274, 1331, 1337 (Str. 3: 301), 1391 (DF. 7738), 1414 (DF. 10263), 1454 (DF. 14854): *Mykola*, 1274, 1297/1344, 1348 (AO. 5: 204): *Mykula*, 1293: *Mycula, Mikula*, 1293, 1307, 1391 (DF. 7738): *Mikola*, 1307 (AO. 1: 122): *Nikola*, 1332: *Micola*, 1332/PR.: *Miquala*, 1359 (DF. 4895): *Mykala*, 1350 k. (AO. 5: 422–3): *Mykala ~ Mychala*, 1458 (DF. 15233), 1459 (DF. 15347), 1489 (DF. 19548, 19558), 1497 (DF. 20575): *Nykola* (Gy. 1: 462, ComBars. *Želiezovce*).

Sárófalú: 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 212, 215): *Saroufalú*, 1245, 1259, 1305, 1307, 1324, 1328, 1332, 1339 (Str. 3: 342–4), 1343 (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 161–4), 1347 (AO. 5: 150), 1348 (AO. 5: 216), 1391 (DF. 7708): *Sarow*, 1255, +?1255, 1271, 1292: *Sarov*, 1266, 1274, 1287, 1293, 1317, 1339 (Str. 3: 341–2): *Sarou*, 1272, 1305, [1305]/1306, 1306: *Saroy*, *1327/1519: *Solon*, 1332/PR.: *Sarro*, 1350 k. (AO. 3: 423): *Sarouu*, 1423 (DF. 11395): *Saro*, 1454 (DF. 14827): *Saron* (ComBars. *Šarovce*, Gy. 1: 471).

A kétrészes névváltozatok hiánya a Garam menti települések neveinek adatsorában az interpolált voltak mellett a *-falú* utótagú névvariáns valós létezését is mindenképpen megkérdőjelezi. Ez a gondolat részben már KÁZMÉR MIKLÓS munkájában is megjelent, bár ő nem a nevek kétrészes voltát vonta kétségbe, hanem a *-falú* utótag személynévi előtaghoz (*Mikola* és *Sáró*) kapcsolódását tartotta igen kivételesnek a személynév + *-falva* típusú nevek gyakori előfordulásaival szemben. (A nevek személynévi eredetéhez vö. TÓTH V. 2001b: 218, 232.) És minden bizonnyal abból a feltevésből kiindulva, hogy a személynév + *-falú* típusú nevek csakis másodlagosan, a *-falva* > *-falú* változás eredményeként jöhettek létre a magyar helynévrendszerben, a garamszentbenedeki oklevél *Mikolafalu* és *Sárófalú* nevét bizonytalanul ugyan, de a *-falva* utótagú nevek közé sorolta (1970: 31, 298, 300).

TÓTH VALÉRIA cáfolva KÁZMÉR vélekedését megjegyzi, hogy „a régiségben a személynévi előtag + földrajzi köznévi utótag lexikális struktúrájú településnevek jelölt és (igaz, ritkábban) jelöletlen birtokos jelzős szerkezetben egyaránt testet ölthettek” (2008a: 106). Ennek alapján tehát *Mikolafalu* és *Sárófalú* neveknek, ha nem is a 11. századi, de a 13. századi létében pusztán a személynévi előtag + *-falú* jelöletlen birtokos jelzős összetételű struktúrájuk miatt még nem lenne okunk kételkedni. Az a fentebb említett körülmény azonban, hogy a garamszentbenedeki oklevél kivételével a nevet megemlítő számos dokumentum egyike sem örökít meg a kétrészes formákat, mindenképpen kétségeket támaszt a kutatóban.

Ha megnézzük az e falvak környezetében feltűnő egyéb garamszentbenedeki oklevélbeli nevet, főként pedig a GYÖRFFY által interpoláltként megjelölteket, talán választ kapunk a *Mikolafalu* és *Sárófalú* nevek kapcsán felmerült kérdéseinkre is. A garamszentbenedeki oklevél fogalmazója e két falú nevének említésével fejezi be a Bars megyei adományok

felsorolását, bár egy-két alkalommal a szomszédos megyékben (Komárom és Nyitra) tett adományok is feltűnnek a Bars megyeiek között. Az alapítólevél interpoláltak tekintett neveit különválasztva az oklevél hiteles neveitől azt látjuk azonban, hogy az irat ezen részén csupán Bars megyei települések neveit szűrték be utólag a latin szövegbe. Az interpoláció azzal a két Zsitva menti településsel (Sári, Tajna) kezdődik, amelyek közelében a régiségben egy *Mikófalú* nevű település feküdt, amely név ma Szelepcsény határában lévő pusztá nevéként él tovább (BOROVSKY 1903: 73, FEKETE 1943: 75, KÁZMÉR 1970: 283). Meglátásom szerint az oklevéllejegyző e falu nevének ismeretében és a *Mikola*, illetve *Mikó* nevek összecsengése következtében jegyezhetette le az egyrészes *Mikola* helyett a *Mikolafalu* nevet. Megtéveszthette a lejegyzőt ugyanis, hogy a *Mikófalú* közelében fekvő Zsitva menti települések¹⁶ felsorolása után az oklevél egy, a *Mikó*-hoz hasonló *Mikola* nevet említ. Ezt az esetleges tévesztést támaszthatja alá az is, hogy FEJÉR GYÖRGY a garamszentbenedeki oklevélbeli szórványt nem *Mikolafalu*-nak, hanem *Mikofalu*-nak írja át (F. 1: 431, 2: 71). TELEKI JÓZSEF pedig FEJÉR oklevélkiadására támaszkodva ezt a helyet a Zsitva melletti Taszár közelébe lokalizálja (1863: 255), tehát oda, ahol valóban létezett egy *Mikófalú* nevű hely. A garamszentbenedeki oklevél fényképmásolatát megnézve azonban meggyőződhetünk arról, hogy az oklevélben félreolvashatatlanul *Mikolafalu* és nem *Mikofalu* szerepel (DF. 235997). Más oklevelek említései alapján azt is biztosan tudjuk, hogy az oklevélbeli *Mikolafalu* név nem a Zsitva melletti Mikófalut, hanem a Garam melletti Mikolát nevezi meg. Ismeretes ugyan, hogy FEJÉR GYÖRGY oklevélkiadásai tele vannak elírásokkal, ebben az esetben azonban talán nem egyszerű tévesztéssel van dolgunk, hanem a Zsitva menti *Mikófalú* nevének a Garam menti település nevét (vagy még inkább annak rögzítését) befolyásoló hatásával kell számolnunk.

Mindezek azonban csupán a *Mikolafalu* szórvány oklevélbeli megjelenését magyarázhatják, de az továbbra is kérdés marad, hogy Sáró település neve miért szerepel ugyanitt *Saroufalú*-ként. Ennek megválaszolására egyelőre csupán a *Mikolafalu* szórvány névszerkezetének analógiás hatását vethetjük fel lehetőségként.

E problémakör kapcsán arról is érdemes szólnunk, hogy az oklevél két kritikai kiadása másképpen viszonyul e két név interpolált voltához. Az már az eddigiekből is kiderült, hogy GYÖRFFY GYÖRGY teljes egészében interpoláltak tartja a neveket, vele szemben RICHARD MARSINA pedig nem az egész nevet, csupán a *-falú* utótagokat tartja 13. századi beszűrés eredményének. Jelenlegi ismereteink alapján nem tudunk dönteni a két elképzelés között.

---

¹⁶ A már említett Sári és Tajna falvak mellett az oklevél hiteles része nem sokkal ezek előtt Taszár adományozását is rögzíti.

Amellett ugyanis, hogy a név teljes egészében az interpoláció hozadéka, az is előfordulhatott, hogy az eredeti oklevélben már szerepelt a *Mikola* (és a *Sáró*) név, amit az interpoláció során a *Mikófalva* név hatására a *-falva* utótaggal toldottak meg.

2. Az alapítólevél szövege

2.1. Az alapítólevél latin szövege GYÖRFFY GYÖRGY (DHA. 1: 213–8) és RICHARD MARSINA (CDES. 1: 54–8) szövegközlése alapján¹⁷

In nomine sancte Trinitatis et individue Unitatis, Patris et Filii et Spiritus Sancti. Ego *Magnus*, qui et *Geisa*, in primis Hungarorum dux, postea vero *gracia* Dei rex consecratus, *Bele* regis filius, cernens huius seculi bona esse momentanea, superna autem perpetua, magno amoris desiderio ecclesiam construere adoptavi ad laudem Dei et Sancte Marie semper Virginis Sanctique Benedicti, piissimi monachorum patris ac ducis, ibique favente Deo monasterium constitui. Igitur ipso opitulante, qui omnia fecit, ad predictum Sancti Benedicti monasterium hereditates (in terris cultis et incultis, vineis ac vinetis, pratis ac pascuis, aquis aquarumque decursibus, piscinis et piscaturis, servis et ministris, adque tributis, ceterisque bonis subsequentibus) contuli adque dedi. Et hoc omnibus episcopis, abbatibus necnon et principibus regni mei notum feri volui. Terram, per cuius medium transit flumen, quod vocatur *Gran*, ubi etiam ecclesiam Beati Benedicti construxi, (cum silvis, venacionibus, aquis, piscacionibus, cumconmoditatibus utilitatibusque in predictis silvis, aquis et terra, **que nunc sunt et in futurum fieri poterunt,**) **dedi cum propriis certis metis et terminis.** (Prima igitur meta sue terminus est rupis, ad quam per quoddam vadum iuxta villam castrensi^{um} de *Borsu*, *Braian* nomine transitur; deinde versus occidentem transeundo ad verticem montis *Plesiucze*; exinde in vallem, et post ascenso alio monticulo currit per silvam iuxta latus cuiusdam alterius montis ad metam terream arenosam; abinde descendit in profundam vallem, et inde ascendendo transit ad metam terream, que est iuxta civilem viam; exinde pertransit vallem eundo ad magnam terream metam, et ab eadem meta usque ad locum, ubi ab inferiori parte ecclesie Beate Virginis de villa *Knesecz* rivulus nomine *Sarraczka* decurrit in aquam *Sitouam*, est terminus; postea ipsa *Sitoua* terminus est usque ad montem, unde exit; deinde

---

¹⁷ A GYÖRFFY GYÖRGY szerint interpoláltak tartott szövegrészeket ugyanúgy félkövér betűtípussal jelölöm, ahogyan a dolgozatom egészében, a RICHARD MARSINA szerinti interpolációkat pedig ( ) jelek fogják közre.

transeundo directe caput est rivuli nomine *Feniosaunicza*, et post ipse rivulus decurrens iuxta fonticulum, qui habet aquam quasi acidam derivatur sub montem, qui est versus orientem, et cadit in *Gran*, ubi signum Sancti Benedicti est in quadam arbore. Ex alia vero parte *Grane* est rivulus nomine *Lisna* terminus usque ad cacumen montis, unde exit; deinde per silvam *Huntiensem*, que hungarice *Surkuscher* vocatur, prope villam nomine *Baka* procedendo usque ad montem *Chus*, et ab eodem monte per silvas directe transitur ad vallem, ad locum, ubi montes terminantur, rivulo *Prestucz* in parte Sancti Benedicti remanente.) Postea dedi villam, que vocatur *Sceulleus*, ubi dedi vinitores et XV vineas, aratores, apiarios et terram ad LX aratra cum terminis suis; preterea sunt ibi VI domus civium de *Borsu*, quorum terra est ad tria aratra, hos non dedi. Dedi etiam villam piscatorum super ripam *Gran* nomine *Talmach* cum terra sua, pratis et insulis. **⟨Cuius terre primus terminus iungitur terre *Sceulleus* in rivulo, qui dicitur *Gai*, post hoc ad viam, et de illa via ad aliam viam, per quam itur in *Bors*, iuxta quam lapis pro signo positus est; deinde sulko dividitur a terra castrensi usque ad caput laci,¹⁸ qui *Orduksara* vocatur; post hec ad predictum vadum, quod iuxta villam *Braian*, quam supradixi predictorum castrensi, transitur; tandem a predicto vado ascendendo ad supradictam rupem, que est secus litus eiusdem fluminis *Gran*, ultimus terminus est.⟩** Intra quos etiam terminos est villa *Kouachi* nomine, quam dedi, **⟨cuius ville homines ad omnia genera servitutem, que voluerit abbas deputentur. In quibus terminis, quos⟩ omnipotenti Deo, Beate Marie semper virgini Sanctoque Benedicto obtuli, ⟨nullus extraneus aliquid iuris vel utilitatis sibi occupare presumat, abbas vero quotquod voluerit, homines locare poterit,⟩ longi enim latique sunt et magni.** Dedi autem et terram in *Susolgi* cum silvis, venacionibus, aquis, piscacionibus et fenetis, **⟨cuius terre primus terminus est rivulus nomine *Tapla* currens in *Grana*, qui *Grana* terminus est, ascendendo usque ad rivulum *Radmera*; insule vero fluvii *Gran* in partem Sancti Benedicti deveniunt; rivulus autem *Radmera* terram Sancti Benedicti dividit ab aliis; deinde illius rivuli caput, quod in monte *Wydrizki* est, signum est, postea autem ultimus terminus est supradicti rivuli caput *Tapla*.⟩** Dedi et aliam terram nomine *Sikua* ad XVI aratra, et ipsum rivulum *Sikua* cum pratis ac pascuis et XII domus servorum silvamque (ma)gnam cum propriis terminis. Dedi etiam villam *Bissenorum* ad arandum nomine *Tazzar* super *Sitoua* cum terra XX aratorum, et magnam silvam versus orientalem et

¹⁸ A *laci* minden bizonnyal a *lacus* 'tó' jelentésű negyedik deklinációs főnév tévesztett genitívuszi alakja a helyes *lacus* forma helyett.

meridionalem plagam cum pratis et pascuis, et decem domus carpentariorum, terminatam propriis terminis. Insuper vero dedi aliam villam *Hudwordiensium Bissenorum* ad arandum super eandem aquam *Sitoua* cum terra **septuaginta duorum aratorum**, item aquas ad piscandum, scilicet *Nitra*, *Tarmas* et *Sitoua* cum pratis et pascuis, que inter predictas aquas habentur, latissima enim et longa sunt ad pastum animalium, equorum, ovium, boum, et magnam silvam ultra vallem, inter orientalem et meridionalem plagam cum propriis terminis. *Hudwordiensium* aliam terram ad quadraginta aratra et XX domus servorum super mercatum, quorum servitus, prout placuerit abbati, sit, ubi et curiam meam necnon capellam, que in honore Sancti Martini est, dedi. In villa, que vocatur *Pagran*, separatim ab aliis versus orientem et meridiem dedi XV domus servorum **et XVI vineas cum <silvis> pratis et terram ad sex aratra**, quorum servitus, prout placuerit abbati, sit. **In Sari terram unius aratra cum <silva et> fenetis. In Taina terram ad duo aratra cum pratis <et silva.> In Fius terram ad duo aratra. In Bilegi terram duorum aratorum. In villa Balwan quatuor aratorum terram.** In villa *Ludan* decem domus servorum cum pomerio et terram ad V aratra et cumulonem mixtim cum villa et nemus. Dedi eciam villam *Semlar* et terram ad XVI aratra et nemus magnum super ripam *Gran* cum piscacione, quantum in terminis illius terre est; terminatur autem hec terra super aquam *Compa*. **In Sarou<falu> a superiori parte dedi terram ad quatuor aratra. In Mikola<falu> terram unius aratri. In Kokot dedi X domus nautarum a superiori parte et terram ad tria aratra.** Iuxta silvam *Nazal* dedi unum aurificem nomine *Nesku* cum fratribus suis et terram ad V aratra. Ultra *Danubium* dedi XX vineas cum vinitoribus et terram ad XV aratra, necnon in *Kestelci* VII vineas et V vinitores et terram ad duo aratra. Infra *Wag* vero dedi villam nomine *Samto* et terram **ad LXVII aratra cum pratis et pascuis et silvam magnam prope Danubium cum ipsa aqua Danubii et quadraginta domus agasonum** terminatam propriis terminis. In *Camaron* trium aratorum terram secus flumen *Danubii* et piscacionem in eodem *Danubio* in loco, qui dicitur *Wagetuin*. In *Sitouatuin* dedi undecim domus piscatorum et terram ad quatuor aratra et piscacionem in *Danubio* in eodem loco, qui *Sitouatuin* dicitur. Iuxta *Wag* dedi villam *Gegu* nomine et viginti domus piscatorum et piscacionem liberam ubique in *Wag*, *Nitra* et *Danubio*. In piscina vero, que *Woiozer* vocatur, dedi duas partes, nam pars tertia est abbatisse de *Tornowa*. In confinio *Bichor* civitatis dedi villam, que *Rikachi<Artand>* vocatur, centum XX domus cum insula sibi adiacenti, quorum servitus sit dare omni anno XII porcos V annorum et XII modios mellis, et quod quilibet modius sit trium ydriarum et tantundem cumulonis, et tam estate, quam hyeme duobus equis abbati semper servire. Terram, que sita est super aquam *Fizegi*, dedi cum

propriis terminis. Qui termini ita dividuntur: (Primum in monte *Gcoflu* fovea facta est in parte Sancti Benedicti inter *Zyla*, dehinc per ortum *Besenendi* usque ad piscinam *Fige*, puteus in ipsa aqua *Fizegi*; per locum feni usque ad vadum *Pote*, ubi aquam transeunt, a predicto ergo vado feni usque ad aliud vadum, quod vocatur *Fizeg*, media pars in hereditatem Sancti Benedicti devenit, ibique fovea facta est; deinde ubi segregantur due vie, postea per viam in circuitu, usque dum finiuntur arbores ad quendam montem, in cuius cacumine in parte Sancti Benedicti fovea facta est; dehinc per medios agros urbanorum *Albensium*, exinde ad fluvium *Bocur*, postea ad puteum *Hotuandi*, deinde ad puteum *Dirside*, qui assignatus est in medio ville; exhinc ad *sepulturam Gunreidi* in monticulo, ubi antiquorum corpora sunt sepulta, dehinc vallis est usque ad *Cocudi* et ad duos monticulos, iuxta quos in termino Sancti Benedicti fovea facta est; deinde ad piscinam, que est inter urbanos *Nove Civitatis et Zilam*, exinde in angulo *aruch* terra divisa est prope *Archisti*, ubi etiam terminus Sancti Benedicti designatus est.) Dedi etiam terram, que adiacet circa aquam, que vocatur *Tiza*, cum ipso fluvio *Tiza*, super quam terram est villa piscatorum nomine *C(hon)u* **(habens ecclesiam parrochiam constructam in honore salutifere Crucis Jesu Christi,)** qui piscatores piscantur *Tiza*. In eadem autem terra ex utraque parte *Tize* sunt piscine, quarum hec sunt nomina: *Ostra, W(olu)e, Sarustou, Keubi, Haperies, Sulmus, Ecetoua, Filu, Ertue, Nandurtou*. Huius terre termini hii sunt: Piscina *Zirega* dividit terram Sancti Benedicti ab aliis, deinde pars terre Sancti Benedicti in *monte presbiteri*¹⁹ iuxta villam centurionis, qui vocatur *Deucha*; item a piscina, que dicitur *Rotunda*, item alia *Lutea* piscina partem Sancti Benedicti separat a *villa Martini*;²⁰ item *de Michaelae* quodam uztura signum divisionis est alia piscina *Wolue*, que etiam in partem Sancti Benedicti devenit; item a fluvio *Hucu*, qui separat *Cernigradenses*, cuius fluvii pars Sancti Benedicti est dimidia; item *Cunutou*, que est in parte Sancti Benedicti cum *Gehgi* super ripam *Tize*, ubi finiuntur partes terre Sancti Benedicti. Dedi et aliam terram circa eandem aquam *Tiza*, que vocatur *Alpar* cum propriis terminis. (Qui termini ita dividuntur: Primum a ripa *Tize* procedendo ad quasdam arbores, est terminus cum episcopalibus Sancte Marie *Wacensis* civitatis, de predicto termino sinistra pars est Sancte Marie *Wacensis*, dextera autem pars devenit in partem Sancti Benedicti, mediante via usque ad monticulum, in cuius vertice fovea facta est; postea cum *Beche*, fratre *Drusba*, separata est

---

¹⁹ A hegynévi analógiák a kétrészes névszerkezetet támogatják (vö. a IV. 4. A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata fejezet 4.3.4. pontjával).

²⁰ A latin forma egyaránt takarhat egy- vagy kétrészes magyar nevet, illetve az sem zárható ki, hogy egy 'Márton birtokában lévő falu' körülírással formával van dolgunk (vö. a IV. 4. A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata fejezet 4.3.4. pontjával).

terra iuxta *magnam Zecum*, unde et sulco dividitur in duas partes usque ad arbores *Tergudi*, ubi finiuntur partes *Cernigradensium* civium, in via *Zounuk*; exinde vero cum *Zeze*, qui equos regis custodit, in superiori parte iuxta eandem viam terminus est, deinde per puteum quendam, ubi salices sunt, accipimus usque ad vineas, que in partem Sancti Benedicti deveniunt; deinde partes dividuntur inter comitatum *Cernigradensium* et episcopatum Sancte Marie *Wacensis*, ubi erant arundines regis et fenum adque virge; postea per *Surchuer*, id est aquam, pars Sancti Benedicti est, in cuius capite fovea facta est, deinde iuxta aquam *maioris Alpar* Sancti Benedicti terminus est, exinde super caput eiusdem secus viam fovea facta est, post hec super ripam *Tize*, postea salices *Nandirdi* in partem Sancti Benedicti deveniunt usque ad vadum quoddam, ubi adaquantur equi; deinde autem circuit angulos *Tize* pertransiens prope quandam insulam usque ad silvam salicum, que tota cum insula predicta devenit in partem Sancti Benedicti **usque ad vadum, ubi in villam Kurth transitur, ibique terminantur mete Sancti Benedicti.** Iuxta quam eciam silvam) unum hudwornicum meum, *Bocz* nomine, quem ad serviendum cum duobus fratribus suis predicto monasterio Sancti Benedicti obtuli, manere constitui, legem sibi statuens, ut terminos eiusdem terre *Alpar*, quia magni et longi sunt, populosque et piscinas intra eosdem existentes defendat et custodiat. Ex alia vero parte *Tize* **villam**, que dicitur *Sagi*, **cum terra sua mercatumque in eadem cum vado libero;** <nullusque de hoc participetur, nisi solus abbas,> dedi cum propriis terminis, <qui termini ita dividuntur: primum ubi fluvius *Huger* de aqua *Tiza* egreditur, qui circuit totam partem aque *Kesekun* iuxta *aruch* dividens, usque ubi stat *Scilu piscina*,²¹ que cum tota insula in partem Sancti Benedicti devenit. Deinde *Taka mons*²² terminus est usque ad alium *montem* nomine *Sorul*,²³ exinde ad quendam fontem, cuius decursus terminus existit, quoadusque circumveniens intrat ad eundem fluvium *Huger*, **postea donec idem fluvius Huger decurrens prope villam Kurth, quam supradixi, et cadit in Tiza, ultimus terminus est.**> **Predicti vero Alparienses quasdam piscinas, que in ipsorum terminis versus decursum Tiza ascendendo existunt, quarum nomina sunt hec: Kustiza, Kerketou, Sokord, Kektou, Horgas, Halastou, Feirtou, Egres et Hosiouer, ac fluvium Tiza cum profunditatibus suis,**

---

²¹ A magyaros szórend miatt felvethető a latin földrajzi köznévnék a névhez tartozása is (vö. a IV. 4. A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata fejezet 4.3.3. pontjával).

²² A magyaros szórend miatt felvethető a latin földrajzi köznévnék a névhez tartozása is (vö. a IV. 4. A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata fejezet 4.3.3. pontjával).

²³ A *Sorul* alak személynévi eredete inkább kétrészes névszerkezetre enged következtetni (vö. a IV. 4. A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata 4.3.3. pontjával).

quantum in terminis predicatorum terrarum *Alpar* et *Sagi* existit, sicut antea consuetudo fuit, cum ipsis hominibus de *Sagi*, quociens abbati placuerit, comuniter piscabuntur; alias autem piscinas, que infra decursum eiusdem fluvii *Tiza* existunt, predicti *Alparienses* per se ad preceptum abbatis piscabuntur. Terram *Pelu* ultra *Tizam* supra portum aque *Kengelu* dedi cum propriis terminis, (cuius terre prima pars dividitur civibus *Zounuk*, deinde *Zecu*, postea per medium campum terminus est inter villam Sancti Benedicti et inter villam urbanorum *Zounuk*, deinde inter villam Sancti Benedicti et villam *Albensium* in medio campo fovea facta est, quam *Andreas* iudex foveam fodit; dehinc *Lugtha*, terre Sancti Benedicti particule sunt separate in via, que ad villam illorum vadit; iterum iuxta arbores pro illorum divisione, qui *Cehiti* dicuntur, fovea facta est; deinde secus portum *Kengelu* inter eosdem *Cehiti* terminus est Sancti Benedicti, ubi fenum secat populus Sancti Benedicti; item ipsa aqua *Kengelu* per medium dividitur in una via, ubi eciam fovea Sancti Benedicti est; item super *aruch* cum illis, qui *Wossiani* dicuntur, propter divisionem fove facta est; circuit enim idem *aruch* totam partem terre ex parte *Wossianorum* et *Unuri* usque ad terram *Zunde*; deinde in colle separatur terra *Unuri*, postea *sepultura Uetcudi* est in valle *Zebeli* fovea Sancti Benedicti est.) Iuxta *Zounuk* super aquam, que vocatur *Meler*, dedi XV domus servorum cum terra sua, que magna est, terminatam propriis terminis, et ipsam aquam ad piscandum, quantum in termino illius terre est. Terram *Sapi* simul cum arboribus in hereditatem monasterio Sancti Benedicti dedi, quam circumtenet aqua, que nominatur *Cundura*, usque ad *Curice* flumen, sicque dividitur ab aliis. Terram, que dicitur *Melinhalmu*, dedi cum propriis terminis. In *Caztech* VII domus dedi et terram ad quinque aratra. Iuxta *Bichari* terram, in qua manent XX domus ministrorum, dedi. Isti autem et aliis supradictis villis statui, ut fenum secent abbati, cumulonem colligant, curiam et domus curie parent, vinum portent, in hieme duos abbatis equos nutriant. Piscine vero, quas dedi monasterio, magne parveque sub custodia abbatis sint. Piscatores autem *Chonienses*, *Alparienses* et de *Sagi* ex *Ticia*, *Gegnienses*, *Camarienses* et de *Sitouatuin* ex *Wag*, *Nitra*, *Sitoua* et *Danubio* pisces fratribus acquirant, ut inde nutriantur. In hiis eciam hereditatibus, (scilicet villis, terris, silvis, venacionibus, aquis, piscinis et piscaturis, pratis et pascuis adque tributis ceterisque bonis,) quibus predictum Sancti Benedicti monasterium ad laudem Dei et Sancte Marie semper Virginis dotare potui, nulli omnino hominum aliquod ius vel utilitatem aliquam percipiendi, nisi ipsi monasterio et suo abbati reliqui. **Ultra silvam (ad castrum, quod vocatur *Turda*,)** dedi tributum salinarum, in loco, qui dicitur (hungarice) *Aranas*, (latine autem *Aureus*,) scilicet medietatem regie partis; tributum autem unius mercati, quod vocatur (hungarice) *Zobuzlou wasar*, eodem modo;

tributum transitus super *Tizam*, qui nuncupatur *Benildi*, eodem modo; tributum super aliam aquam, que dicitur *Curicea*, eodem modo. Super fluvium, qui nuncupatur *Crys*, in villa, que vocatur *Duboz*, tres domus servorum porcos Sancti Benedicti custodiencium dedi cum terra ipsorum, quibus legem dedi et satui, ut quocunque porci regis ad pastum ierint, illuc eant et porci abbatis Sancti Benedicti. Tributum lignorum, que feruntur super *Gran*, **⟨solus abbas habeat, nullusque h'oc participetur.⟩** Tributum in *Borsu* et in omnibus foris eiusdem civitatis **⟨necnon et aliis tribus villis, scilicet *Goznucha*, *Gelednuk* et *Kerestur*, in qualibet earum⟩** medietatem regie partis; in *Lelu* super *Danubium* tributum eodem modo. In supradictis vero terris in *Hungaria*, scilicet in *Meler*, *Sapi*, *Pelu*, *Sagi*, *Alpar*, *Chonu* et *Fizeg* quotquod voluerit abbas, homines cum aratris ponat, late enim longaque sunt et magne. Donum eciam dedi Deo et Sancte Marie Sanctoque Benedicto ego rex *Magnus* statuens auctoritate regali, quod omnis vagus et profugus, sive homo, sive iumentum, sive quodcunque animal sit, si in monasterium aut inter familiam seu inter bestias Sancti Benedicti devenerint, in illis non habeat potestatem nuncius regis neque ducis neque cuiusquam comitis aut primatis, sed sint in potestate Sancti Benedicti et sui abbatis, et secundum consuetudinem Hungarorum faciat abbas et iudicet. Preterea ego *Magnus*, qui et *Geisa*, gracia Dei Pannoniorum rex consecratus, **⟨auctoritate regali concedens statui, ut ecclesia illa decimas suas omnes et omnium hominum suorum, tam liberorum, quam servorum ubique hoc in regno existentium habeat. Et parrochiam,⟩** ecclesiam videlicet Beate Marie semper Virginis de villa *Knesech*, **⟨quam antea, dum capella lignea esset, habuit, quia regalis fuit, habeat quinquaginta scilicet villas ex civibus seu aliis vicinis hominibus, quartam videlicet decimarum partem,⟩** pro salvacione anime mee et fratrum meorum necnon et filiorum meorum parentumque meorum. **⟨Quas eciam villas abbas sub cura sua habeat scire, et nulli episcoporum liceat ex hiis villis aliquam auferre et alii ecclesie dare.⟩** Anno Domini millesimo septuagesimo quinto, presente *Ladizlao* duce, germano meo carissimo, *Neemia* archiepiscopo *Strigoniensi* existente, *Desiderio* autem *Colocensi* aliisque episcopis, scilicet *Aaron* episcopo, *Francone* episcopo, *Gectico* episcopo, *Lazaro* episcopo episcopatus suos feliciter gubernantibus, *Jula* comite meo palatino ceterisque regni mei principibus, quorum consensu et consilio statui, ut quicunque contra hanc meam regalem institutionem ire temptaverit, et que superius sunt decreta et stabilita infringere seu violare conatus fuerit, nisi digne et satisfactione resipuerit, anathematizetur a Deo Patre omnipotente et Filio et Spiritu Sancto et a Dei Genitrice semperque Virgine Maria et ab omnibus sanctis, ab omnique christianitate, et insuper solvat purissimi auri libras mille, medietatem regie camere et medietatem predicto monasterio Sancti

Benedicti. Et ut mea regalis institutio futuris temporibus firmitatem obtineat, manu propria subter firmavi et sigillavi.

2.2. Az alapítólevél magyar fordítása KIS PÉTER és KÖRMENDI TAMÁS alapján (2006: 51–69)

A Szentháromság és az Oszthatatlan Egység, az Atya és a Fiú és a Szentlélek nevében. Én, *Magnus*, aki *Geisa* is, *Bele* király fia, korábban a magyarok hercegeként, később pedig Isten kegyelméből felszentelt királyaként, úgy ítélvén meg, hogy ennek a világnak a javai múlandók, az égiek viszont örökkévalóak, a szeretet nagy vágyódásával igen megkívántam egyházat építeni Isten és a mindenkor Szűz Mária és Szent Benedek, a szerzetesek igen kegyes atyja és vezetője dicsőségére, és ezért Isten kedvezéséből monostort alapítottam. Annak segítségével tehát, aki mindent teremtett, Szent Benedek említett monostorának (megművelt és műveletlen földekben, szőlőkben és szőlőhegyekben, rétekben és legelőkben, vizekben és vízfolyásokban, halastavakban és halászóhelyekben, szolgákban és szolgálónépekben, továbbá vámokban, valamint más, az alább következő javakban) örökbirtokokat adományoztam és adtam. És azt akartam, hogy ez országom valamennyi püspökének, apátjának, valamint főemberének tudomására jusson. A földet — amelynek közepén az a folyó halad keresztül, amelyet *Gran*-nak neveznek —, ahol Szent Benedek egyházát is felépítettem, (erdőkkel, vadászóhelyekkel, vizekkel, halászóhelyekkel, rétekkel, valamint minden jövedelemmel és haszonvétellel az előbb mondott erdőkben, vizekben és földben, **amelyek most vannak és a jövőben lehetnek**), **adtam a saját biztos határai és határjelei között.** (Az első határ avagy határjel tehát a szikla, amihez egy gázlón keresztül a *Borsu*-i várnépek *Braian* nevű faluja mellett lehet átmenni; azután kelet felé átmenvén *Plesiucze* hegyének csúcsához, innen a völgybe, és miután egy másik dombra felmegy, egy erdőn keresztül húzódik egy másik hegy oldala mellett egy homokos földből készült határjelig, ahonnan leereszkedik egy mély völgybe, és innen felmenvén átmegy egy földből készült határjelig, amely a hadiút mellett van. Ezután átmegy egy völgyön, elérkezvén egy nagy földből készült határjelhez, és ettől a határjeltől egészen addig a helyig, ahol a *Knesecz* faluban lévő Szent Szűz egyház alsó része felől egy *Sarraczka* nevű patak belefut a *Sitoua(m)* folyóba, van a határ, majd maga a *Sitoua* a határ a hegyig, ahonnan kiindult; innen egyenesen átmenve van a *Feniosaunicza* nevű patak forrása, majd ez a patak — egy enyhén savanyú vizű kis forrás mellett lefolyva — a kelet felé eső hegy alatt elkanyarodik és a *Gran*-ba ömlik, ahol Szent Benedek jele van egy fán. A

Grane másik partja felől pedig egy *Lisna* nevű patak a határjel a hegy csúcsáig, ahonnan kiindul, azután a *Huntiensem* erdön keresztül, amit magyarul *Surkuscher*-nek neveznek, a *Baka* nevű falu mellett haladván a *Chus* hegyig, és ettől a hegytől az erdőkön keresztül egyenesen egy völgyhöz megy át, ahhoz a helyhez, ahol a hegyek véget érnek: a *Prestucz* patak Szent Benedek részén maradván.) Azután adtam 1 falut, amelyet *Sceulleus*-nak neveznek, ahol szőlőműveseket és 15 szőlőt, szántóvetőket, méhészeket és saját határai között 60 ekényi földet adtam, emellett van itt 6 háznépnyi *Borsu*-i várnép, akiknek a földje 3 ekényi, ezeket nem adtam oda. Odaadtam még a halászok *Talmach* nevű faluját is, a *Gran* partja fölött a saját földjével, legelőivel és szigeteivel együtt. **⟨Ennek a földnek az első határa *Sceulleus* földjével közös egy patakban, amelyet *Gai*-nak mondanak, ezután az úthoz [jut el a határ], és ettől az úttól egy másik útig, amelyen *Bors*-ba mennek, és amely mellett egy kő helyezkedik el jel gyanánt; ezután egy árok választja el a várnépek földjétől, egy tó széléig, amelyet *Orduksara*-nak neveznek, ezután az előbb említett gázlóig megy át a határ, ami *Braian* falu mellett van, amelyről fentebb mondtam, hogy az előbb említett várnépeké, végül az előbb említett gázlótól leereszkedve²⁴ a fent említett szikláig, ami ugyanazon *Gran* folyó partja mellett van, húzódik az utolsó határ.⟩** E határok között van *Kouachi* nevű falu is, amit adtam, **⟨és ennek a falunak az embereit mindenfajta szolgálatra, amit az apát akar, rendelhetik majd. És ezeken a határokon belül, amiket⟩ a Mindenható Istennek, a mindenkor Szűz Máriának és Szent Benedeknek ajánlottam fel, ⟨senki kívülálló ne merészeljen semmiféle jogot vagy haszonvételt magának elfoglalni, az apát azonban, valahányszor csak akarja, embereket telepíthet majd,⟩** ugyanis ezek a határok szélesek, hosszúak és nagyok. Adtam pedig 1 földet *Susolgi*-ban is, erdőkkel, vadászóhelyekkel, vizekkel, halászóhelyekkel és kaszálókkal, **⟨ennek a földnek első határa a *Grana*-ba ömlő *Tapla* nevű patak, amely *Grana* felfelé menvén a határ egészen a *Radmera* patakig, a *Gran* folyóba lévő szigetek pedig Szent Benedek részére jutnak; a *Radmera* patak pedig elválasztja Szent Benedek földjét a többitől, **innen annak a pataknak a forrása a határjel, amely a *Wydrizki* hegyen van, ezután az utolsó határ a fent mondott *Tapla* patak forrása.⟩** Adtam 1 másik, *Sikua* nevű, 16 ekényi földet is, és magát *Sikua* patakot rétekkkel és legelőkkel, valamint 12 háznépnyi szolgálóval és egy nagy erdőt a saját határai között. A besenyők *Tazzar* nevű faluját is odaadtam a *Sitoua* fölött, hogy**

---

²⁴ Az oklevélben olvasható *ascendendo* szó helyes fordítása *feljutva* (Sz. M.).

[ott] földet műveljenek, 20 ekényi földdel és egy nagy erdőt keleti és déli irányban, rétekekkel és legelőkkel, a saját határaival határolva, valamint 10 háznépnyi szekereset. Ezen felül pedig odaadtam egy másik falut, a *Hudwordiensium*-i besenyőket ugyanezen *Sitoua* víz fölött, hogy [ott] földet műveljenek, **72 ekényi földdel**, továbbá vizeket, hogy ott halásszanak, tudniillik a *Nitra*-t, a *Tarmas*-t és a *Sitoua*-t, a rétekekkel és legelőkkel, amelyek az előbb említett vizek között vannak, hiszen ezek igen szélesek és hosszúak, az állatok: lovak, juhok, ökrök legeltetésére, valamint egy nagy erdőt a völgyön túl délkeletre a saját határai között. A *Hudwordiensium*-iak másik, 40 ekényi földjét és a vásárhely fölött 20 háznépnyi szolgát, akiknek a szolgálata úgy legyen, miként az apátnak tetszik, ugyanitt odaadtam az udvarházamat, valamint Szent Márton tiszteletére [emelt] kápolnámat is. A faluban, amelyet *Pagran*-nak hívnak, elkülönítve a többtől délkeletre 15 háznépnyi szolgát és **16 szőlőt** (erdőkkel,) rétekekkel és **6 ekényi földet**, akiknek szolgálata úgy legyen, miként az apátnak tetszik. *Sari*-ban **1 ekényi földet** (erdőkkel és) kaszálókkal. *Taina*-ban **2 ekényi földet, rétekekkel** (és erdővel.) *Fius*-ben **2 ekényi földet**. *Bilegi*-ben **2 ekényi földet**. *Balwan*-ban faluban **4 ekényi földet**. *Ludan* faluban 10 háznépnyi szolgát adtam 1 gyümölcsösrel és 5 ekényi földet, és a többi falubelivel közös rétet és 1 ligetet. Odaadtam *Semlar* falut is és 16 ekényi földet és 1 nagy ligetet a *Gran* folyó partja felett, annyi halászóhellyel, amennyi a föld határain belül van, ennek a földnek pedig *Compa* folyó felett van a határa. *Sarou*(*falu*)-ban a falu felső részétől kezdve **4 ekényi földet adtam**. *Mikola*(*falu*)-ban **1 ekényi földet**. *Kokot*-ban **10 háznépnyi hajóst adtam a falu felső része felől és 3 ekényi földet**. *Nazal* erdő mellett adtam egy Nesku nevű aranyművest fivéreivel együtt, és 5 ekényi földet. A *Danubium* túl 20 szőlőt adtam szőlőművesekkel és 15 ekényi földdel, továbbá *Kestelci*-ben 7 szőlőt és 5 szőlőművest és 2 ekényi földet. A *Wag* felett adtam egy *Samto* nevű falut és a saját határaitól határolt **67 ekényi földet, rétekekkel és legelőkkel és 1 nagy erdőt a Danubium mellett, a Danubii vízével és 40 háznépnyi lovászt**. *Camarun*-ban 3 ekényi földet a *Danubii* folyó mellett és halászóhelyet ugyanezen a *Danubio*-n, azon a helyen, amelyet *Wagetuin*-nek mondanak. *Sitouatuin*-ben 11 háznépnyi halászt adtam és 4 ekényi földet és halászóhelyet a *Danubio*-n, ugyanazon a helyen, amelyet *Sitouatuin*-nek neveznek. A *Wag* mellett a *Gegu* nevű falut adtam és 20 háznépnyi halászt, valamint szabad halászatot mindenhol a *Wag*-on, a *Nitra*-n és a *Danubio*-n. A halastóból, amit *Woiozer*-nek neveznek, két részt adtam, ugyanis a harmadik rész a *Tornowa*-i apátnőé.²⁵ *Bichor* vár határában adtam egy falut, amit

---

²⁵ Vajasér halászatának 2/3 részét kapta meg az apátság (Gy. 3: 462).

Rikachi(*Artand*)-nak neveznek, 120 háznépnyit a mellette fekvő szigettel, akiknek legyen az a szolgálatuk, hogy minden esztendőben adjanak 12 ötéves disznót, 12 akó mézet úgy, hogy mindegyik akó 3 vödörnyi legyen, és ugyanannyi csöbör, továbbá mind nyáron, mind télen 2 lóval szolgáljanak mindig az apátnak. A földet, ami a *Fizegi* vize felett helyezkedik el, adtam a saját határai között. Ezek a határok így oszlanak meg: (először a *Gcoholu* hegynél van egy árok Szent Benedek részén a *Zyla*-tól, innen a *Besenendi* kerten keresztül egészen a *Fige* halastóig, kiterjedve ugyanezen *Fizegi* patakig, egy kaszálóhelyen keresztül a *Pote* gázlóiig, ahol átmegy a vízen, a kaszálónál lévő, előbb említett gázlótól, amelyet *Fizeg*-nek neveznek, egy másik gázlóiig. A középső rész Szent Benedek örökségéül jut, és ott van egy árok, majd innen, ahol két út elágazik, ezután majd egy kerülőúton egészen addig, míg a fák nem határosak egy hegygel, amelynek csúcsán, Szent Benedek részén van egy árok. Innen a *Albensium*-i várnépek földjeinek közepén keresztül a *Bocur* folyóiig, azután a *Hotuandi* kúthoz, innen a *Dirsidei* kúthoz, ami a falu közepén van kijelölve, innen *sepulturam Gunreidi*-hez egy dombon, ahol a régiek testét eltemették, innen a völgy [a határ] egészen *Cocudi*-ig és a két dombig, amelyek mellett, Szent Benedek határában egy gödröt ástak, innen egy halastóig, amely a *Nove Civitatis*-i várnépek és *Zila* között van, innen egy *aruch* hajlatában *Archisti* mellett a föld fel van osztva, ahol Szent Benedek határát is megjelölték.) Azon víz mellett, amelyet *Tiza*-nak neveznek, adtam egy földet a *Tiza* folyóval együtt, amely föld felett a halászok *C(hon)u* nevű, **⟨Jézus Krisztus üdvöt hozó kersztjének tiszteletére épített parochiális templomot bíró faluja van,⟩** és ezek a halászok a *Tiza*-n halásznak. Ugyanezen a földön pedig a *Tize* mindkét partja mentén halastavak vannak, amelyeknek nevei ezek: *Ostra*, *W(olu)e*, *Sarustou*, *Keubi*, *Haperies*, *Sulmus*, *Ecetoua*, *Filu*, *Ertue*, *Nandurtou*. Ennek a földnek a határai ezek: *Zirega* halastó elválasztja Szent Benedek földjét a többitől, ezután Szent Benedek földjének része a *monte presbiteri*-n egy *Deucha* nevű százados faluja mellett, továbbá a halastótól, amelyet *Rotunda*-nak neveznek, továbbá *Lutea* halastótól Szent Benedek részét *villa Martini*-től elválasztja. Továbbá *Michaele* felől egy osztorától egy *Wolue* nevű másik halastó a határ, amely szintén Szent Benedek részére jut, továbbá a *Hucu* folyótól, amely elválasztja a *Cernigradenses*-ieket, ennek a folyónak a fele Szent Benedek részén, továbbá *Cunutou*, amely a *Tiza* feletti *Gehgi*-vel együtt Szent Benedek részében van, ahol Szent Benedek földjének részei véget érnek. Adtam egy másik földet is a *Tiza* vize mellett, amelyet *Alpar*-nak neveznek, a saját határai között. (Ezek a határjelek így oszlanak meg: először a *Tize* partjától elindulva némely fáig van a határ Szűz Mária *Wacensis* püspöki városának püspöki népeivel, a mondott határ bal oldala Szűz Mária

Wacensis [egyházáé], a jobb oldala pedig Szent Benedek részére jut, egy út mentén egészen egy dombig, amelynek tetején egy árok van, ezután *Beche*-vel, *Drusba* fivérével a *magnam Zecum* mellett van elválasztva a föld, ezután egy árok is két részre osztja egészen *Tergudi* fáig, ahol a *Cernigradensium*-i várnépek részei véget érnek a *Zounuk*-i úttal, innen pedig *Zezin*-nel közösen, aki a király lovait őrzi, az ugyanezen út mellett, a felső részen van a határ. Azután egy kúton át, ahol fűzfák vannak — úgy halljuk — egészen a szőlőig, amelyek Szent Benedek részére jutnak, ezután megoszlanak a [határ] részei a *Cernigradensium*-iak megyéje és Szűz Mária *Wacensis* püspöksége között, ahol a király nádasai, kaszálók és cserjések voltak, ezután a *Surchuer*-en, azaz a vízen keresztül van Szent Benedek része, amelynek kezdeténél egy árok van, ezután a víz mellett van *maioris Alpar*,²⁶ Szent Benedekhez tartozó részének határa, ezután ugyanennek a kezdete felett, az út mellett egy árok van, ezek után a *Tize* partja felett, majd *Nandirdi* fűzfái, Szent Benedek részére jutnak egészen egy gázlőig, ahol lovakat itatnak, ezután követi a *Tize* kanyarulatait, elhaladva egy sziget mellett egészen egy fűzerdőig, amely az előbb mondott szigettel együtt teljesen Szent Benedek részére jut **egészen a gázlőig, ahol Kurth faluba lehet átjutni, és itt fejeződnek be Szent Benedek határai.** Úgy rendelkeztem, hogy egy *Bocz* nevű udvarnokom (ugyanezen erdő mellett) maradjon, akit két fivérével együtt Szent Benedek monostorának való szolgálatára ajánlottam fel, törvényül adva neki, hogy ugyanezen *Alpar* föld határait — mivel nagyok és hosszúak —, és az ezek között élő népeket és az ott lévő halastavakat védelmezze és őrizzze. A *Tize* másik partján pedig adtam **egy falut** a saját határai között, amelyet *Sagi*-nak neveznek, **a földjével, valamint az ott lévő vásárhellyel és szabad révvvel együtt, (és ebből senki se részesedjék, egyedül csak az apát.** Ezek a határok így oszlanak meg: először, ahol a *Tiza* vizéből kiszakad a *Huger* folyó, amely úgy folyik körbe; hogy *Kesekun* víz egész részét²⁷ az *aruch* mentén osztja meg addig, ahol a *Scilu piscina* áll, amely az egész szigettel együtt Szent Benedek részére jut. Ezt követően a *Taka mons* a határ egy *Sorul* nevű másik hegyig, innen egy forrásig, amelynek lefutása a határ egészen addig, amíg az körülfolyva beleömlik ugyanezen *Huger* folyóba, **azután amíg ugyanezen Huger folyó Kurth falu közelében, amelyről fentebb szoltam, lefutván a Tiza-ba szakad: ez az utolsó határ.** Az előbb említett *Alparienses* pedig némely halastavakban, amelyek ugyancsak az ő határaikon belül a

²⁶ A *maioris Alpar* minden bizonnyal egy víz nevéként és nem településnévként szerepel a szövegben, a fordítása ennek megfelelően: *maioris Alpar* vize mellett (vö. vö. a IV. 4. A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata fejezet 4.3.3. pontjával).

²⁷ Véleményem szerint a szöveghelynek inkább a következő értelmezést tulajdoníthatjuk: a *Huger*-ként megnevezett vízfolyás körülveszi azt az egész földterületet, ami a *Keskeny* nevű víz környékén terül el (vö. a IV. 2. A 11. századi alapítólevél két átíratának összevető vizsgálata: Ság birtok határleírása alfejezet 4.2. pontjával).

Tiza folyása felé menvén vannak, és amelyeknek a nevei következők: *Kustiza, Kerektou, Sokord, Kektou, Horgas, Halastou, Feirtou, Egres* és *Hosiouer*, és a *Tiza* folyóban és örvényeiben, amennyiben az előbb említett *Alpar* és *Sagi* földek határain belül vannak, ahogy az korábban szokás volt, ama *Sagi* emberekkel együtt, ahányszor az apátnak tetszik, közösen fognak halászni. A többi olyan halastóban pedig, amely ugyanezen *Tiza* folyó folyása mentén lefelé [vannak], az előbb említett *Alparieneses* maguk fognak az apát parancsára halászni. *Pelu* földet a *Tizam* túl, a *Kengelu* víz révje felett adtam a saját határai között, (és ennek a földnek az első részét megosztják a *Zounuk*-i várnépekkel, majd *Zecu*, ezután egy mező közepén kersztül van a határ Szent Benedek faluja és a *Zounuk*-i várnépek faluja között, majd Szent Benedek faluja és a *Albensium* faluja között egy mező közepén egy árok van, amely árkot *Andreas* bíró ásott, innen *Lugtha*; Szent Benedek földjének részei egy úttal vannak elválasztva, amely ezeknek a falujához megy, majd a fák mellett, határvonalul azokkal, akiket *Cehiti*-nek neveznek, ismét van egy árok; innen a *Kengelu* rév mellett, ugyanezen *Cehiti*-ek között van Szent Benedek határa, ahol Szent Benedek népe füvet kaszál, továbbá maga a *Kengelu* víz, amelyet középső szakaszánál egy út oszt meg, ahol megint van Szent Benedeknek egy árka. A [határoló] *aruch* felett van egy másik árok, megosztás végett azokkal, akiket *Wossiani* neveznek, ez az *aruch* ugyanis megkerüli a föld egészét a *Wossianorum* és *Unuri* része felől egészen a *Zunde* földjéig, ezután egy dombon elvállik *Unuri* földjétől, ezután *Uetcludi sírja* van a *Zebeli* völgyben; ez az árok Szent Benedeké.) *Zounuk* mellett a víz fölött, amelyet *Meler*-nek mondanak, 15 háznépnyi szolgát adtam a saját határaival határolt földjükkel együtt, amely nagy; és magát a vizet halászatra, amennyi belőle ennek a földnek a határain belül van. Szent Benedek monostorának adtam örökbirtokul fáival együtt *Sapi* földjét, amelyet körülvesz az a víz, amelyet *Cundura*-nak neveznek, egészen a *Curice* folyóig, és így különül el másoktól. A földet, amelyet *Melinhalmu*-nak neveznek, odaadtam a saját határai között. *Caztech*-ben 7 háznépet adtam és 5 ekényi földet. *Bichari* mellett adtam 1 földet, amelyen 20 háznépnyi szolgálónép marad. Ennek pedig és a többi fent mondott falunak elrendeltem, hogy füvet vágjanak az apátnak, komlót gyűjtsenek, udvarhelyet és udvarházat készítsenek, bort szállítsanak, télen pedig táplálják az apát 2 lovát. A halastavak pedig, amelyeket a monostornak adtam, akár nagyok, akár kicsik, az apát őrizete alatt legyenek. A *Chonienses*, *Alparienses* és *Sagi* halászok a *Ticia*-ból, a *Gegnienses*, a *Camarienses* és a *Sitouatuin* a *Wag*-ból, a *Nitra*-ból, a *Situo*-ból és a *Danubio*-ból szerezzenek halakat a testvéreknek, hogy azzal táplálkozzanak. Ezekben az örökbirtokokban, (tudniillik falvakban, földekben, erdőkben, vadászóhelyekben, vizekben, halastavakban és halászóhelyekben, rétekben és legelőkben, továbbá vámokban és egyéb javakban,)

amelyekkel Isten és a mindenkor Szűz Mária dicsőségére Szent Benedek előbb említett monostorát megadományozhattam, senki emberfiának, csak magának a monostornak és apátjának hagytam bármiféle jogot vagy hasznot a járadékszedéssel kapcsolatban. *Ultra silvam* **⟨annál a várnál, amelyet Turda-nak neveznek,⟩** odaadtam a sóvámot, azon a helyen, amelyet ⟨magyarul⟩ *Aranas*-nak, ⟨latinul pedig⟩ *Aureus*-nak mondanak, mégpedig a királyi rész felét; egy vásárnak, amelyet ⟨magyarul⟩ *Zobuzlou wasar*-nak neveznek, a vámját ugyanúgy; a *Tizam* lévő átkelőhelyhez, amelyet *Benildi*-nek hívnak, a vámját ugyanúgy; a vámot egy másik vizen, amelyet *Curicea*-nak neveznek, ugyanúgy. A folyó felett, amelyet *Crys*-nek hívnak, a faluban, amelyet *Duboz*-nak neveznek, a Szent Benedek sertéseit őrző szolgák közül 3 háznépet adtam földjükkel, akiknek törvényként adtam és állítottam, hogy bárhova mennének legelni a király sertései, oda menjenek Szent Benedek apátjának a sertései is. Annak a fának, amelyet a *Gran*-on szállítanak, a vámja **⟨csak az apáté legyen, senki más ebből ne részesedjék.⟩** A vámot *Borsu*-ban és ugyanezen vár minden vásárán, **⟨további 3 másik faluban, tudniillik Goznucha-ban, Gelednuk-ben és Kerestur-ban, bármelyikben ezek közül⟩** a királyi rész felét; *Lelu*-ben a *Danubium* vámot ugyanúgy.²⁸ A fentebb említett *Hungaria* földeken pedig, tudniillik *Meler*-n, *Sapi*-n, *Pelu*-n, *Sagi*-n, *Alpar*-on, *Chonu*-ban és *Fizeg*-ben annyi embert telepítsen ekéikkel, amennyit csak kíván, ugyanis szélesek és hosszúak ezek a földek, és nagyok. Istennek, Szűz Máriának és Szent Benedeknek én, *Magnus* király, királyi tekintélyemnél fogva elhatározván azt is adományként adtam, hogy minden kóborló és menekült, akár ember, akár ökör, akár bármiféle állat, ha a monostorba, esetleg Szent Benedek szolganépei vagy állatai közé kerülne, azok felett ne legyen hatalma se a király, se a herceg, se bármiféle ispán vagy főember küldöttének, hanem legyenek Szent Benedek és annak apátja hatalmában, és a magyarok szokása szerint cselekedjen és ítéljen az apát. Ezen kívül én, *Magnus*, aki *Geisa* is, Isten kegyelméből a magyarok felszentelt királya **⟨királyi tekintélyemnél fogva megengedvén elrendeltem, hogy azé az egyházé legyenek a saját tizedei mind és az összes emberének [a tizedei], mind a szabadoké, mind a szolgáké, bárhol is élnek ebben az országban; és egy plébánia, ti.⟩ a mindenkor Szűz Mária *Knesech*-i egyháza, ⟨amelyet korábban is — amíg fakápolna volt — birtokolt, mivel az királyi volt; legyen azonkívül 50 faluja, a várnépek vagy más szomszédos emberek közül, továbbá a tizedek negyedrésze:⟩ lelkemnek és téstvéreim, valamint fiaim és szüleim lelkének üdsségéért. **⟨És tudja meg az apát, hogy ezek a falvak az ő gondjaira****

---

²⁸ Lél mellett I. Géza vásárt létesített (Gézavásárhely), amelynek a vámját az apátságnak engedte át (Gy. 3: 437).

vannak bízva, és a püspökök közül senkinek se legyen szabad ezen falvak közül bármelyiket is elvenni és másik egyháznak adni.) Az Úr 1075. esztendejében, *Ladizlao* herceg, legkedvesebb testvérem jelenlétében, amikor *Neemia* volt az *Strigoniensi* érsek, *Desiderio* pedig a *Colocensi*, és amikor más püspökök, tudniillik *Aaron* püspök, *Francone* püspök, *Gectico* püspök, *Lazaro* püspök püspökségüket szerencsésen kormányozták, *Jula* lévén nádorispánom és mások, országom előkelői, akiknek beleegyezésével és tanácsára úgy rendelkeztem, hogy bárki, aki szembeszegülni merészelne királyi intézkedéssel és azokat, amik fentebb elrendeltettek és megszilárdítottak, megtörni és megsérteni törekednék, hacsak nem visszakozna méltón és elégtétellel, a Mindenható Atyaisten, és a Fiú és a Szentlélek, és az istenszülő mindenkor Szűz Mária és minden szent, továbbá az egész kereszténység átkozza ki, és ezen felül fizessen a legtisztább aranyból 1000 fontnyit, felét a királyi kamarának és felét Szent Benedek fent említett monostorának. És hogy királyi rendelkezésem az eljövendő időkben hatályal bírjon, alant saját kezemmel erősítettem meg és pecsételtem meg.

3. A garamszentbenedeki alapítólevél eredeti szövegrészeinek forrásértéke

1. Az oklevél átírása, illetve interpolálása következtében a magyar nyelvű szórványokon is nyomot hagyó kronológiai rétegek minél pontosabb elhatárolása érdekében az oklevél eredeti és interpolált szórványait (és persze magát a latin nyelvű alapszöveget) külön célszerű tanulmányoznunk. Ebben a fejezetben a GYÖRFFY GYÖRGY-féle kritikai kiadás 11. századnak tartott szórványaira leszünk tekintettel, kirekesztjük tehát vizsgálatunkból az oklevél interpolált részeit. Az oklevél e két századból származó részeinek az elkülönítése azt eredményezi, hogy az alapítólevél 11. században keletkezett részeit elemezve az oklevelet mint átíratot vizsgálhatjuk, a 13. századi beszúrásoknak az oklevél eredeti részeitől való elhatárolt feltárása pedig a hamis oklevelek nyelvészeti kutatásához hasonló helyzetként értékelhető, s ehhez nyújthat lényeges fogódzókat.

Az e fejezetben tárgyalt eredeti szórványok kapcsán két kronológiai réteggel kell számolnunk. A fennmaradt, II. Andrástól származó 1217-re datált oklevél szövege azonban azt mondja, hogy II. Istvánnak azt az 1124-es oklevelét írja át, amit I. Géza 1075. évi alapítólevelének az átíratoként tart számon a diplomatika. Ezek alapján nem kettő, hanem inkább három korszak (11. század, 12. század és 13. század) sajátosságait kellene a magyar nyelvű helynevek lejegyzésében keresnünk. Jelenlegi ismereteink szerint azonban — ahogyan erre már korábban is utaltam — a II. István nevével jelzett 1124-es, illetve az ezt az oklevelet

átíró 1217-es iratot is csak 1270 után jegyezték le, miután I. Géza eredeti oklevelének szövegét az 1237-es interpoláció után újból kibővítették. A nyelvtörténeti összetettséget tehát tovább bonyolítja az a körülmény, hogy valójában már az eredeti oklevélben is szereplő magyar nyelvű elemek nyelvészeti elemzésekor is alapvetően két kronológiai szintet kell figyelembe vennünk: az eredeti oklevél megírásának évszázada, azaz a 11. század képviseli a korábbi; a hamis átíratok papírra vetésének kora, vagyis a 13. század pedig a későbbi réteget.

Az átíratok kronológiai rétegeinek elkülönítését az teszi nehezzé, hogy az ilyen formában ránk hagyományozódott iratok lejegyzői az eredeti oklevelet — a magyar szavak írásmódjának vonatkozásában — általában nem betűhíven írták át (HOFFMANN 2009: 19, 2010b: 77). Az átíratban fennmaradt szórványok kronológiai címkékkel való ellátását ráadásul az is megnehezíti, hogy a szórványok írásmódjában elkövetett változtatás nem mindig volt következetes, így az átíratban fellelhető szavak jellegzetes írásmódját — alapos, körültekintő vizsgálat nélkül — sem az eredeti, sem az átíró oklevél korára nem vonatkoztathatjuk egyértelműen.

Az átíratok jellemzőinek feltárását csupán az átírat névanyagára támaszkodva igen nehezen végezhetjük el, a legpontosabb eredményekre akkor juthatunk, ha az átírat szórványanyagát össze tudjuk vetni az eredeti oklevél eredeti névformáival. A garamszentbenedeki oklevél esetében ez az ideális körülmény nem áll ugyan fenn, minthogy I. Gézának a garamszentbenedeki apátság részére tett adományait csupán egyetlen forrásból ismerjük, mégpedig az okirat 13. század végi átírt és interpolált változatából, az összevetésre mégis van némi lehetőségünk. Az interpolált oklevél mellett egy 1338. évi oklevél szövege is megőrizte ugyanis az alapítólevél egy részletét, mégpedig a Csongrád megyei Ság birtok határleírását. A garamszentbenedeki alapítólevél szövegrészletét tekintve ez az 1338. évi oklevél is átírat, de az ennek a szövegnek az alapítólevél megfelelő részével történő összevetése során felszínre kerülő, a nevek lejegyzésében megmutatkozó egyezések és különbségek rávilágíthatnak az átíratok jellemző jegyeire. Ez annál is inkább igaz lehet, mert a szakirodalom vélekedése szerint Péter szerémi püspök 1338. évi oklevele nem az interpolált oklevélből merítette a Csongrád megyei terület határleírását, hanem az eredeti oklevél alapján írta át azt. GYÖRFFY GYÖRGY az 1338. évi oklevél határleírása mellett további három, a garamszentbenedeki oklevelet megemlítő iratban is talált egy-egy, az eredeti oklevélből származó helynevet: 1228: *Wdword*, 1236: *Cuahc* és 1239: *Zampto* (vö. KEGLEVICH 2012: 24, DHA. 1: 204–5).

2. Az alapítólevél átírat voltának jellegzetességeit a továbbiakban elsőként tehát Ság határleírásának szórványai (a határleírás egészére kiterjedő részletes elemzést lásd SZŐKE 2011, illetve a IV. 2. A 11. századi alapítólevél két átíratának összevető vizsgálata: Ság birtok

határleírása alfejezetben), illetve másodsorban az alapítólevelet megemlítő oklevelek helynevei (*Cuahc, Zampto, Wdword*) segítségével kívánom fő vonalaiban felvázolni.

2.1. A Ság határleírásában határpontként szereplő *Taka* hegynév II. András 1217-re datált oklevelében *Taka*, Péter szerémi püspök 1338. évi levelében pedig *Tacha* alakban jelenik meg. E név lejegyzését tekintve úgy tűnik, hogy az eredeti oklevél névformájához az interpolált oklevél alakja áll közelebb, az 1338-as oklevél pedig egy későbbi állapotot őriz. Ahogyan ugyanis a problematikus hangok jelölésére használt egyszerű jeleket a 12–13. században kezdik felváltani az összetett jelek, úgy a *k* hang jeleként is ebben az időszakban tűnik fel a *ch* (vö. KNIEZSA 1952: 14–37). Egyértelműen azonban nem jelenthetjük ki, hogy a felvázolt változási irány lehetett az egyedüli, hiszen az is előfordulhatott, hogy az eredeti szövegben nem az interpolált oklevélben lévő *Taka*, hanem pl. *Taca* forma szerepelt. Ennek megfelelően talán azzal a feltételezéssel is érdemes élnünk, hogy az 1075. évi alapítólevél mindkét átírata változtatásokkal terhelt, de amíg az interpolált alapítólevél az eredetitől eltérő, de ugyancsak egyszerű jelet használt a lejegyzéshez, addig az 1338-as irat az egyszerű jelet egy összetett jellel helyettesítette.

2.2. A két oklevél határleírásának együttes vizsgálata azt is világossá teszi, hogy az átíratokat nem lehet kategorizálni, a bennük szereplő neveket nem lehet együttesen kezelni, ugyanis az átírást készítő oklevélírók bizonyos nevek esetében éltek a változtatás lehetőségével, más esetekben pedig nem, ahogyan ezt már az átíratok általános jegyeként is megemlítettem. Mindkét oklevélben (1217, 1338) előfordulnak olyan adatok, amelyek inkább az eredeti oklevél írásmódjához állnak közel, illetve olyanok is, amelyek lejegyzését az átírások alkalmával módosították az oklevélírók.

Ság határleírásának *Ug-ér* neve például a *Taka* név esetében valószínűsített változtatással ellentétes módosítást mutat. Ez a név az 1338-as oklevélben *Hucu eru*, II. András 1217. évre datált oklevelében pedig *Huger* alakban jelenik meg. E két forma egymás mellé állítása a név előtagjának véghangzós, illetve véghangzó nélküli állapotát mutatja, ami azt jelenti, hogy ebben az esetben az 1338. évi oklevél szórványa az eredeti vagy eredetibb II. András oklevelének szórványával szemben. A véghangzó eltűnésének kérdése ugyanakkor arra is példát mutat, hogy a változtatás nem merült ki abban, hogy egyes hangok jelei közül az átírás korában használatosak alkalmazták a lejegyzők, hanem bizonyos esetekben a megváltozott kiejtést is jelezte az új írásforma.

A garamszentbenedeki alapítólevél Ság határleírásának *Huger* szórványán túl az oklevélben a Ságtól délre fekvő Csany (ma Csanytelek) birtok határpontjaként a *fluvio Hucu* szórvány is felbukkan. REUTER CAMILLO meglátása szerint ez a név ugyancsak az *Ug-ér*

névvel jelölt objektummal azonos, ami a Tisza vándorlása során válhatott ketté (1982: 463). A 11. századi *Chonu*-nak megfeleltethető mai Csanytelek, illetőleg a mai Tiszaug (a 11. századi Ság falu pusztaként e falu határában él ugyanis tovább) valóban a Tisza két partján helyezkednek el, és az oklevél tanúsága szerint a 11. században sem volt ez másképp. Az oklevélíró ugyanis az „ex alio vero parte” szavakkal kezdi a Csany és Alpár birtokok adományozása után következő Ság birtok leírását, vagyis a Tisza egyik oldalán fekvő birtokok körülírása után „a Tisza másik partján pedig” bevezetéssel a másik parton folytatja az adományok felsorolását és részletes leírását. Mindezek mellett a „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” című helynévszótár szerkesztői kérdőjelesen ugyan, de szintén felvetik a két név azonos objektumra vonatkozásának lehetőségét (HA. 1: 107), s ugyanezt sejteti a KMHsz. 1. utalása is.

A kérdés egyértelmű eldöntésében a folyó(k)ra vonatkozó későbbi adatok sincsenek segítségünkre. A Csany határában említett *Hucu* folyó kapcsán azonban egyfelől azt érdemes megemlíteni, hogy a GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzi munkájához csatolt, Csongrád vármegye 14. századi állapotát tükröző térképen *Huk* (*Ik?*) néven találjuk meg a vízfolyást. Másfelől pedig azt, hogy FORGÓ ISTVÁN Csanytelek történetével foglalkozva a Csongrád és Csanytelek környékén lévő mai *Vidra/Vidre-ér* nevű vízfolyást minden indoklás nélkül azonosítja az oklevélbeli *Hucu* szórvánnyal (2005: 22). A Ság határában említett *Hucueru* folyó történetére vonatkozóan több információval rendelkezünk, egy 1421. évi oklevél *Wger* alio nomine *Appasara* (KNAUZ 1890: 241) szerkezete alapján ugyanis arról értesülünk, hogy az *Ug-ér* név mellett a 15. század elején a vízfolyásnak *Apát ? sara* elnevezése is használatban volt, amely elnevezés LASZLOVSZKY JÓZSEF szerint a környék elmocsarasodásával lehet összefüggésben (1983: 5).

Ha az interpolált oklevélbeli *Huger* és *fluvio Hucu* szórványok valóban ugyanarra az objektumra vonatkoznak, akkor e név alapján az átiratok egy újabb jellemző jegyét regisztrálhatjuk. Azt tudniillik, hogy az átiratoknak a tulajdonnevek lejegyzésében megmutatózó modernizálása ugyanazon objektumok neveiben sem mindig következetesen valósul meg. A Csany határában feltűnő interpolált oklevélbeli *fluvio Hucu* szórvány alakja ugyanis az oklevél 1338. évi átiratában szereplő *Hucueru* formákkal egyezik meg, amely név a *Huger*-hez viszonyítva korábbi (véltetően 11. századi) nyelvállapotot őrzött meg.

2.3. A Ság határleírásában feltűnő *Szil* víznév (1075/+1124/+1217, 1075>1338: *Scilu*) az átiratok magyar nyelvű szórványainak egy másik jellemzőjére hívja fel a figyelmet. A szórvány kronológiai értékeléséhez egy hangtörténeti (véghangzó megléte) és egy helyesírás-történeti (az *sz* hang jelölése) kérdés mérlegelése révén juthatunk közelebb. A véghangzó

eltűnésének problémaköre a magyar nyelvű szórványok kronológiai minősítésében előkelő helyet foglal el. A III. 1. fejezetben már szóltam arról, hogy a magyar nyelvtörténeti szakirodalom a véghangzó teljes eltűnését a 13. század közepére datálja. A vizsgált oklevelek az 1250-es évek után íródtak (II. András oklevele a 13. század hetvenes éveiben, Péter szerémi püspök levele pedig a 14. század harmincas éveiben), így talán — a véghangzó megléte miatt — nem alaptalan azt feltételeznünk, hogy 11. századi névformával van dolgunk. Az eredeti és interpolált részek elkülönítésére használt támpontok ismertetésekor is utaltam már arra, hogy hiba lenne, ha mindebből azt a következtetést vonnánk le, hogy a véghangzó nélküli formák bizonyosan az átíratot készítő lejegyző módosításának eredményeképpen kerültek bele az oklevélbe, hiszen a 11. században a forrásokban a véghangzós nevek mellett már nem elhanyagolható számban fordulnak elő véghangzó nélküli formák is. Aligha lehetnek kétségeink afelől, hogy a garamszentbenedeki apátság 1075. évi eredeti oklevelében is szerepeltek véghangzó nélküli helynevek is.

A *Scilu* szórvány kronológiájának a megállapításához van egy másik, hangjelölési, helyesírás-történeti fogódzónk is. I. Géza idején, amikor az átíratok alapjául szolgáló irat íródott, az *sz* hang jeleként a *z* és az *s* betűk voltak használatosak a magyar írásbeliségben (vö. KNIEZSA 1952: 15). Az *sc* jel KNIEZSA adatai szerint a 11. és 12. század fordulóján jelentkezik elsőként, és a 14. század végéig van jelen a magyar helyesírásban (1952: 18–57). Helyesírás-történeti ismereteink alapján — amennyiben megbízunk azok érvényességében —²⁹ a *Scilu* szórvány kezdő hangjának jelölésében az átíratot készítő lejegyző korhoz igazító változtatására gyanakodhatunk. Ez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy az átíratokban olyan szórványok is találhatóak, amelyek részben megőrizték eredeti alakjukat, részben pedig módosításon estek át, vagyis két kor hangállapotát és helyesírását tükrözik egyidejűleg.

2.4. Az átíratoknak a tulajdonnevek lejegyzésében megmutatkozó jellegzetességeit az eddigiekben az interpolált alapítólevélben és az 1338. évi oklevélben egyaránt fennmaradt Ság birtok határleírásának helynevei alapján mutattam be. GYÖRFFY GYÖRGY szerint Kovácsi, Szántó és Udvard települések neveit az interpolációval terhelt alapítólevél mellett az eredeti 11. századi okévre támaszkodó egyéb oklevelek ugyancsak megemlítik (DHA. 1: 204–5). A következőkben az ezekből adódó tanulságokat veszem sorra.

2.4.1. A garamszentbenedeki apátság interpolált alapítólevelében a Bars megyei — az apátság közvetlen környezetéhez tartozó — K o v á c s i település neve *Kouachi* alakban, az

---

²⁹ A KNIEZSA-féle kronológiák csak fenntartásokkal fogadhatók el, hiszen a munka megszületése óta eltelt több mint fél évszázad alatt olyan jelentős mennyiségű forrás vált a kutatók számára hozzáférhetővé, hogy azok helyesírás-történeti feldolgozása a korábbi monográfia megállapításainak a módosítását vonhatná maga után.

eredeti alapítólevelet megemlítő 1236-os oklevélben *Cuahc* (DHA. 1: 204), az 1209. évi pápai összeírásban pedig *Coach* (Str. 1: 190) formában jelenik meg. GYÖRFFY GYÖRGY az 1236. évi oklevél névformáját a 11. századhoz köti, mivel véleménye szerint ez az oklevél nem az interpolált, hanem az eredeti oklevelet veszi alapul. Mindezzel pedig azt is állítja, hogy ennek a Garam melletti településnek az adományozása már a 11. században is részét képezte az oklevél szövegének. Ezt látszik erősíteni az is, hogy az 1209. évi pápai összeírás szintén megemlíti a település nevét. Az interpolált oklevél megfelelő részét ugyanakkor utólagos beillesztésnek tekinti:

„Intra quos eciam terminos est villa *Kouachi* nomine, quam dedi, cuius ville homines ad omnia genera servitutum, que voluerit abbas deputentur. In quibus terminis, quos omnipotenti Deo, Beate Marie semper virgini Sanctoque Benedicto obtuli, nullus extraneus aliquid iuris vel utilitatis sibi occupare presumat, abbas vero quotquod voluerit, homines locare poterit, longi enim latique sunt et magni”. Magyarul: „E határok között van *Kouachi* nevű falu is, amit adtam, és ennek a falunak az embereit mindenfajta szolgálatra, amit az apát akar, rendelhetik majd. És ezeken a határokon belül, amiket a Mindenható Istennek, a mindenkor Szűz Máriának és Szent Benedeknek ajánlottam fel, senki kívülálló ne merészeljen semmiféle jogot vagy haszonvételt magának elfoglalni, az apát azonban, valahányszor csak akarja, embereket telepíthet majd, ugyanis ezek a határok szélesek, hosszúak és nagyok”.

Az elmondottak alapján célszerű nyelvészeti szempontból is megvizsgálni azt a kérdést, hogy az 1236. évi oklevél *Cuahc* neve valóban az eredeti oklevélből származik-e, vagy a *Kovácsi* településnév esetleg csak a 13. századi interpoláció során került bele az alapítólevélbe.

A településnévnek az interpolált oklevélben megjelenő *Kouachi* és az 1209. évi *Coach*, valamint az 1236-as *Cuahc* formája között az egyik különbség az, hogy az interpolált oklevél névformájában intervokális helyzetben feltűnik a *v* (vagy még inkább *β*) hangot jelölő *u* betű, amíg a másik két 13. századi oklevél hiátusos helyzetet rögzít. Elvileg arra is gondolhatnánk, hogy a lejegyzések hangállapotbeli eltéréseket is takarhatnak, amelyeknek ha van kronológiai relevanciája, akkor ezeket az eltéréseket fogódzóként használhatnánk fel az alakok 11. vagy 13. századi oklevélrészlethez tartozásának megítélésében. A *β* (> *v*) intervokális helyzetű elmaradása (*koβács* > *kuács* ~ *koács*) azonban bármely korban jelentkezhet (ma is találunk rá példákat), ezért a változást nem köthetjük időhöz. Az alakok kronológiájának meghatározását ráadásul a helyesírás következetlensége is megnehezíti: a látszólag hiátusos helyzetet rögzítő *Coach*, *Cuahc* formákból ugyanis nem feltétlenül kell ténylegesen is meglévő hiátusos szituációra következtetnünk. A hiátustöltők vagy az ilyen szerepben is álló hangok jelölésében később is találkozunk efféle kettősséggel (mindehhez vö.

TÓTH V. 2004: 327–31). A *Kouachi* és a *Coach*, *Cuahc* formáknak a β hang lejegyzésében megmutatkozó különbsége tehát önmagában nemigen alkalmas kritérium ahhoz, hogy segítségül szolgáljon az oklevél valamely kronológiai rétegéhez tartozásának a megítélésében.

A hangjelölés más kérdései azonban talán pontosabb kijelentéseket tesznek lehetővé a nevek kronológiáját illetően is. A 13. század elejéről származó szórványok szókezdő *k* és szóvégi *cs* hangjának a jelölésmódja³⁰ ugyanis nagy valószínűséggel a birtokösszeíró (1209) és megemlítő (1236) okleveleket lejegyző írnokok változtató lejegyzésének a nyomát őrzi. A 11. században a *k* hangot ugyanis leginkább a *k*, a *cs* hangot pedig a *c* betű jelölte. A hangoknak a szórványok lejegyzésében is megmutatkozó jelölésmódja a 12. századtól kezdve vált elterjedtté a magyar helyesírásban, de a 13. század második felétől a *k* hangnak a *k* jele lett ismét általánossá (KNIEZSA 1952: 14–37).

Ennek az ismeretnek a birtokában sem tudunk azonban választ adni az eredeti kérdésünkre. A 13. század elején keletkezett oklevelek szórványainak 13. századi jellegzetességeket mutató lejegyzése nem zárja ki ugyanis azt, hogy azokat a 11. században íródott alapítólevél alapján említették meg az oklevelekben. Az átíratoknak — ahogyan ezt már többször is hangsúlyoztuk — az a legszembeűnőbb sajátossága, hogy bizonyos esetekben az átírt oklevelek névformáit az átírás korának szokásaihoz igazították.

E név kapcsán a képzős és a képző nélküli formák időbeliségéről is érdemes említést tennünk. TÓTH VALÉRIA a foglalkozásnévből metonímiával alakult *Kovács* és az *-i* helynévképzővel létrejött *Kovácsi* helynevek kronológiájáról azt mondja, hogy azok párhuzamosan élhettek egymás mellett, majd később a képzett név vált uralkodóvá (2001b: 210), de az alapítólevélbeli képzős *Kouachi* alakot csak fenntartásokkal fogadja el a településnév első említésének (2001a: 142). Ezt a kételkedést egyrészt az alapítólevél fennmaradási formája indokolhatja, vagyis az, hogy benne a nyelvünk 11. századi jellegzetességei együttesen jelentkeznek a 13. századiakkal, másrészt pedig az, hogy a már említett 13. század eleji oklevelekben képző nélküli formák tűnnek fel, a 14–15. századból fennmaradt iratokban pedig kivétel nélkül képzős alakok szerepelnek:

1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 214): *Kouachi*, 1209P. (Str. 1: 190): *Coach*, 1236 (Str. 1: 320): *Cuahc*, 1331 (Str. 3: 192–3), 1335, 1358: *Koachy*, 1338, 1393: *Kouachy*, 1360: *Konachy*, 1358: *Kwachy*, 1436: *Kouchy* (Gy. 1: 453, ComBars. *Kozarovce*, TÓTH V. 2001b: 210).

Mindezek alapján az látszik valószínűbbnek, hogy az eredeti oklevélben még képző nélküli forma szerepelhetett, és csupán a 13. század végén bekövetkezett interpoláció során egészült

³⁰ A *cs* hang jeleként az 1236. évi oklevél szórványának *hc* betűje más 13. századi oklevélben is feltűnik: pl. a tihanyi összeírás fogalmazványában. A betűkapcsolat a gyakoribb *ch* megfordításával keletkezett (vö. KNIEZSA 1952: 29).

ki — a korabeli névhasználattól bizonyára nem függetlenül — a településnév ezzel a nyelvi elemmel. Ezt támogatja az apátság birtokait összeíró 1209. évi pápai oklevél ugyancsak képző nélküli *Coach* formája is.

A kérdés összefoglalásaképpen azt mondhatjuk, hogy a névformák nyelvtörténeti elemzésével nem tudjuk ugyan egyértelműen bebizonyítani, hogy az 1236. évi oklevél *Cuahc* szórványa az alapítólevél 11. századi változatából származik, így azt az ellentmondást sem tudjuk feloldani, ami abból adódik, hogy GYÖRFFY GYÖRGY az 1236. évi oklevél névformáját a 11. századhoz köti, ugyanakkor az interpolált alapítólevél megfelelő szöveghelyét 13. századi beszúrásnak tekinti. Az a körülmény azonban, hogy a birtokösszeíró 1209. évi oklevélben is szerepel a szórvány, valamint az, hogy az 1236. évi oklevél az alapítólevél interpolálása előtt keletkezett, arra enged következtetni, hogy már a 11. századi oklevélben is szerepelhetett Kovácsi település neve (de talán még képző nélküli *Kovács* alakjában), és ennek megfelelően az interpolált oklevél *Kouachi* szórványát az oklevél eredeti rétegéhez kell sorolnunk, amelynek a morfológiai szerkezete azonban az interpoláció során módosulhatott.

2.4.2. A Komárom megyei Szántó településnek az 1239. évi oklevélben megjelenő *Zampto* formája a szókezdő *sz* hang jelölésében és a *p* inetimologikus (vagy inkább koartikulációs háttérű) mássalhangzó meglétében különbözik az alapítólevélbeli *Samto* szórványtól. „Inetimologikusnak nevezzük azokat a hangelemeket, amelyeknek nincs etimológiai előzményük; az etimonhoz, illetve a szó eredeti hangszerkezetéhez képest valamilyen oknál fogva többlethangként jelentkeznek” (NYIRKOS 1987: 12). A helynevekben az inetimologikus *p* többnyire két mássalhangzó közé illeszkedik be, amelyek közül az első mindig az *m*, a második pedig lehet a *t*, ahogyan azt a Komárom megyei Szántó helynév oklevélbeli megjelenése is mutatja, de emellett előfordulhat még ez a hang igen sokféle mássalhangzó előtt is: *Zemlén* > *Zemplén* (1217/XIV.: *Zemplen*, FNESz. *Zemplén*), *Nemcsény* > *Nempcsény* (1258/1382: *Nempchen*, Gy 1: 463), *Szemse* > *Szempse* (1318: *Scempse*, Gy. 1: 138), *Szemdi hida* > *Szempdi hida* (1281: *Zempdyhyda*, Gy. 1: 278), *Szentimre* > *Szentimpre* (1427: *Zentempreh*, Gy. 1: 311), *Jemnik* > *Jempnik* (1277: *Jempnik*, FNESz. *Szepesárki*), *Tembes* > *Tempbes* (1409: *Thempbes*, FNESz. *Tömpös*). Ez a változás azonban — amennyiben valós hangalakok állnak is az adatok mögött — többnyire minden bizonnyal csupán ideiglenes lehetett, a ma is létező névformákban ugyanis szinte kivétel nélkül (de lásd mégis *Zemplén*) a *p* nélküli alakot találjuk (vö. TÓTH V. 2004: 464).

NYIRKOS ISTVÁN az inetimologikus *p* mássalhangzó keletkezésének több magyarázatát is megfogalmazza (1987: 34–7), de ahogyan NYIRKOS is a hangképzésbeli sajátosságot tartja a legfontosabb tényezőnek e hang létrejöttékor, úgy TÓTH VALÉRIA is azt emeli ki, hogy ez a

hang a „helynevek hangtestébe — a megvizsgált adatállomány alapján legalábbis úgy tűnik — kizárólagosan fonetikai-fiziológiai okok miatt kerülhetett be” (2004: 465).

A mostani vizsgálat szempontjából persze ismét csak annak van kiemelt jelentősége, hogy ennek a hangnak a jelentkezése segíti-e az 1239. évi szórvány korhoz kötését, azaz annak, hogy ezen jellemzők alapján egyértelműen meg tudjuk-e állapítani azt, hogy az interpolált alapítólevélbeli *Samto* vagy az 1239-es *Zampto* szórvány őrizte-e meg hívebben a 11. századi lejegyzési módot. A *p* hang fiziológiás jellege és az ennek folytán a lejegyzésben tükröződő esetlegessége miatt azonban a két adat között az *e* hang megítélésében mutatkozó eltérés aligha lehet alkalmas kritérium arra, hogy az időhöz kötésben érvként vegyük figyelembe.

A *Samto* és a *Zampto* szórványok között egy további különbség is van: a szókezdő *sz* hang eltérő jelölismódja. Az eredeti alapítólevél lejegyzésének korában az *sz* hang jelölésére egyaránt használatos volt az *s* és a *z* is, az interpolált oklevél keletkezési korában, a 13. század hetvenes éveiben azonban az *sc* mellett többnyire a *z* jelentkezik ebben a funkcióban, de ahogyan az első korszakban, ebben a korban is jelen van az *s* betű is az *sz* jeleként (KNIEZSA 1952: 15, 39). E három betű közül csupán az *sc* jelölismódot tartalmazó adatok esetében van lehetőségünk kronológiai megállapításokat tenni, a *Samto* és *Zampto* alakokat a szókezdő hangjuk lejegyzésmódja alapján sem sorolhatjuk tehát egyértelműen sem a 11., sem a 13. századi hangjelölést tükrözőtető adatok közé.

A szórványok itt előhozott hangalaki és helyesírási jellegzetességei tehát — az adott jelenségek természetéből is adódóan — nem alkalmasak arra, hogy a névformák pontos kronológiai rögzítését elősegítsék.

2.4.3. A szintén Komárom vármegyei *Udvard* település alapítólevélbeli *Hudwordiensium* és az 1228. évi oklevélben szereplő *Wdword* névalakja — a latinizáló lejegyzést ezúttal figyelmen kívül hagyva — a szó eleji *h* meglétében, illetve hiányában különbözik egymástól. E hang megjelenése mögött éppúgy a pusztai írássajátosság áll, ahogyan a szintén az alapítólevélből származó *Eperjes* név *Haperies*, illetve az *Ug-ér* *Hucueru* ~ *Huger* lejegyzésmódja mögött is ezt látjuk meghúzódnival (vö. NYIRKOS 1987: 96–110, TÓTH V. 2004: 325, az *Ug-ér* szórvány elemzését részletesen lásd a IV. 3. Az alapítólevél két szórványának nyelvtörténeti vizsgálata című fejezet 3.1. alfejezetében).

A nevek kronológiájának a meghatározása ez esetben is rendkívül bizonytalanul végezhető el. A pusztai írássajátosság előidézte szóeleji *h*-ra NYIRKOS ISTVÁN ugyan egy 11. századi oklevélből idézi az első példát (a véleménye szerint az *omlik* igéből eredeztethető: 1067k/1267: *Homuser* adatot), de az adatok többsége a későbbi századokból származik (1987: 99, 110). Az *Ug-ér* helynévnek az alapítólevélbeli *Huger* alakja mellett lejegyzésmódjában a

11. századhoz közelebb álló, az 1338. évi oklevélből származó *Hucueru* formájában is feltűnik a szó eleji *h*. Ezek alapján nem tudjuk tehát eldönteni, hogy ez a jelölés a 11. vagy a 13–14. századból származik-e. Mindemellett természetesen azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy ez az írássajátosság helyneveink lejegyzésének mindkét korszakon átívelő tulajdonsága volt.

Mindhárom szórvány arra szolgáltatott tehát (mintegy negatív) példát, hogy bizonyos nyelvi elemek esetén nincs reális esélyünk arra, hogy a nevek lejegyzéséből és ennek alapján föltételezhető hangalakjából meghatározzuk az adott névforma kronológiáját, vagyis azt, hogy az az oklevél eredeti, 11. századi vagy interpolált, 13. századi rétegéhez tartozik-e.

3. Az interpolált oklevélnek az 1338. évi oklevél megfelelő részével történő egybevetése kétségtelenné tette, hogy az egyes átiratok magyar nyelvű elemeit nyelvtörténeti szempontból nem lehet egységesen kezelni. Az a szokás rajzolódik ugyanis ki az oklevelekből, hogy az átíratot készítő bizonyos neveket az átírat keletkezési korának megfelelően modernizálva jegyezték le, míg más neveket az eredeti oklevélben szereplő formában rögzítettek. Az átíratok között nem tehetünk egyértelmű különbséget aszerint, hogy az megőrizte-e az átírt oklevél magyar nyelvű elemeinek betűhív formáit, vagy helyette az átírás korának helyesírási gyakorlatához jobban illeszkedő, megváltoztatott írásformát részesített előnyben. Az átíratok szövegének nyelvészeti elemzésekor tehát minden egyes szórvány esetében mérlegelnünk kell azt, hogy nyelvtörténeti szempontból az eredeti oklevél vagy az átírat korához köthetjük-e nagyobb valószínűséggel az adott magyar nyelvű elemet. Ha jobban belegondolunk, akkor az átíratoknak ezt a tulajdonságát magától értetődőnek is vélhetjük, az átíratokban feltűnő nevek teljes körű modernizált lejegyzésének ugyanis az az előfeltétele, hogy az átíratot papírra vető személy az átírandó oklevélben szereplő minden helynévnek ismerje az átírás korában használatos formáját, amelyek között szerepelhettek az adott terület nevéként az átírat lejegyzésének időpontjában már nem használatos nevek is. Mindezek mellett az oklevél egészére kiterjedő modernizálást az eredeti oklevélről történő másolás is akadályozhatta valamelyest, a hamis oklevelek esetében pedig feltételezhetően a hitelesség látszatának a fenntartása is visszafoghatta a lejegyzőket a nevek modernizálására irányuló törekvéseikben.

Az *Ug-ér* és a *Szil* nevek oklevélbeli előfordulásai arra is példát mutatnak ugyanakkor, hogy az átíratoknak ez a kettőssége nemcsak az oklevél egészét vizsgálva mutatkozik meg. Jelen lehet ugyanis egy név többszöri előfordulásakor is. Egyetlenegy szórvány névalakja alapján is felfigyelhetünk továbbá az átíratot készítőknél mind a betűhív, mind a modernizáló névlejegyzésére. A *Szil* név kapcsán ugyanis arra a következtetésre jutottunk, hogy amíg a szóvégi magánhangzónak az interpolált oklevélben való megjelenése a korábbi forma

megtartását célzó lejegyzésre, addig a szókezdő hangnak az *sc* betűkapcsolattal való jelölése a modernizáló lejegyzésre nyújt példát.

4. A garamszentbenedeki alapítólevél interpolált részeinek forrásértéke

1. Az interpolált szöveghelyeknek az 1075. évi alapítólevélben is szereplő részletektől való elkülönítésén túl a szórványok minél pontosabb értékelése érdekében az utólagos beszúrások között további megkülönböztetéseket is szükséges tennünk. A helynevek nyelvészeti elemzésekor is kulcsfontosságú például annak az ismerete, hogy az interpolált oklevelek szövegeiben milyen szinteken történt a hamisítás, azaz milyen információkkal gazdagodott az oklevél az interpoláció során. Ha tehát az interpolált neveket nem egységesen, hanem a beillesztett szövegtípusok szerint vizsgáljuk, akkor a különböző szintű betoldások más-más fogódzókat nyújthatnak a nevek nyelvtörténeti és névtörténeti forrásértékének meghatározásához.

Az interpolált szöveghelyeknek két fő típusát különíthetjük el: egyrészt a nyelvészeti aspektusból releváns, másrészt pedig a nyelvészetileg irreleváns interpolációk kategóriáját.

Az oklevelek nyelvészeti elemzése szempontjából is releváns, utólag beillesztett szövegrészletek típusait a következőkben részletesen tárgyalom, előtte azonban röviden szót kell ejtenünk a nyelvészeti vizsgálatok szemszögéből irrelevánsnak tekinthető interpolált szöveghelyek ügyéről is. Ebbe a csoportba sorolok minden olyan utólagos beszúrást, amely nem tartalmaz (magyar nyelvű) helynevet, tehát olyan nyelvi elemet, amely a magyar nyelvészeti vizsgálatok forrásanyagát képezhetné. Az efféle, helynév nélküli interpolált oklevélrészletek többnyire az adományozott földterületek kiterjedésére vonatkozó információkkal egészítették ki az oklevél latin nyelvű szövegét.

Az udvardi besenyők birtokának adományozását tárgyaló eredeti oklevélrész például nem jelölte meg a művelés céljából adott föld nagyságát, ezzel az információval csupán az interpoláció során egészült ki az oklevél. „*Insuper vero dedi aliam villam Hudwordiensium Bissenorum ad arandum super eandem aquam Sitoua cum terra septuaginta duorum aratrorum*” – „Ezen felül pedig odaadtam egy másik falut, a *Hudwordiensium* besenyőkét ugyanezen *Sitoua* víz fölött, hogy [ott] földet műveljenek, **72 ekényi** földdel”. Pográny falu esetében ezzel szemben azt látjuk, hogy nem az odaajándékozott földterület nagyságát, hanem

magának a földterületnek az adományozását illesztették utólag az oklevél szövegébe: a 11. századi oklevélben említett 15 háznépnyi szolga mellett a 13. századi oklevélrészlet ugyanis 16 szőlőt erdőkkel és rétekkkel, illetve 6 ekényi földet is az apát tulajdonába helyez. „In villa, que vocatur *Pagran*, separatim ab aliis versus orientem et meridiem dedi XV domus servorum **et XVI vineas cum silvis pratis et terram ad sex aratra**, quorum servitus, prout placuerit abbati, sit” – „A faluban, amelyet *Pagran*-nak hívnak, elkülönítve a többitől délkeletre 15 háznépnyi szolgát **és 16 szőlőt erdőkkel, rétekkkel és 6 ekényi földet**, akiknek szolgálata úgy legyen, miként az apátnak tetszik”.

2. A magyar nyelvű helynévi szórványokat továbbiakban az utólagos betoldások azon típusait veszem sorra, amelyek is tartalmaznak, azaz a nyelvészeti elemzés szempontjából is relevánsak: 1. az alapítólevél hiteles részeiben is szereplő interpolált helyneveket, 2. a felsorolásszerűen egymást követő rövid mondatos interpolációkat, 3. a szórványok névtestében bekövetkezett interpolációkat, 4. a hiteles birtokadományok interpolált határleírásait, 5. a hiteles birtokadományok hiteles határleírásainak egy részére kiterjedő interpolációkat, 6. a Csongrád megyei Csany és Alpár települések határában lévő halastavak említéseit.

2.1. Számos esetben előfordul, hogy az oklevelek interpoláltak tekintett részeiben az irat hiteles leírásaiban már feltűnő helynevek szerepelnek. A garamszentbenedeki oklevél ezen helyneveit biztosan a 11. századra datálhatjuk ugyan, de ebből nem következik az, hogy általuk olyan névadatokra bukkanunk, amelyek alapján nyelvünk 11. századi jellegzetességeit vizsgálhatnánk. Ezeknek a neveknek a 11. századi megléte természetesen bizonyított azáltal, hogy az oklevél eredeti szövegében is felbukkannak, de minthogy a garamszentbenedeki oklevélbe csak két évszázaddal később szúrták be őket, lejegyzésükben 13. századi hangzásbeli és írásbeli normák érvényesülésére is gondolnunk kell. Az így interpolált helynevek oklevélbe illesztésére minden bizonnyal befolyással voltak az oklevélben már szereplő nevek írásformái is, fenntartások nélkül azonban ez a körülmény sem támogatja meg a 11. századi nyelvtörténeti forrásértéküket. Az oklevél 13. századi átiratban való fennmaradásából eredően ugyanis a teljes szövegére jellemző az, hogy egymás mellett állnak benne az irat megírásának korából, azaz a 11. századból megőrzött formák és már a hamisított részekkel kiegészített oklevél átírása során, azaz a 13. században az alapítólevélre ráakódott kronológiai rétegek.

Az sem elképzelhetetlen továbbá, hogy a hiteles oklevelekben már szereplő nevek utólagos beillesztésekor olykor nem az oklevelekben szereplő eredeti névforma hatott az újonnan

bekerülőre, hanem a névnek az interpoláció korában használatos formájához igazítva az oklevelek 11. századi szövegeinek lejegyzését is megváltoztatták.

Ság falu leírása lehetőséget teremt arra, hogy összevessük I. Géza hiteles oklevelének szövegét a 13. században interpolált változatával, ugyanis — ahogyan erre már utaltam — a királyi kápolnaispán 1338-ban a Ság falura vonatkozó részt nem az interpolált, hanem az eredeti garamszentbenedeki oklevél (1075) alapján írta át oklevelébe. A szövegrészlet az interpolált oklevélben ekképpen szerepel:

„**Villam, que dicitur Sagi, cum terra sua mercatumque in eadem cum vado libero; nullusque de hoc participetur, nisi solus abbas,** dedi cum propriis terminis, qui termini ita dividuntur: primum ubi fluvius *Huger* de aqua *Tiza* egreditur, qui circuit totam partem aque *Kesekun* iuxta *aruch* dividens, usque ubi stat *Scilu* piscina, que cum tota insula in partem Sancti Benedicti devenit. Deinde *Taka* mons terminus est usque ad alium montem nomine *Sorul*, exinde ad quendam fontem, cuius decursus terminus existit, quoadusque circumveniens intrat ad eundem fluvium *Huger*, **postea donec idem fluvius *Huger* decurrens prope villam *Kurth*, quam supradixi, et cadit in *Tiza*, ultimus terminus est**”. A szövegrészlet magyar fordítása: „Adtam egy falut a saját határai között, amelyet *Sagi*-nak neveznek, **a földjével, valamint az ott lévő vásárhellyel és szabad révvvel együtt, és ebből senki se részesedjék, egyedül csak az apát.** Ezek a határok így oszlanak meg: először, ahol a *Tiza* vizéből kiszakad a *Huger* folyó, amely úgy folyik körbe; hogy *Kesekun* víz egész részét³¹ az *aruch* mentén osztja meg addig, ahol a *Scilu* halastó áll, amely az egész szigettel együtt Szent Benedek részére jut. Ezt követően a *Taka* hegy a határ egy *Sorul* nevű másik hegyig, innen egy forrásig, amelynek lefutása a határ egészen addig, amíg az körülfolyma beleömlik ugyanezen *Huger* folyóba, **azután amíg ugyanezen *Huger* folyó *Kurth* falu közelében, amelyről fentebb szóltam, lefutván a *Tiza*-ba szakad: ez az utolsó határ**”.

Az 1338-as oklevél pedig a következőképpen írja át a garamszentbenedeki alapítólevél Ság birtokra vonatkozó részletét:

„Terram, que dicitur *Sagy* cum propriis terminis, qui termini ita dividuntur: *Hucu* fluvius *eru*, qui circuit terram totam, partem aque *Kesekun* iuxta *aruk* dividens usque, ubi stat *Scilu* piscina, deinde *Tacha* mons est usque ad alium montem *Suryl*, ubi idem fons intrat circumveniens ad eundem fluvium *Hucueru*”. Magyarul: „A *Sagy* nevű falut saját határaival együtt (adtam), amelynek a határai a következők: *Hucu eru* folyó, amely úgy veszi körül azt az egész földterületet, amely a *Kesekun* nevű víz környékén terül el, hogy az *aruk* mentén osztja meg addig, ahol a *Scilu* halastó áll, innen *Tacha* hegy (a határ) egy másik, *Suryl* nevű hegyig. (Innen egy bizonyos forrás felé halad a határ), ahol ugyanaz a forrás körülfolyma beleömlik ugyanabba a *Hucueru* folyóba.” (Én fordítottam: Sz. M.)

A falu határleírásában határpont megjelöléseként az *Ug-ér* víznév két alkalommal is felbukkan. Az 1338-as oklevélbeli tövéghangzós *Hucueru* formái az interpolált oklevél *Huger* névformáival szemben a 11. századi vagy a 11. századi változathoz közelebb álló alakot

---

³¹ A szöveghelynek én más értelmezést tulajdonítok (lásd a IV. 2. A 11. századi alapítólevél két átiratának összevető vizsgálatát: Ság birtok határleírása alfejezet 4.2. pontját).

őrizték meg. A két szövegrészlet (az eredeti és az interpolált) egymás mellé helyezése megvilágítja, hogy a hamisítás alkalmával a határleírást kiegészítették, és ebben a kiegészítésben ugyancsak felbukkan Ug-ér neve *Huger* formában. E név kapcsán azt látjuk tehát, hogy az oklevélbe utólagos beszúrásként került név szerepeltetésekor az oklevél lejegyzője nem az eredetibb *Hucueru* alakot választja, hanem az oklevél 11. századi neveit igazítja az újabb formához. Az interpolált oklevélben tehát *Ug-ér* víznév mindhárom előfordulását (egy az interpolált és kettő az eredeti szövegrészben) *Huger* alakban jegyezték le.

2.2. A garamszentbenedeki oklevél interpolált szórványai között külön csoportot alkotnak azoknak az alapítólevél első felében felbukkanó, szinte kivétel nélkül Bars megyei településeknek a rövid mondatokban történő említései, amelyek felsorolásszerűen egymást követve kisebb-nagyobb földterületek adományozását örökítik meg. E csoportba tartozó interpolációk közös ismérve, hogy egyetlen helynevet tartalmaznak, és az oklevél a névvel jelölt helyek elhelyezkedéséről semmit sem árul el. Az utólagos beszúrással ezen csoportjába a következő szövegrészletek tartoznak: 1. „**In Sari terram unius aratra cum silva et fenetis**” – „**Sari-ban egy ekényi földet (adtam) erdővel és kaszálókkal**”; 2. „**In Taina terram ad duo aratra cum pratis et silva**” – „**Taina-ban két ekényi földet rétekekkel és erdővel**”; 3. „**In Fius terram ad duo aratra**” – „**Fius-ben két ekényi földet**”; 4. „**In Bilegi terram duorum aratorum**” – „**Bilegi-ben két ekényi földet**”; 5. „**In villa Balwan quatuor aratorum terram**” – „**Balwan faluban négy ekényi földet**”. Az öt falu bizonyos földterületeinek interpolált adományozása után a sort két falura vonatkozó hiteles, 11. századi adomány megnevezése szakítja meg, majd a már korábban bemutatott (vö. a III. 1. fejezettel) *-falu* utótagú helynevekkel folytatja az oklevél írója a 13. századi, hamis szöveg helyek beillesztését az oklevél 11. századi alapszövegébe: 6. „**In Mikolafalu terram unius aratri**” – „**Mikolafalu-ban egy ekényi földet**”; 7. „**In Saroufalu a superiori parte dedi terram ad quatuor aratra**” – „**Saroufalu-ban a falu felső részétől kezdve négy ekényi földet adtam**”. Közvetlenül e nevek után pedig az ebbe a csoportba tartozó egyetlen nem Bars megyei interpoláció tűnik fel: 8. „**In Kokot dedi X domos nautarum a superiori parte et terram ad tria aratra**” – „**Kokot-ban tíz háznépnyi hajóst adtam a falu felső része felől és három ekényi földet**”.

A *Mikolafalu* és *Saroufalu* neveket az utótagjuk miatt sorolta GYÖRFFY az oklevél interpolált részéhez (lásd a III. 1. fejezetet). A rövid mondatos interpolációk alá sorolt nevek közül *Sari* és *Balwan* nevek interpoláltságát pedig arra alapozza a szerző, hogy azok nem szerepelnek az 1209. évi pápai összeírásban (DHA. 1: 212). A további négy, az interpolációk

ezen csoportjába tartozó szórvány (*Taina*, *Fius*, *Bilegi* és *Kokot*) interpoláltként való feltüntetését azonban nem indokolja meg az oklevél mellett található latin nyelvű kommentárban. Ez a négy szórvány a pápai összeírást szemügyre véve hasonlóképpen viselkedik, mindegyik feltűnik ugyanis az 1209. évi oklevélben: villam *tayna*, terram in *fus*, villam *beillec*, in *chokot* nautas (Str. 1: 190). Ez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy bár GYÖRFFY az oklevél két különböző században született részeinek elkülönítésére szolgáló támpontok között veszi figyelembe a helyneveknek az 1209. évi oklevélben való feltűnését, illetve ennek a hiányát, a szöveggözlésben mégsem alkalmazza ezt a kritériumot konzekvensen. A csoport nyolc interpoláltnak minősített szórványának ugyanis a fele szerepel a pápai összeírásban is, míg a másik fele hiányzik abból. Így pedig indoklás hiányában nem érthető, hogy miért tekinti őket GYÖRFFY mégis egységesen interpoláció eredményeinek.

A két kritikai szövegkiadás megfelelő részeit összevetve e tekintetben lényeges eltéréseket tapasztalunk. RICHARD MARSINA ugyanis a GYÖRFFY GYÖRGY által interpoláltnak tartott itt tárgyalt nyolc mondat egyikét sem sorolja az oklevél utólagos beszúrásai közé. A két *-falu* utótagú név kapcsán már megemlítettem a két kritikai kiadás eltérő szemléletét, azt tudniillik, hogy amíg GYÖRFFY GYÖRGY a *Mikolafalu* és *Saroufalu* szórvány egészét és ennek megfelelően az egész mondatot 13. századi keletkezésűnek véli, addig RICHARD MARSINA vélekedése szerint a 13. században csupán az utótaggal egészült ki az iratban eredetileg szereplő *Mikola* és a *Sarou* helynév. A szlovák szerző a többi hat szórvány esetében pedig egyáltalán nem számol az interpolálás lehetőségével, és csupán *Sari* és *Taina* szöveggörnyezetéről gondolja úgy, hogy az interpolált oklevélben lejegyzett adományok nem felelnek meg a 11. századi valóságnak, a két terület erdői ugyanis ekkor még nem képezték az apátság tulajdonát.

A szöveghelyek interpoláltságának mibenléte körül felvetődő számos bizonytalanság elhárítása érdekében célszerű szemügyre vennünk a szórványok nyelvtörténeti vallomását. A kérdés eldöntésének reményében a *Bilegi*, *Kokot* és *Fius* helynévi szórványok nyelvtörténeti jellemzőire térek ki részletesebben, a rövid mondatos interpolációk alá sorolt eddig nem vizsgált hat szórvány közül ennek a háromnak a nyelvtörténeti jellegzetességeik teremthetnek ugyanis lehetőséget arra, hogy a nevek interpolált voltát megtámogassuk, vagy esetleg elbizonytalanítsuk.

A gazdag adatoltságú *Belleg* település adatai között az alapítólevélbelit leszámítva egyetlen véghangzós nevet sem találunk.

Belle g: 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 214): *Bilegi*, 1156 (Str. 1: 108), 1245 (H. 8: 49): *Beleg*, 1209P. (Str. 1: 190): *Beillec*, *1284/1304 (HOKl. 88), [XIII. vége] (Str. 2: 476), 1331 (Str. 3: 200): *Bylegh*, 1299 (F. 4/2: 234), 1317 (Str. 2: 733), 1332 (Str. 3: 218): *Byleg* (Gy. 1: 434–5).

A korábban (a III. 1. Az alapítólevél kritikai kiadásai és ezek filológiai eredményei című fejezet 2.3. pontjában) kifejtetteknek megfelelően az interpolált alapítólevélben szereplő tövéghangzós *Bilegi* névformát valószínűleg 11. századi alaknak kell értékelnünk, a 13. század végén ugyanis — amikor az interpolált oklevelet papírra vetették — a tövéghangzók már eltűntek a nyelvünkben.

Az Esztergom megyei Kakat településnek az alapítólevélbeli *Kokot* és az 1209. évi pápai összeírásbeli *Chokot* adatát szembeállítva ugyancsak azt mondhatjuk, hogy az alapítólevélben előforduló forma korábbi (hangjelölési) állapotot tükröz, mint az összeírásban feltűnő alak, az egyszerű jeleket ugyanis a 12–13. században kezdik felváltani az összetett jelek (vö. KNEI ZSA 1952: 14–37). Egyéb okleveles forrásokat is bevonva az összehasonlításba azonban árnyaltabb kép tárul elénk.

K a k a t: 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 215): *Kokot*, 1157 (Str. 1: 111): *Cokot*, 1209 (Str. 1: 190): *Chokot*, 1215 (Str. 1: 27), 1274 (Str. 2: 30): *Kokat*, 1268 (Str. 1: 562): *Kocoth*, +1276[1268–72?] (Str. 1: 612–3), +1277 (Str. 1: 613): *Kakat*, 1303 (Str. 2: 520), 1304 (Str. 2: 544), 1312 (Str. 2: 657): *Kakath*, 1317 (F. 8/2: 93): *Cokoith*, 1332–7/PR. (Vat. 1/1: 232): *Kmot* ~ *Kacti*, 1337 (Str. 3: 296): *Kokoith* (Gy. 2: 293).

Ebből a felsorolásból az tűnik ki, hogy az alapítólevél interpolálása idején is többnyire az egyszerű *k* vagy *c* jelet használták az oklevélírók a település szókezdő hangjának a lejegyzésére. A *Kokot* szórvány helyesírás-történeti jegyeinek figyelembevétele tehát nemigen visz közelebb minket a probléma megoldásához. Mindez pedig azt jelenti, hogy a szórvány ezen tulajdonságai nem támogatják meg, de nem is cáfolják a GYÖRFFY GYÖRGY által vallott nézetet, miszerint a név csupán a 13. században került bele az oklevél latin nyelvű szövegébe.

A *Füss* településnév KISS LAJOS, a TESz. és az EWUng. szerint is a *fű* főnév *-s* képzős származékából alakulhatott (FNESz. *Barsfüss*, TESz., EWUng. *fű*). TÓTH VALÉRIA az etimológiát pontosítva azonban megjegyzi, hogy az *-s* képző többnyire a lexéma *v-s* tövéhez kapcsolódott (*fives* ~ *füves* ~ *fües*). A magánhangzó-rövidüléssel és a szóvégi *s* geminációjával létrejött mai *Füss* névváltozat a korábbi szórványos előfordulás után a 18. század második felétől vált elterjedtté (2001b: 193). BÁRCZI GÉZÁNAK arra a megállapítására hagyatkozva, hogy az *iű* diftongus monoftongizálódása a 13. században nagy számban ment végbe (1958: 92), a Bars megyei *Füss* település nevének vélhetően ugyancsak diftongusos *Fius* lejegyzése fontos támpont lehet a GYÖRFFY által interpolációnak értékelt szöveghelyek időhöz kötésében.

Fü s s: 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 214), 1156 (Str. 1: 108): *Fius*, 1209P. (Str. 1: 190), 1332/PR.: *Fus*, 1227 (F. 3/2: 485), 1256 (F. 4/2: 364), 1290: *Fys*, 1231 (F. 3/2: 490), 1313/1339 (F. 8/1: 530), 1321/1343, 1322, 1324, 1339 (F. 8/1: 529): *Fyus*, 1237 (F. 4/1: 99): *Fis*, 1255 (F. 4/2: 363): *Phys*, 1295: *Fusy*, 1299 (F. 4/2: 234): *Fyuz*, 1332/PR. (Vat. 1/1: 187, 190): *Fas ~ Sus* (Gy. 1: 440).

Azt az előzetes vélekedésünket, hogy az alapítólevél diftongusos szórványa az interpoláció idejénél korábbi nyelvallapotot tükröz, a település adatsora egyértelműen megcáfolja, hiszen a monoftongizálódott (*fīs ~ fūs*) alakok mellett a 14. század folyamán is szép számmal szerepelnek még a forrásokban diftongusos (*fiūs*) hangalakra utaló névformák.

Összefoglalásképpen fontos újfent kiemelnünk, hogy a tárgyalt szöveghelyek mindegyikére kiterjedő, interpoláltként való értékelésüket befolyásoló tényezők pontos ismeretének hiányában az interpolációk ezen csoportjába tartozó szórványok 13. századi bekerülése igencsak bizonytalan. A *Sari* és *Balwan* szórványok utólagos beillesztése kapcsán emlegetett támpont, vagyis az, hogy az 1209. évi oklevél nem tesz róluk említést, a *Taina*, *Fius*, *Bilegi* és *Kokot* szórványok ezen oklevélbeli jelentkezése miatt megkérdőjeleződik. Noha a helynevek nyelvtörténeti vizsgálata sem adta meg minden esetben a teljes bizonyosságot, Belleg település tövéghangzós *Bilegi* alakja azonban valószínűleg 11. századi formának tartható. (E névformának a 13. században való bekerülése az oklevél szövegébe csak azzal a feltételezéssel lenne elfogadható, hogy az oklevél lejegyzője a hamisítás, az interpoláció elfedése érdekében a saját korának nyelvallapotánál archaikusabb formát rögzített.) A nyelvtörténeti szempontból elemzett másik két szórvány alakját nem tudjuk sem a 11., sem a 13. századhoz kötni, ami azt jelenti, hogy a nyelvészeti vizsgálatok nem cáfolják meg egyértelműen a kritikai kiadásnak a szórványok datálására vonatkozó nézetét, de nem is tudják azt megerősíteni. Ha az elemzett szórványok az interpoláció következményeként épültek is be az oklevél latin szövegébe, a nyolc név közül hat névtörténeti forrásként mégis az interpolált oklevél keletkezési idejénél, azaz a 13. század harmadik harmadánál korábbra datálható. Mikolafalu, Sárófalú és Tajna településeknek ugyanis a 13. század első feléből származnak az első ismert adatai: 1247>1357: *Mykola* (Gy. 1: 462), 1245: *Sarow* (Gy. 1: 471), 1209P.: *Tayna* (Str. 1: 190), Belleg, Fü s s és Kakat települések pedig még korábban, az 1156. évi és 1157. évi oklevelekben tűnnek fel első ízben: 1156: *Beleg*, *Fius* (Str. 1: 108), 1157: *Cokot* (Str. 1: 111).

2.3. A releváns interpolációk harmadik típusát a szórványok névtestében végrehajtott módosítások képezik. A garamszentbenedeki alapítólevél szórványai közül a Bihar megyei *RikachiArtand* név képviseli ezt a típust. Az oklevél mindkét kritikai kiadásának szerzője úgy

gondolja, hogy a 11. századi oklevél *Rikachi* szórványa a 13. századi interpolációk eredményeképpen egészült ki az *Artand* névrésszel.

Egy 1334. évre datált oklevél szövege egyértelműen kimondja, hogy az egykor *Rykalch*-nak nevezett falut ma *Arthand*-nak hívják: „quod quedam possessio olym *Rykalch* vocata, nunc vero *Arthand* nominata” (Str. 3: 253). Ugyanez az oklevél az új (*Ártánd*) elnevezés magyarázatát megadva azt is kifejti, hogy a terület sertésekkel és mézzel adózott a garamszentbenedeki apátságnak: „quia populi in eadem possessione *Arthand* commorantes eidem monasterio sancti Benedicti de iuxta *Goron* [...] scrofas et mel dare tenebantur, ideo nunc pefatam villam seu possessionem *Rykalch* nomine *Arthand* nominassent” (Str. 3: 253) – „mivel az ugyanazon *Arthand* birtok lakosságát arra kötelezték, hogy Szent Benedek Garam melletti monostorának anyadisznókat és mézet adjon, most a korábban *Rykalch* néven említett falut vagy birtokot *Arthand*-nak nevezték el”. A település mai neveként is használt *Ártánd* helynév a ’herélt kandisznó’ jelentésű *ártány* szóra vezethető vissza (FNESz. *Ártánd*), amiből a *-d* képző segítségével alakult helynév.

Már az alapítólevél 11. századi szövege leszögezte a területen élők szolgálatát, vagyis azt, hogy évente adjanak az apátnak 12 ötéves disznót, 12 akó mézet, illetve télen és nyáron 2-2 lovat: „quorum servitus sit dare omni anno XII porcos V annorum et XII modios mellis [...] et tam estate, quam hyeme duobus equis abbati semper servire”. A már idézett 1334. évi oklevél adatain túl a település teljes adatsora is azt mutatja azonban, hogy csupán a 13. század végétől lett a település neve *Ártánd* (Gy. 1: 595, RÁCZ A. 2007a: 33). A 13. század vége előtti két adat (a garamszentbenedeki oklevélből való és az apátság birtokait összeíró 1209-es pápai bulla által közölt) is megerősíteni látszik az 1334. évi oklevélben kifejtetteket. Az apátság birtokait összeíró 1209. évi pápai bullában ugyanis *Richaz* (Str. 1: 190) szerepel, ami alátámasztja az alapítólevélben szereplő névforma interpolált voltát is, vagyis azt, hogy abban eredetileg egy *Rikács* névalak szerepelt, majd ez a 13. század végi interpoláció következtében egészült ki az ugyancsak helynévi értékű *Ártánd* utótaggal.

Helynévszótáraink *Ártánd* és *Rikács* mellett külön szócikkben közlik *Rikácsiártánd* adatait (vö. KMHsz. 1., RÁCZ A. 2007a). Az interpolált alapítólevélbeli forma egyedülállósága miatt fel kell tennünk azonban azt a kérdést, hogy e forma valóban élő, használatban lévő név volt-e, vagy csupán az oklevél fogalmazói, lejegyzői által létrehozott, úgynevezett oklevélnévvvel, alkalmi névformával állunk-e szemben. RÁCZ ANITA az összetétellel alakult név előtagjának *-i* képzős volta miatt a ’Rikács melletti *Ártánd*’ névszerkezetre következtet, ez azonban csak úgy lehetséges, ha *Rikács* és *Ártánd* nem azonos, hanem szomszédos falvak voltak (2007a: 234). A tatárjárás után íródott oklevelekben a *cs* hang jeleként ritkán ugyan, de az alapítólevél

szórványában szereplő *chi* is feltűnik (vö. KNEI ZSA 1952: 43–4). Ennek megfelelően a *Rikachi Artand* szórvány esetében is számolhatunk talán ezzel a lehetőséggel is.

Az oklevélnek a 13. század harmadik harmadában bekövetkezett interpolálása utáni időktől fogva szép számmal adatolhatók a település *Ártánd* névformái:

+1214/1334 (F. 7/5: 209, Gy. 1: 595): *Artandi*, [1291–4] (Gy. 1: 595), 1332–7/PR. (Gy. 1: 595), 1517, 1587, 1598: *Artand*, 1332–7/PR. (Gy. 1: 595), 1517 (K. 3: 105, 108), 1588 (K. 3: 443): *Arthand*, p., 1343 (ComBih. 25): *Archand* [f: *Arthand*], 1588 (ComBih. 25): *Ártánd* (RÁCZ A. 2007a: 33).

Ennélfogva pedig az egyedi előfordulású *Rikácsiártánd* összetétel aligha tükrözhetett valaha is valós, beszélt nyelvi névhasználatot. Oklevélbeli megjelenése akképpen magyarázható, hogy az alapítólevél interpolálásakor az oklevélírók az oklevélben eredetileg szereplő név mellé illesztették az újat, nem pedig kicserélték azzal.

2.4. GYÖRFFY GYÖRGY szövegkiadása alapján azt állapíthatjuk meg, hogy az interpoláció alkalmával az oklevél elejét érte a legnagyobb változtatás. Szerinte ugyanis a monostor helyéről a 11. századi oklevél csupán annyit közölt, hogy a Garam nevű folyó szelte keresztül („*Terram, per cuius medium transit flumen, quod vocatur Gran, ubi eciam ecclesiam Beati Benedicti construxi*”), határleírása pedig a 13. századi interpoláció terméke. Hasonlóképpen vélekedik Tolmács falu oklevélbeli megjelenéséről is, amely falura — annak ellenére, hogy adományozása a monostor helyének bemutatásától elkülönítve szerepel az oklevélben, és határleírását is olvashatjuk — a monostor közvetlen környezetéhez tartozó területként kell tekintenünk. A nyelvészeti szempontból releváns interpolációk negyedik típusát ezek, vagyis a hiteles birtokadományok később betoldott határleírásai alkotják.

Az oklevél két kritikai kiadása között az efféle interpolációk megjelölésében mutatkozik a legjelentősebb eltérés. GYÖRFFY GYÖRGY ugyanis az adományozott területek közül csupán a monostor helyének leírását (értve ezen a későbbi Garamszentbenedeknek és Tolmácsnak a leírását) vélte hamisnak. RICHARD MARSINA viszont a birtokadományokat alapvetően hitelesnek fogadta el, de a Csongrád megyei Csany határleírásától eltekintve mindegyik birtok leírását utólagos beszúrásnak tartotta. GYÖRFFY az említett két határleírást azért sorolja az oklevél interpolációval gyarapodott részei közé, mert ezek a részek a várnépet a 11–12. században elterjedt *civis* és *urbanus* kifejezések helyett a 13. században használatos *castrensis* szóval nevezik meg (Gy. 1: 418, 443).

Ahogy az interpolációk előző típusainál is láttuk, az interpolált oklevélrészek, határleírások neveinek névtörténeti és nyelvtörténeti forrásértéke nem feltétlenül esik egybe, azaz előfordulhat, hogy ugyanaz a név névtörténeti, illetve nyelvtörténeti forrásként más-más századra vonatkoztatható. Az oklevélnek a monostort bemutató határleírásaiban is

megtalálhatók az oklevél hiteles részeinek bizonyos helynevei, amely körülmény nem az egész határleírás, de az érintett nevek névtörténeti forrásértékét egyértelművé teszi. Az igazsághoz hozzátartozik azonban, hogy ezeknek a neveknek a névtörténeti értékét e nélkül a segítség nélkül is meg tudnánk határozni, ugyanis többnyire országos ismertségű nevekről van szó: például a Garam folyó vagy Bars település megnevezéséről. A határleírás egyéb neveinek névtörténeti forrásértékét pedig akkor határozhatnánk meg viszonylag megnyugtatóan, ha az eredeti oklevél megírása és az interpolált oklevél átírása közti időszakból rendelkezünk a szóban forgó neveket feltüntető írásos dokumentumokkal. Ugyanakkor az oklevélben fennmaradt nevek esetleges volta miatt a nevek okleveles előfordulásának hiánya sem jelzi egyértelműen maguknak a neveknek a hiányát. Ezek a határleírások ugyanis annak ellenére, hogy utólagos beszúrások, nyelvi, névtörténeti szempontból a 13. századnál korábbra datálható teljes értékű helyneveket is tartalmazhatnak. Minthogy csupán a területek határleírásának az oklevélbe kerülése köthető az oklevél interpolálásához, magának a területnek az adományozásáról pedig már a 11. századi alapítólevél is szólt, elképzelhető, hogy a leírások a 11. században is fennálló viszonyokat rögzítettek, de az alapítás tényét megörökítő oklevélbe csupán két évszázaddal később kerültek be. Az is lehetséges továbbá, hogy a határleírás 13. századi megörökítése összekapcsolódott a 11. századi határ kiterjedésének a módosításával is. Mindezek azonban — további adatok híján — megmaradnak a feltételezések szintjén, ezért talán akkor járunk el helyesen, ha a kérdést nyitva hagyva csak igen bizonytalanul soroljuk ezeket a helyneveket az oklevél 11. századi rétegéhez tartozóknak.

2.5. Az interpolációk előző típusához, a hiteles birtokadományok interpolált határleírásaihoz hasonlóak azok az interpolációk, amelyek hiteles birtokadományok hiteles leírásainak egy részére terjednek ki. A garamszentbenedeki oklevélből a Bars megyei *Sosolgy* nevű erdős vidék nevén nem nevezett egyik földjének leírása mellett két Csongrád megyei terület, Alpár és Ság határleírását sorolhatjuk az interpolációk ezen csoportjába.

1. „Dedi autem et terram in *Susolgi* cum silvis, venacionibus, aquis, piscacionibus et fenetis, cuius terre primus terminus est rivulus nomine *Tapla* currens in *Grana*, qui *Grana* terminus est, ascendendo usque ad rivulum *Radmera*; insule vero fluvii *Gran* in partem Sancti Benedicti deveniunt; rivulus autem *Radmera* terram Sancti Benedicti dividit ab aliis; **deinde illius rivuli caput, quod in monte *Wydrizki* est, signum est, postea autem ultimus terminus est supradicti rivuli caput *Tapla***”. A szövegrészlet magyar fordítása: „Adtam pedig egy földet *Susolgi*-ban is, erdőkkel, vadászóhelyekkel, vizekkel, halászóhelyekkel és kaszálókkal, ennek a földnek első határa a *Grana*-ba ömlő *Tapla* nevű patak, amely *Grana* felfelé menvén a határ egészen a *Radmera* patakig, a *Gran* folyóba lévő szigetek pedig Szent Benedek részére jutnak; a *Radmera* patak pedig elválasztja Szent Benedek földjét a többitől, **innen**

annak a pataknak a forrása a határjel, amely a Wydrizki hegyen van, ezután az utolsó határ a fent mondott Tapla patak forrása”.

2. „Dedi et aliam terram circa eandem aquam *Tiza*, que vocatur *Alpar* cum propriis terminis. Qui termini ita dividuntur: Primum a ripa *Tize* procedendo ad quasdam arbores, est terminus cum episcopalibus Sancte Marie *Wacensis* civitatis, de predicto termino sinistra pars est Sancte Marie *Wacensis*, dextera autem pars devenit in partem Sancti Benedicti, mediante via usque ad monticulum, in cuius vertice fovea facta est; postea cum *Beche*, fratre *Drusba*, separata est terra iuxta *magnum Zecum*, unde et sulco dividitur in duas partes usque ad arbores *Tergudi*, ubi finiuntur partes *Cernigradensium* civium, in via *Zounuk*; exinde vero cum *Zeze*, qui equos regis custodit, in superiori parte iuxta eandem viam terminus est, deinde per puteum quendam, ubi salices sunt, accipimus usque ad vineas, que in partem Sancti Benedicti deveniunt; deinde partes dividuntur inter comitatum *Cernigradensium* et episcopatum Sancte Marie *Wacensis*, ubi erant arundines regis et fenum adque virge; postea per *Surchuer*, id est aquam, pars Sancti Benedicti est, in cuius capite fovea facta est, deinde iuxta aquam *maioris Alpar* Sancti Benedicti terminus est, exinde super caput eiusdem secus viam fovea facta est, post hec super ripam *Tize*, postea salices *Nandirdi* in partem Sancti Benedicti deveniunt usque ad vadum quoddam, ubi adaquantur equi; deinde autem circuit angulos *Tize* pertransiens prope quandam insulam usque ad silvam salicum, que tota cum insula predicta devenit in partem Sancti Benedicti **usque ad vadum, ubi in villam *Kurth* transitur, ibique terminantur mete Sancti Benedicti**”. Magyarul: „Aztam egy másik földet is a *Tiza* vize mellett, amelyet *Alpar*-nak neveznek, a saját határai között. Ezek a határjelek így oszlanak meg: először a *Tize* partjától elindulva némely fáig van a határ Szűz Mária *Wacensis* püspöki városának püspöki népeivel, a mondott határ bal oldala Szűz Mária *Wacensis* [egyházáé], a jobb oldala pedig Szent Benedek részére jut, egy út mentén egészen egy dombig, amelynek tetején egy árok van, ezután *Beche*-vel, *Drusba* fivérével a *magnum Zecum* mellett van elválasztva a föld, ezután egy árok is két részre osztja egészen *Tergudi* fáig, ahol a *Cernigradensium*-i várnépek részei véget érnek a *Zounuk*-i úttal, innen pedig *Zeze*ssel közösen, aki a király lovait őrzi, az ugyanezen út mellett, a felső részen van a határ. Azután egy kúton át, ahol fűzfák vannak – úgy halljuk – egészen a szőlőig, amelyek Szent Benedek részére jutnak, ezután megoszlanak a [határ] részei a *Cernigradensium*-iak megyéje és Szűz Mária *Wacensis* püspöksége között, ahol a király nádasai, kaszálók és cserjések voltak, ezután a *Surchuer*-en, azaz a vízen keresztül van Szent Benedek része, amelynek kezdeténél egy árok van, ezután a víz mellett van *maioris Alpar*³² Szent Benedekhez tartozó részének határa, ezután ugyanennek a kezdet felett, az út mellett egy árok van, ezek után a *Tize* partja felett, majd *Nandirdi* fűzfái, Szent Benedek részére jutnak egészen egy gázlóig, ahol lovakat itatnak, ezután követi a *Tize* kanyarulatait, elhaladva egy sziget mellett egészen egy fűzerdőig, amely az előbb mondott szigettel együtt teljesen Szent Benedek részére jut **egészen a gázlóig, ahol *Kurth* faluba lehet átjutni, és itt fejeződnek be Szent Benedek határai**”.

3. „Ex alia vero parte *Tize* **villam**, que dicitur *Sagi*, **cum terra sua mercatumque in eadem cum vado libero; nullusque de hoc participetur, nisi solus abbas**, dedi cum propriis terminis, qui termini ita dividuntur: primum ubi fluvius *Huger* de aqua *Tiza* egreditur, qui circuit totam partem aque *Kesekun*

---

³² A *maioris Alpar* minden bizonnyal egy víz neveként és nem településnévként szerepel a szövegben, a fordítása ennek megfelelően: *maioris Alpar* vize mellett, vö. a IV. 4. A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata fejezet 4.3.3. pontjával).

iuxta *aruch* dividens, usque ubi stat *Scilu* piscina, que cum tota insula in partem Sancti Benedicti devenit. Deinde *Taka* mons terminus est usque ad alium montem nomine *Sorul*, exinde ad quendam fontem, cuius decursus terminus existit, quoadusque circumveniens intrat ad eundem fluvium *Huger*, **postea donec idem fluvius *Huger* decurrens prope villam *Kurth*, quam supradixi, et cadit in *Tiza*, ultimus terminus est**. Fordítása: „A *Tize* másik partján pedig adtam **egy falut** a saját határai között, amelyet *Sagi*-nak neveznek, **a földjével, valamint az ott lévő vásárhellyel és szabad révvvel együtt, és ebből senki se részesedjék, egyedül csak az apát**. Ezek a határok így oszlanak meg: először, ahol a *Tiza* vizéből kiszakad a *Huger* folyó, amely úgy folyik körbe; hogy *Kesekun* víz egész részét³³ az *aruch* mentén osztja meg addig, ahol a *Scilu* halastó áll, amely az egész szigettel együtt Szent Benedek részére jut. Ezt követően a *Taka* hegy a határ egy *Sorul* nevű másik hegyig, innen egy forrásig, amelynek lefutása a határ egészen addig, amíg az körülfolyna beleömlik ugyanezen *Huger* folyóba, **azután amíg ugyanezen *Huger* folyó *Kurth* falu közelében, amelyről fentebb szoltam, lefutván a *Tiza*-ba szakad: ez az utolsó határ**”.

A három interpolált határleírás közös jellemzője, hogy a helyneveket tartalmazó kiegészítések a határleírások befejezését érintették. A két Csongrád megyei település határait bemutató szövegrészben ugyanaz a helynév, Kürt falu neve tűnik fel. Ság birtok leírásában a *Kurth* szórvány mellett a *Huger* és a *Tiza* szórványokra is kiterjedt ugyan az interpoláció, de ezeknek a neveknek mind a nyelvtörténeti, mind a névtörténeti forrásértékét meg tudjuk határozni a nevek további — a garamszentbenedeki oklevélben, illetve egyéb oklevelekben feltűnő — adatainak segítségével. A Bars megyei hely esetében pedig az interpolált oklevélrészben szereplő *Wydrizki* és *Tapla* szórványok közül az interpoláció csupán a *Wydrizki* szórvány értelmezését teszi kérdéssé. Ahogyan ugyanis Ság határleírásának interpolált részében feltűnő *Huger* név kronológiai értékét a leírás hiteles részében ugyancsak *Huger* alakban feltűnő említések fényében egyértelműen meghatározhatjuk, úgy a Bars megyei *Tapla* forrásértékének a feltárása elől is elgördíti az akadályokat az, hogy a leírás hiteles részében is feltűnik a Garam bal oldali mellékvizének *Tapla* neve.

Már az interpolációk előző típusánál, a hiteles birtokadományok hamis határleírásai kapcsán is felvetődött az a lehetőség, hogy az interpoláció csupán a határ kiterjedésének a nagyságát változtatta meg. Úgy gondolom, hogy a határleírást kiegészítő interpolációk mögött még nagyobb bizonyossággal feltételezhetünk efféle motivációkat. Ezekben az esetekben a birtokok adományozása mellett a határleírás nagyobb része is a hiteles birtokadományból származik. Ha az interpolációk mögött valóban ilyesfajta okok húzódnak meg, akkor annak ellenére, hogy az oklevélbe a 13. században kerültek bele a helynevek, lehetséges, hogy azok

---

³³ A szöveghelynek én más értelmezést tulajdonítok (lásd a IV. 2. A 11. századi alapítólevél két átiratának összevető vizsgálatát: Ság birtok határleírása alfejezet 4.2. pontját).

az interpoláció előtt (esetleg már a 11. században is) léteztek. Ahogyan azonban a nevek nyelvtörténeti forrásértékének a meghatározásához is elengedhetetlenek a megbízható forrásból származó adatok, úgy a névhasználati értékük megállapítását is erre alapozhatjuk. *Kurth* szórvány esetében a település 13. század előtti létezésére vannak ugyan feltételes utalásaink, de ebből nem következtethetünk arra, hogy már akkor is *Kürt* volt a neve (vö. a IV. 2. A 11. századi alapítólevél két átiratának összevető vizsgálata: Ság birtok leírása fejezet 3.2. pontjával, illetve SZŐKE 2011: 61–2). A *Wydrizki* nevű hegy létezéséről pedig csupán az interpolált alapítólevélből értesülünk.³⁴

2.6. A garamszentbenedeki apátság oklevele azt mondja, hogy Csany és Alpár adományozása a területekhez tartozó halastavak adományozásával is együtt járt. Ezek a szövegrészek alkotják az oklevél releváns interpolációinak hatodik típusát. Ez a csoport egy fontos jegyben különbözik az eddigiektől. Amíg ugyanis a másik öt típus a garamszentbenedeki oklevélen túl egyéb interpolált oklevelek nyelvészeti vizsgálatához is fogódzót nyújt, addig a halastavak említései csupán a garamszentbenedeki alapítólevélre vonatkoztathatóak. Ennek a típusnak éppen ezért általánosabb megnevezést sem adtam.

Csany határában tíz tavat említ az interpolált alapítólevél:

„Dedi eciam terram, que adiacet circa aquam, que vocatur *Tiza*, cum ipso fluvio *Tiza*, super quam terram est villa piscatorum nomine *C(hon)u* **habens ecclesiam parrochiale constructam in honore salutifere Crucis Jesu Christi, qui piscatores piscantur *Tiza*. In eadem autem terra ex utraque parte *Tize* sunt piscine, quarum hec sunt nomina: *Ostra*, *W(olu)e*, *Sarustou*, *Keubi*, *Haperies*, *Sulmus*, *Ecetoua*, *Filu*, *Ertue*, *Nandurtou*”**

– „Azon víz mellett, amelyet *Tiza*-nak neveznek, adtam egy földet a *Tiza* folyóval együtt, amely föld felett a halászok *C(hon)u* nevű, **Jézus Krisztus üdvöt hozó keresztyének tiszteletére épített parochiális templomot bíró faluja van, és ezek a halászok a *Tiza*-n halásznak. Ugyenezen a földön pedig a *Tize* mindkét partja mentén halastavak vannak, amelyeknek nevei ezek: *Ostra*, *W(olu)e*, *Sarustou*, *Keubi*, *Haperies*, *Sulmus*, *Ecetoua*, *Filu*, *Ertue*, *Nandurtou*”.**

Alpár területén pedig kilenc halastavat nevez meg az oklevél szövege:

„Predicti vero *Alparienses* quosdam piscinas, que in ipsorum terminis versus decursum *Tiza* ascedendo existunt, quarum nomina sunt hec: *Kustiza*, *Kerektou*, *Sokord*, *Kektou*, *Horgas*, *Halastou*, *Feirtou*, *Egres* et *Hosiouer*, ac fluvium *Tiza* cum profunditatibus suis, quantum in terminis predicarum terrarum *Alpar* et *Sagi* existit, sicut antea consuetudo fuit, cum ipsis hominibus de *Sagi*, quociens abbati placuerit, comuniter piscabuntur; alias autem piscinas, que infra decursum eiusdem fluvii *Tiza* existunt, predicti *Alparienses* per se ad preceptum abbatis piscabuntur”

– „**Az előbb említett *Alparienses* pedig némely halastavakban, amelyek ugyancsak az ő határaikon belül a *Tiza* folyása felé menvén vannak, és amelyeknek a nevei következők: *Kustiza*, *Kerektou*, *Sokord*, *Kektou*,**

³⁴ Egy a 13. század végéről származó oklevél *Vidric* néven jelöl egy települést (Gy. 1: 487), a hegynév esetleg a településnév szláv melléknévi származéka lehet (vö. TÓTH V. 2001b: 249).

Horgas, Halastou, Feirtou, Egres és Hosiouer, és a Tiza folyóban és örvényeiben, amennyiben az előbb említett Alpar és Sagi földek határain belül vannak, ahogy az korábban szokás volt, ama Sagi emberekkel együtt, ahányszor az apátnak tetszik, közösen fognak halászni. A többi olyan halastóban pedig, amely ugyanezen Tiza folyó folyása mentén lefelé [vannak], az előbb említett Alparieneses maguk fognak az apát parancsára halászni”.

GYÖRFFY GYÖRGY ezeket a neveket — ahogyan a fenti szövegek közléséből is látszik — az oklevél 13. században keletkezett, interpolált részeihez sorolja. Azt azonban nem tudjuk pontosan, hogy mi vezérelhette ebben a DHA. szerzőjét. Az alapján, hogy a 19 halastó közül három, Alpárhoz tartozó tónak a nevét (*Kektou, Kerektou, Sokord*) a tővéghangzót nem tartalmazó nevek között is megemlíti, arra gondolhatunk, hogy GYÖRFFY GYÖRGY a tővégi magánhangzók hiánya miatt érezhette szükségesnek a Csongrád megyei halastavak felsorolását tartalmazó szövegrészletet elhatárolni az alapítólevél 11. században keletkezett részeitől (DHA. 1: 212). A tővégi magánhangzók és az interpolált szövegrészek kapcsolatáról korábban már többször is hangoztatott vélekedést fölösleges újfent kifejtünk, ezért itt röviden csak azt kívánom ismét leszögezni, hogy a tővégi magánhangzók hiánya nem szolgáltat megfelelő fogódzót az oklevél 11., illetve 13. századi részeinek elkülönítéséhez.

A GYÖRFFY-féle elhatárolás gyenge pontjaira nem azért mutattam rá, mint ha ezzel azt kívánám jelezni, hogy az általa interpoláltak címkézett nevek nem a 13. században, hanem egyértelműen a 11. században kerültek volna bele az oklevélbe. A kételyek megfogalmazásával csupán azt igyekszem érzékeltetni, hogy a tővégi magánhangzók hiánya önmagában nem lehet elegendő kritérium a neveknek az oklevél 13. századi rétegéhez sorolásában. A képet még tovább árnyalandó említem meg azt, hogy RICHARD MARSINA kiadásában a tárgyalt nevek mindegyike a hiteles adományok között szerepel (CDES. 1: 56), illetve ami még ennél is fontosabb, hogy az apátság adományait összeíró 1209. évi bullában Alpár csak önmagában (*predium Alpar*), de Csany a halastavaival együtt (*villam Chon cum piscinis et stagnis*) van megemlítve (Str. 1: 190). E tényből pedig arra is következtethetünk, hogy a Csany határában lévő halastavak vagy azoknak egy része akár már a 11. századi iratban is szerepelhetett apátsági adományként.

Az interpolált oklevelek elemzését felvállaló nyelvészek elsősorban a történészek által készített kritikai kiadások szövegek közlésére támaszkodhatnak. Ugyanakkor arra is lehetőség nyílhat, hogy a nyelvészet eszközeinek segítségével az oklevél kronológiai rétegeinek elkülönítését további érvekkel támogassuk meg, vagy esetleg éppen hogy elbizonytalanítsuk azt. A halastavak neveinek kérdése ez utóbbira nyújthat példát.

3. Noha továbbra is úgy gondolom, hogy a szórványok nyelvtörténeti jellemzőinek feltárása érdekében az interpolációk különféle típusait célszerű egymástól elhatárolni, a következőkben az interpolált szórványokat mégis mindenféle megkülönböztetés nélkül elemzem helyesírás-történeti szempontból. Ennek során ugyanis arra a kérdésre igyekszem választ adni, hogy az oklevél latin szövegébe utólag beszúrt szórványok lejegyzésekor milyen mértékben tartották szem előtt az oklevélírók a hamisítás leplezését, vagyis milyen mértékben törekedtek a 11. századi nyelvállapotnak megfelelő névformák lejegyzésére. (E tekintetben pedig nincs annak különösebb jelentősége, hogy egy-egy interpolált helynévi szórvány az interpoláció mely típusába tartozik.) Magát a helyesírás-történeti vizsgálatot egyetlen, ám az elemzéshez reményeim szerint megfelelő támpontot adó kérdéskörre szűkítem itt le, és pusztán azt elemzem igen röviden, hogy egyes helyesírás-történeti szempontból problematikus hangok (konkrétan a *c*, a *cs* és az *sz* hang) jelölésében az interpolált szórványok inkább a 11. vagy a 13. század helyesírási jellegzetességeit hordozzák-e magukon.

A [*c*] hangnak mindkét korszakban volt egy-egy jellegzetes jele: a 11. században a *c*, a 13. században pedig a *ch* (vö. KNEIÉZSA 1952: 15, 39). Mutatkozik továbbá a két korszak között egy másik hangjelölésbeli különbség is — ami általánosságban szinte mindegyik problémás hang jelölésmódjára jellemző —, az tudniillik, hogy az egyjegyű betűket mindinkább kiszorítják a kétjegyűek.

A *c* hangot tartalmazó nyolc interpolált helynév közül hét esetben a *ch* és a *cz* kétjegyű betűk, egy esetben pedig a *z* — amely ugyancsak a 11. század után jelentkezett a *c* hang jeleként a magyar nyelvemlékekben — jelöli a *c* hangot. Ugyanakkor az oklevél eredeti részeiben minden esetben a *c* betűt találjuk: *Kestelci*, *Curice*.

A 13. században gyakori jelölésmód, azaz a *ch* a nyolc szórvány közül csupán két esetben fordul elő: *Goznucha* és *Knesech*. További öt alkalommal a *cz* (*Knesecz*, *Feniosaunicza*, *Prestucz*), egy esetben pedig — amennyiben a szórvány olvasata [*Vidricki*] és nem [*Vidriszki*] lehetett — *z* (*Wydrizki*) jelöli a *c* hangot. E két utóbbi betű (a *cz* és a *z*) helyesírásunk második korszakában, azaz a 12. század folyamán volt elterjedt jelölője a *c* hangnak. A garamszentbenedeki oklevél interpolálása idején (a 13. században) már csak elvétve, főként német vidéken írt oklevelekben bukkanunk efféle jelölésmódra (KNEIÉZSA 1952: 37, 42–3). Kancelláriai oklevélről lévén szó a garamszentbenedeki oklevél nagy számú *cz* jelét valószínűleg más magyarázza. Ennek a problémának a megoldása egyelőre még várat magára, két körülményt azonban már most is érdemes mérlegelnünk. Az egyik a *cz* jelet tartalmazó szórványok szabályos elhelyezkedése, ami abban mutatkozik meg, hogy egymás

közelében — az apátság területét kijelölő határleírásban — tűnnek fel a latin szövegben. A másik pedig a két ízben is felbukkanó *Knyezsic* helynév eltérő írásmódja: az oklevél elején — ahol a *cz* jelek is jelentkeznek — az említett helynév *c* hangja is *cz*-vel van lejegyezve: *Knesecz*, az oklevél végén viszont *ch* jelöli benne a *c* hangot: *Knesech*.

A [**cs**] hang esetében következetesebb írásmódot találunk. Az oklevélbe utólag bekerült helynevek *cs* hangját ugyanis minden esetben a *ch* betűkapcsolat jelöli: *Surkuscher*, *Kouachi*. Ez a következetesség az oklevél egészére is kiterjed, az irat 11. századi részeiben ugyanis csupán Csany-tó nevében található *c* jel: *Cunutou*, minden más esetben a 13. században jellemző *ch* betűkapcsolat jelöli az oklevél nem interpolált helyneveiben is a *cs* hangot: *Talmach*, *Chonu*.

Az [**sz**] hangot — mind a garamszentbenedeki oklevél interpolált, mind a 11. században keletkezett részeiben — három betű jelöli: a *z* (*Zyla*), az *s* (*Ostra*) és az *sc* (*Sceulleus*). Ez valószínűleg nem független attól, hogy *c* és a *cs* hang jelölésétől eltérően a 11. században az *sz* hang jelölőjeként alkalmazott egyjegyű betűket (a *z*-t és az *s* betűt) nem szorította ki az *sc* betűkapcsolat, sőt a 13. században — a 11. századhoz hasonlóan — a *z* betű szolgált az *sz* hang legáltalánosabb jeleként (KNEZSA 1952: 15–6, 39–40). Ennek megfelelően csak az *sc* betűkapcsolatot tartalmazó helynevek kronológiai minősítésében van segítségünkre az *sz* hang helyesírása, ez a jelölésmód ugyanis az eredeti oklevél lejegyzésekor még nemigen kerülhetett bele a szövegbe, ahogyan ezt már a *Scilu* szórvány elemzésekor is hangsúlyoztam.

A helyesírás-történeti vizsgálatok arra utalnak tehát, hogy az oklevélbe utólag bekerült helynevek írásmódja alapvetően 13. századi állapotokat tükröz, vagyis az oklevélíró nem kívánta elfedni a hamisítást azáltal, hogy a saját kora helyett a 11. század helyesírási szokásainak megfelelően jegyzett névformákat használt. Azt sem jelenthetjük ki azonban, hogy a 13. századi helyesírási szokásokat mutató névalakok mint interpolált nevek élesen elkülönülnek az oklevél eredeti neveitől, hiszen az alapítólevél átirat voltából kifolyólag a 11. században lejegyzett neveknek az interpolált oklevélben történő megjelenésére is nagy mértékben jellemző a 13. századi helyesírási jegyek használata. Az is világosan kitűnik ugyanakkor, hogy az eredeti oklevél 11. századi hangjelölései nem egyforma gyakorisággal estek áldozatul az átirást készítő oklevélíró módosító lejegyzésének. A *cs* hanggal ellentétben például a *c* hang *c* jele következetesen ellenállt a változtatásnak.

5. Összegzés

Ebben a fejezetben arra tettem kísérletet, hogy a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének, ennek az eredeti formájában a magyar oklevelezési gyakorlat kezdeti időszakában keletkezett, de csupán a 13. század végi átiratában ránk maradt interpolált oklevélnek a forrásértékét meghatározzam.

A GYÖRFFY GYÖRGY által készített kritikai kiadás elkülöníti egymástól az oklevél azon részeit, amelyeket a 11. században jegyeztek le, illetve azokat a helyneveket, ahol ez a 11. századi alapszöveg a 13. században újonnan betoldott nevekkel egészült ki. Noha az interpolált oklevelek két rétegének szétválasztása egyértelműen a történészek, illetve a diplomatika szakembereinek a hatáskörébe tartozik, bizonyos esetekben nyelvtörténészként is lehetőségünk adódhat arra, hogy a nyelvtudomány módszereinek segítségével az elkülönítéshez néhány adalékkal magunk is hozzájáruljunk. A garamszentbenedeki alapítólevél *Mikolafalu* szóránya kapcsán például a szórvány egészének utólagos beszúrása mellett az a lehetőség is felvethető, hogy a 13. századi interpoláció csupán a helynév *-falu* utótagját érintette, s az eredeti szövegben a név *Mikola* formában szerepelhetett.

Kétségtelen, hogy az interpolált oklevelek efféle hamisított szövegrészeinek elkülönítése a nyelvtörténeti vizsgálatok elengedhetetlen előfeltétele, az oklevélszórványok forrásértékének meghatározásakor azonban az irat kronológiai rétegeinek elhatárolása szükséges, de nem elégséges feltétel. A nyelvtörténész feladata nem abban áll ugyanis, hogy az utólagos beillesztés szempontjából szétválasztott szövegrészek magyar nyelvű elemeit (jelen esetben) a 11., illetve a 13. század forrásaként elemezze. A 13. század 70-es éveiben interpolált oklevélbe az 1075. évi oklevélből átkerült eredeti szövegrészek névformái is módosulhattak ugyanis azáltal, hogy az eredeti oklevél megszületése után két évszázaddal átírták őket. A garamszentbenedeki oklevél vizsgálatának tanulságaiból úgy tűnik, hogy az interpolált oklevelek két rétege közül a korábban keletkezett, azaz az eredeti oklevélből származó szórványok nyelvtörténeti kronológiájának a megállapítása okozza a nagyobb nehézséget. E szórványok mindegyikének lejegyzésekor előfordulhatott ugyanis az, hogy az oklevélíró megtartotta a 11. századi formát, de az is, hogy lecserélte azt a 13. században használatos alakra. Ezzel szemben az interpolátor által utólag beillesztett szórványok között minden bizonnyal voltak olyanok is, amelyek még nem léteztek a 11. században, de ha léteztek is, a hiteles alapítólevél biztosan nem nyújtott fogódzót arra vonatkozóan, hogyan írták azokat írásbeliségünk kezdeti időszakában. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy az interpolált

oklevélrészek magyar nyelvű elemei egyértelműen és kizárólag az interpoláció korának nyelvi jellegzetességeit viselik magukon. A 13. században keletkezett szórványok nyelvtörténeti forrásértékének lehető legpontosabb feltárása érdekében első lépésként ezért azt kell megállapítanunk, hogy milyen szinten történt az oklevél meghamisítása, vagyis az interpoláció következtében milyen információkkal egészült ki az eredeti oklevél szövege. Legkönnyebb dolgunk azokkal az utólag beszúrt nyelvi elemekkel van, amelyek az oklevél 11. századból származó részében is előfordulnak. Az oklevél két különböző századból származó részeiben egyaránt felbukkanó ugyanazon név eltérő vagy éppen azonos névalakjai nagy segítséget nyújtanak a szórvány megfelelő nyelvtörténeti értékeléséhez.

Az interpolált okleveleknek az eredeti oklevélből származó részeit az eredeti oklevél ismeretének fényében, az interpoláció során keletkezett részek magyar nyelvű elemeit pedig az adott helyek további adatainak ismeretében érdemes nyelvtörténeti vizsgálatnak alávetni. Minthogy azonban a garamszentbenedeki oklevél kapcsán nem bővelkedünk efféle adatokban, az oklevél elemzésével azt is igazolni kívántam, hogy a nyelvészeti szempontból kétes értékű magyar nyelvű elemeket tartalmazó interpolált oklevelekről akkor sem szabad lemondania a nyelvtudománynak, ha az átírt és utólagos beszúrásokkal meghamisított oklevélnek az eredeti példánya nem is áll a rendelkezésünkre. Az interpolált oklevél eredetijének hiányában ugyanis például egy másik, a hiteles vagy akár az interpolált oklevelet átíró oklevél névalakjainak magával az interpolált oklevéllel való összevetése is irányadó lehet. Ez abban az esetben is igaz, ha az átíró oklevél nem tartalmazza az oklevél egészét, hanem annak csak egy részét, ahogyan a garamszentbenedeki oklevél esetében teszi ezt az 1338. évi oklevél, amely az eredeti alapítólevélben említett Csongrád megyei Ság településnek a határleírását írja csupán át.

A garamszentbenedeki alapítólevél forrásértékének meghatározásakor nem tértem ki ugyan az alapítólevél valamennyi szórványára, reményeim szerint azonban a kiválasztott szöveghelyek elemzése további interpolált (és az ezekkel összefüggést mutató átírt és a hamis) oklevelek nyelvészeti elemzéséhez is iránymutatásul szolgálhat.

IV. A garamszentbendeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata

1. Az apátság területének határleírásai

1. Az alapítólevél elsőként a monostor helyét írja körül. A 11. századi eredeti oklevél ezt a területet nem nevezi nevén, csupán annyit árul el róla, hogy a Garam nevű folyó szeli keresztül, határleírását valójában a 13. századi interpoláció során csatolták az oklevélhez.

„Terram, per cuius medium transit flumen, quod vocatur *Gran*, ubi eciam ecclesiam Beati Benedicti construxi, cum silvis, venacionibus, aquis, piscacionibus, cum *ulonibus* ac omnibus *commoditatibus* utilitatibusque in predictis silvis, aquis et terra, **que nunc sunt et in futurum fieri poterunt, dedi cum propriis certis metis et terminis. Prima igitur meta sue terminus est rupis, ad quam per quoddam vadum iuxta villam castrensium de *Borsu*, *Braian* nomine transitur; deinde versus occidentem transeundo ad verticem montis *Plesiucze*; exinde in vallem, et post ascenso alio monticulo currit per silvam iuxta latus cuiusdam alterius montis ad metam terream arenosam; abinde descendit in profundam vallem, et inde ascendendo transit ad metam terream, que est iuxta civilem viam; exinde pertransit vallem eundo ad magnam terream metam, et ab eadem meta usque ad locum, ubi ab inferiori parte ecclesie Beate Virginis de villa *Knesecz* rivulus nomine *Sarraczka* decurrit in aquam *Sitouam*, est terminus; postea ipsa *Sitoua* terminus est usque ad montem, unde exit; deinde transeundo directe caput est rivuli nomine *Feniosaunicza*, et post ipse rivulus decurrens iuxta fonticulum, qui habet aquam quasi acidam derivatur sub montem, qui est versus orientem, et cadit in *Gran*, ubi signum Sancti Benedicti est in quadam arbore. Ex alia vero parte *Grane* est rivulus nomine *Lisna* terminus usque ad cacumen montis, unde exit; deinde per silvam *Huntiensem*, que hungarice *Surkuscher* vocatur, prope villam nomine *Baka* procedendo usque ad montem *Chus*, et ab eodem monte per silvas directe transitur ad vallem, ad locum, ubi montes terminantur, rivulo *Prestucz* in parte Sancti Benedicti remanente”. – „A földet — amelynek közepén az a folyó halad keresztül, amelyet *Gran*-nak neveznek —, ahol Szent Benedek egyházát is felépítettem, erdőkkel, vadászóhelyekkel, vizekkel, halászóhelyekkel, rétekkkel, valamit minden jövedelemmel és haszonvétellel az előbb mondott erdőkben, vizekben és földben, **amelyek most vannak és a jövőben lehetnek, adtam a saját biztos határai és határjelei között. Az első határ avagy határjel tehát a szikla, amihez egy gázlón keresztül a *Borsu*-i várnépek *Braian* nevű faluja mellett lehet átmenni; azután kelet felé átmenvén *Plesiucze* hegyének csúcsához, innen a völgybe, és miután egy másik dombra felmegy, egy erdőn keresztül húzódik egy másik hegy oldala mellett egy homokos földből készült határjelig, ahonnan leereszkedik egy mély völgybe, és innen felmenvén átmegy egy földből készült határjelig, amely a hadiút mellett van. Ezután átmegy egy völgyön, elérkezvén egy nagy földből készült határjelhez, és ettől a határjeltől egészen addig a helyig, ahol a *Knesecz* faluban lévő Szent Szűz****

egyház alsó része felől egy *Sarraczka* nevű patak belefut a *Sitouam* folyóba, van a határ, majd maga a *Sitoua* a határ a hegyig, ahonnan kiindult; innen egyenesen átmenve van a *Feniosaunicza* nevű patak forrása, majd ez a patak — egy enyhén savanyú vízü kis forrás mellett lefolyva — a kelet felé eső hegy alatt elkanyarodik és a *Gran*-ba ömlik, ahol Szent Benedek jele van egy fán. A *Grane* másik partja felől pedig egy *Lisna* nevű patak a határjel a hegy csúcsáig, ahonnan kiindul, azután a *Huntiensem* erdőn keresztül, amit magyarul *Surkuscher*-nek neveznek, a *Baka* nevű falu mellett haladván a *Chus* hegyig, és ettől a hegytől az erdőkön keresztül egyenesen egy völgyhöz megy át, ahhoz a helyhez, ahol a hegyek véget érnek: a *Prestucz* patak Szent Benedek részén maradván”.

Az apátság épülete alatt kiépült, elsőként *Petend* nevet viselő falut III. Ince 1209-es, az apátság birtokait összeíró pápai bullája említi meg először *Peteñ* formában (Str. 1: 191–3). A *Petend* helynév személynévből keletkezett metonimikus névadással (vö. 1226/1550: *Petenad*, 1246/1377: *Petened*, 1267, 1300: *Petend*, szn. ÁSz. *Petenad*). Az 1209. évi oklevél *Peteñ* formája alapján emellett azonban felvethetjük egy másik személynévi alapszó lehetőségét is s azt, hogy a helynév a magyar *Pete* személynév *-n(y)* kicsinyítő-becéző képzős származékából alakult (FNESz. *Alsópetény*). TÓTH VALÉRIA a *-d* képzős helynév kialakulásának két lehetséges módját nevezi meg: a *Petend* név egyrészt a pusztai személynévi *Peteny* formával párhuzamosan is létrejöhetett, de a *Peteny* helynévből bővülés útján történő másodlagos alakulást is feltehetünk (2001b: 227).

A település későbbi (*Garam*)*szentbenedek* neve patrocíniumi eredetű név, azaz a templom védőszentjének nevéből alakult. A településnév első előfordulásának meghatározásakor problémát okoz az, hogy a latin nyelvű³⁵ adatok közül nem könnyű a templomcím-től elhatárolni a már ténylegesen településnévként álló formákat. A korai latin nyelvű előfordulások azonban még minden bizonnyal nem a települést, hanem a Szent Benedek tiszteletére szentelt bencés monostort nevezik meg, majd később a monostor neve metonimikusan a falu nevévé is vált (vö. TÓTH V. 2001a: 196–7, 227, Gy. 1: 441–4, 467, FNESz. *Garamszentbenedek*, KNAUZ 1890: 208–11). A településnév 1366-ban bukkan fel elsőként magyarul: *Zenthbenedk* (ComBars. *Hronský Beňadik*). Egy 1229. évi oklevél *Goron Sancti Benedecti* latin nyelvű formája azonban már magyar szórendet mutat (vö. TÓTH V. 2001b: 196–7). A patrocíniumi településnév mellett a 15. század elejéig párhuzamosan a hely elsődleges *Petend* neve is használatban volt: vö. pl. 1407: *Petend* (ComBars. *Hronský Beňadik*).

2. Az interpolált 13. századi határleírás után az alapítólevél külön is megemlíti három falut (*Szőlős*, *Tolmács*, *Kovácsi*), bár azok a határleírás által korábban már megjelölt

---

³⁵ A patrocíniumi településnevek meglehetősen gyakran szerepelnek latin nyelven az oklevelekben (vö. HOFFMANN 2004: 25–6, TÓTH V. 2012: 295, TÓTH V. szerk. 2011a).

területhez, azaz a monostor környezetéhez tartoztak. Azt, hogy külön szerepeltetésük ellenére e falvakat a monostor közvetlen környezetében fekvő településeknek kell tekintenünk, KNAUZ NÁNDOR többféle tényezőre támaszkodva bizonyította: egyrészt vallatóra fogott későbbi okleveleket is, illetőleg lokalizálta a határpontokként a tulajdonnevek mellett számos földrajzi köznevet is megemlítő interpolált határleírást (1890: 131–3, 159, 212, 214). GYÖRFFY GYÖRGY a határleírást elemezve szintén megjegyzi, hogy az kiterjedt a későbbi Garamkovácsi és Garamszőlős északi részére is, de ő a továbbiakban a monostor helyétől különálló településeként kezeli e két falu mellett Tolmács falut is (Gy. 1: 443, 453–4, 478–9, 481). Ezek mellett *Kovácsi* közvetlen szövegekörnyezete is arról árulkodik, hogy az említett három falu a monostor területéhez tartozott. Az adományozást ugyanis az „**Intra quos eciam terminos est villa *Kouachi* nomine**” – „**E határok között van *Kouachi* nevű falu is**” szerkezettel vezeti be a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének a lejegyzője. *Kovácsi* adományozása után pedig a következő összegzést olvashatjuk, amellyel az oklevélíró tulajdonképpen a monostor helyének határleírását zárja le:

„In quibus terminis, quos omnipotenti Deo, Beate Marie semper virgini Sanctoque Benedicto obtuli, nullus extraneus aliquid iuris vel utilitatis sibi occupare presumat, abbas vero quotquod voluerit, homines locare poterit, longi enim latique sunt et magni”. – „És ezeken a határokon belül, amiket a Mindenható Istennek, a mindenkor Szűz Máriának és Szent Benedeknek ajánlottam fel, senki kívülálló ne merészeljen semmiféle jogot vagy haszonvételt magának elfoglalni, az apát azonban, valahányszor csak akarja, embereket telepíthet majd, ugyanis ezek a határok szélesek, hosszúak és nagyok”.

A három helynév oklevélbeli szövegekörnyezete magyarázatot ad a három falu határleíráson kívüli említésének okára. *Szőlős* falu efféle megjelenését részbirtok volta indokolja, az oklevél ugyanis pontosan rögzíti, hogy a falu mely részei kerültek az apátság tulajdonába:

„Postea dedi villam, que vocatur *Sceulleus*, ubi dedi vinitores et XV vineas, aratores, apiarios et terram ad LX aratra cum terminis suis; preterea sunt ibi VI domus civium de *Borsu*, quorum terra est ad tria aratra, hos non dedi”. – „Azután adtam 1 falut, amelyet *Sceulleus*-nek neveznek, ahol szőlőműveseket és 15 szőlőt, szántóvetőket, méhészeket és saját határai között 60 ekényi földet adtam, emellett van itt 6 háznépnyi *Borsu*-i várnép, akiknek a földje 3 ekényi, ezeket nem adtam oda”.

Kovácsi esetében pedig azt részletezi az oklevél, hogy lakóinak szolgálataival teljes egészében az apát rendelkezik:

„Intra quos eciam terminos est villa *Kouachi* nomine, quam dedi, cuius ville homines ad omnia genera servitutum, que voluerit abbas deputentur”. – „E határok között van *Kouachi* nevű falu is, amit adtam, és ennek a falunak az embereit mindenfajta szolgálatra, amit az apát akar, rendelheti majd”.

Tolmács birtok külön említését az indokolhatja, hogy az oklevél a 13. században leírja a falu határait is. Ez a határleírás a fentebb mondottak értelmében tulajdonképpen határleírás a határleírásban:

„Dedi eciam villam piscatorum super ripam *Gran* nomine *Talmach* cum terra sua, pratis et insulis. **Cuius terre primus terminus iungitur terre *Sceulleus* in rivulo, qui dicitur *Gai*, post hoc ad viam, et de illa via ad aliam viam, per quam itur in *Bors*, iuxta quam lapis pro signo positus est; deinde sulco dividitur a terra castrensi usque ad caput laci,³⁶ qui *Orduksara* vocatur; post hec ad predictum vadum, quod iuxta villam *Braian*, quam supradixi predictorum castrensi, transitur; tandem a predicto vado ascendendo ad supradictam rupem, que est secus litus eiusdem fluminis *Gran*, ultimus terminus est**”. – „Odaadtam még a halászok *Talmach* nevű faluját is, a *Gran* partja fölött a saját földjével, legelőivel és szigeteivel együtt. **Ennek a földnek az első határa *Sceulleus* földjével közös, egy patakban, amelyet *Gai*-nak mondanak, ezután az úthoz [jut el a határ], és ettől az úttól egy másik útig, amelyen *Bors*-ba mennek, és amely mellett egy kő helyezkedik el jel gyanánt; ezután egy árok választja el a várnépek földjétől, egy tó széléig, amelyet *Orduksara*-nak neveznek, ezután az előbb említett gázlóiig megy át a határ, ami *Braian* falu mellett van, amelyről fentebb mondtam, hogy az előbb említett várnépeké, végül az előbb említett gázlótól leereszkedve³⁷ a fent említett szikláig, ami ugyanazon *Gran* folyó partja mellett van, húzódik az utolsó határ**”.

2.1. A három falu közül a továbbiakban csupán Tolmácsra fordítunk külön figyelmet, az alapítólevél ugyanis ennek az egynek írja le a határait.

Az oklevélbeli Tolmács falu helyét pontosan ismerjük, ugyanis ma is létező település: Garamtolmács, amely a Garam bal partján, Barstól É-ra helyezkedik el.

A 20. század folyamán született munkák a *Tolmács* helynevet a besenyő *Tolmács*, *Talmács* törzsnévből (*Ταλμάτ/Talmač*) eredeztetik (NÉMETH 1922: 5, MORAVCSIK 1943: 94, FNESz. *Garamtolmács*, *Tolmács*, TÓTH V. 2001b: 243). NÉMETH GYULA a törzsnévet a besenyő *tulmač* ~ *talmač* szóból származtatja, amely az egyik legmagasabb méltóságot jelölte (1958: 129; a szó eredetére vonatkozó különböző nézetek összefoglalását lásd HEXENDORF 1958: 26; RÓNA-TAS-BERTA 2011: 917–20). Az efféle etimológiákat azonban óvatosan kell kezelnünk, minthogy nem tudjuk pontosan, a besenyő törzsek milyen néven érkeztek a Kárpát-medence területére (vö. RÁ CZ A. 2007b). RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD például úgy vélekedik, hogy a *tolmács* szót a magyar nyelv nem besenyő törzsnévként, hanem közsóként vette át: az átadó nyelv valószínűleg a besenyő volt, a török alak pedig a **iılmač* (esetleg a **tulmač*) lehetett (2011: 917–20). Ugyanakkor a településnév etimológiája kapcsán a személynévi eredet sem zárható ki, hiszen az Árpád-korból adatolhatók ilyen alakú személynevek (ÁSz. *Tulmas*). A szó helynévként a garamszentbenedeki oklevélben bukkan fel elsőként, a későbbi

³⁶ Az „ad caput laci” szövegrész értelmezéséhez lásd. a III. 2.1. fejezetben mondottakat.

³⁷ Az oklevélben olvasható *ascendendo* szó helyes fordítása *feljutva* (Sz. M.).

századokból származó oklevelekből azonban további 9 *Tolmács* nevű hely létezéséről van tudomásunk (vö. GYÖRFFY 1990: 177).

A Bars megyei Tolmács adatsora az alábbi névalakokat mutatja:

1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 214): *Talmach*, 1209P. (Str. 1: 190): *Tholomach*, 1232 (ÁÚO. 6: 515), 1262 (Str. 1: 473): *Tulmach*, 1295 (ÁÚO. 12: 556): *Tolmach*, 1304 (Str. 2: 547), 1406 (Zs. 2/1: 615), 1414, 1481: *Tholmach*, 1310 (Str. 2: 622): *Tolmachy*, 1391 (Zs. 1: 239): *Tholmak*, 1425: *Kysstolmach* alio nomine *Apadfewld*,³⁸ 1489: *Kystholmach*, 1495: *Tholmachy* ~ *Tholmazy*, 1603: *Tholmacz*, 1780: *Tolmacs*, 1806/1808, 1893, 1905: *Tolmács*, 1828: *Tolmáts*, 1907/1913: *Garamtolmács* (Gy. 1: 481, ComBars. *Tlmače*)

Az oklevélbeli *Talmach* írásforma mögött — mely az első magánhangzó jelölésmódját tekintve egyedülálló a Bars megyei település *o*-s és *u*-s jelölésű további adatai között — amennyiben nem íráshiba eredménye, a törzsnév *Talmács* változata, míg a többi adat jelölésmódja, illetve a település középkori és mai neve mögött a törzsnév *Tolmács* változata húzódhat meg. Mindemellett persze az alkalmi nyíltabbá válás is létrehozhatta a *Talmács* hangalakot. Az egyszeri előfordulásként jelentkező *Tholomach* forma azt jelezheti, hogy a névnek átmenetileg három szótagos változata is kialakulhatott az *-lm-* hangkapcsolatba betoldott magánhangzó révén.

A településnév adatsorában két vagylagosságot kifejező szerkezetet is találunk a 15. századból: 1425: *Kisstolmach alio nomine Apadfewld* és 1489: *predium Kystholmach vel Kyskozmal* (KNAUZ 1890: 214, ComBars. *Tlmače*). A középkori oklevelekben szép számmal előforduló efféle szerkezetek között nem ritkán találkozunk azzal az esettel, amikor a többnevűséget a szöveg szintjére emelő szerkezetben szereplő nevek nem ugyanazon objektumra vonatkoznak, hanem szomszédos helyeket jelölnek (vö. TÓTH V. 2008a: 59–63, illetve 2008b: 291–2). Az ilyen szerkezetek ráadásul nem ritkán valamely birtok egészének megnevezését és a területen belül fekvő egyik település nevét kapcsolták össze (Nógrády Árpád szóbeli közlése).

Tolmács többes birtoklású település volt, és a szerkezetekben feltűnő *Kistolmács* a birtok egy részét jelölhette meg, amelyet 1380 körül bérbe adott az apátság (vö. KEGLEVICH 2012: 197). A középkor folyamán meglehetősen gyakori volt, hogy az apátságok tulajdonába került birtok nevének megváltoztatásával nyelvileg is kifejezésre juttatták saját tulajdonlásuk tényét (ezekhez lásd kifejtve a IV. 5. Az *apát* lexéma megjelenése az apátság birtokainak nevében című fejezetet). A tihanyi apátság tulajdonában lévő *Disznó* falu nevét például idővel az új birtokosra utaló *Apáti* megnevezés váltotta fel (HOFFMANN 2007a: 355–6, illetve 2010a: 99–

³⁸ KNAUZ NÁNDORNÁL az *Apathfewld* forma szerepel (1890: 214).

100). KNAUZ NÁNDOR az *alio nomine*-s szerkezetben szereplő két névről (tehát *Kistolmács*-ról és *Apátföld*-ről) azt mondja, hogy *Apátföld* a korábban *Kistolmács*-nak nevezett objektum neveként fordul elő a szerkezetben (1890: 214), tehát szinonim elnevezéseknek tartja őket. Ennek azonban talán ellentmond az, hogy az egykori Koszmály (a mai Nagykoszmály) és Tolmács települések közé lokalizálható *Kéklő* ? (*Küklő* ?) puszta neve a 15. század elején szintén előfordul vagylagos szerkezetben az *Apátföld* név párjaként: 1429: *Kykelo alias Apathfeld* (KNAUZ 1890: 162). *Kéklő* (*Küklő*) és *Kistolmács* szomszédos elhelyezkedése pedig kizárja, hogy *Apátföld* mint a nevek szinonim párja szerepelt volna a szerkezetekben, minthogy nehezen elképzelhető, hogy szomszédos helyek ugyanazt a nevet viselték volna. A térképes forrásokban nem leljük ugyan nyomát az *Apátföld* nevű településnek, de az okleveles említések alapján arra gondolhatunk, hogy az *Apátföld* név egy Tolmács környéki települést vagy még inkább több települést összefoglaló birtokot jelölhetett, és nem a szinonim párja volt *Kistolmács*-nak (e kérdésre a IV. 5. fejezetben még visszatérek).

A második szerkezet (*predium Kystholmach vel Kyskozmal*) bizonyosan különböző denotátumokra vonatkozó neveket kapcsol össze: Kiskoszmály település ugyanis a Garam jobb partján, (Kis)Tolmácstól D-re helyezkedik el, az egykori Braján település helyén (Gy. 1: 453, FNESz. *Nagykoszmály*).

3. A továbbiakban az apátság helyének, azaz a későbbi Garamszentbenedeknek, illetve Tolmács településnek a határleírásait elemzem nyelvészeti szempontból!³⁹ A korban jellemző oklevél-szerkesztési eljárásoknak megfelelően a birtok határleírásaiban a határpontok — akkor is, ha azok csupán latin földrajzi köznévvvel vannak kifejezve — többnyire határozói szerepben állnak a latin mondatszerkezetben (vö. HOFFMANN 2006: 29). A határozói funkciót kifejező latin prepozíciók (*a*, *ad*, *de* stb.) egyaránt kapcsolódnak latin főnevekhez (*ad viam*; *ad caput laci*, qui *Orduksara* vocatur; *ad verticem montis Plesiuicze*; *in aquam Sitouam*) és helyeket jelölő magyar nyelvű tulajdonnevekhez (*in Gran*, *in Bors*).

A két határleírás összetartozását jól kifejezik a nyelvi megszerkesztettségükben megmutató további hasonlóságok is. A birtok(ok) határvonalának az oklevélben megemlített határpontjai mindkét határleírásban igen nagy számban név nélkül, latin földrajzi köznévvvel vannak kifejezve. Ennek bemutatására az első határleírásból például az „*exinde in vallem, et post ascenso alio monticulo currit per silvam*” – „innen a völgybe [megy a határ], és miután egy másik dombra felmegy, egy erdőn keresztül”, a másodikból pedig a „*post hoc ad*

---

³⁹ Az elemzett két határleírás teljes szövegét a 13. században jegyezték le, ezért ebben a fejezetben nem szükséges félkövér betűtípussal közölni a továbbiakban idézett szövegrészeket, mindegyik részlet ugyanazokkal a kronológiai jellemzőkkel rendelkezik ugyanis.

viam, et de illa via ad aliam viam” – „ezután az úthoz [jut el a határ], és ettől az úttól egy másik útig” szövegrészletet idézhetjük. Garamszentbendek leírásában emellett nyolc tulajdonnévi értékű határpont-megnevezéssel is találkozunk: 1. ad verticem montis *Plesiuicze*, 2. rivulus nomine *Sarraczka* decurrit in aquam *Sitouam*, 3. postea ipsa *Sitoua* terminus est, 4. caput est rivuli nomine *Feniosaunicza* et post ipse rivulus [...] cadit in *Gran*, 5. Ex alia vero parte *Grane* est rivulus nomine *Lisna* terminus, 6. per silvam *Huntiensem*, que hungarice *Surkuscher* vocatur, 7. prope villam nomine *Baka* procedendo usque ad montem *Chus*, 8. rivulo *Prestucz*. Tolmács lejegyzésekor pedig két tulajdonnévi határpont-megnevezést szerepeltetett az oklevélíró a latin szövegben: 1. in rivulo, qui dicitur *Gai* (a Szőlős és Tolmács falu határában lévő *Gáj* patak); 2. ad caput laci, qui *Orduksara* vocatur (Braján és Tolmács falu határában elterülő tó).

A garamszentbenedeki oklevél lejegyzője a Tolmács határpontjaként álló mindkét víznevet megnevezőszós szerkezettel jeleníti meg az oklevél szövegében, és Garamszentbenedek határleírásának több határpont-megnevezése is hasonlóképpen válik a latin szöveg részévé: rivulus nomine *Sarraczka*; rivulus nomine *Lisna* stb. Megnevezőszós szerkezeteknek azokat a magyar nyelvű szórványok beillesztésére használt szerkezeteket nevezzük, amelyekben a tulajdonnév mellett vagy egy mondást, megnevezést jelentő ige (*dico*, *voco* stb.), illetve ennek származékai (pl. *dictus*), vagy a *nomen* 'név' jelentésű főnév ablatívuszi *nomine* alakja szerepel (bővebben lásd a IV. 4. A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata fejezetben). A határpontok nevei jellemzően nem ilyen szerkezetbe ágyazva szoktak felbukkanni az oklevelekben (ehhez lásd HOFFMANN 2004: 40–1). E téren a monostor környezetének a leírásai élesen elkülönülnek az oklevél más részeinek határleírásaitól, alapvetően ugyanis I. Géza alapítólevele sem részesíti előnyben a megnevezőszókat a határpontok megjelölésekor, az oklevél első részében azonban számos ilyen szöveggörnyezetű helynevet találunk. Ez talán nem független attól, hogy ezek a határleírások a 13. század folyamán kerültek bele a szövegbe. Azt, hogy a 13. században ez általános eljárás volt, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az 1211-es tihanyi összeírásban szinte mindegyik birtok leírásában szerepel megnevezőszó (KOVÁCS É. 2010: 84). Megerősíti ezt az elképzelésünket az is, hogy a tihanyi alapítólevélnek az 1416 körül keletkezett interpolált változatával történő egybevetésekor jól látható a megnevezőszós szerkezetek arányának növekedése az idő előrehaladtával: amíg ugyanis az 1055-ös oklevélben az összes szórvány 16%-a szerepel megnevezést jelentő szóval a szövegben, addig ez az arány az interpolált oklevélben már 25% (HOFFMANN 2010a: 215–7).

4. A garamszentbenedeki határleírás első tulajdonnévvel megjelölt határpontja egy hegynek a neve: montis *Plesiucze*. Az alapítólevélen kívül egy 14. századi oklevél is megemlíti a kiemelkedés névet: 1327/1519: *Plesuche* (AOKl. 11: 171). GYÖRFFY GYÖRGY az alapítólevélben lévő hegyet a Garamtolmácstól Ny-ra lévő *Plesovica* nevű hegygel azonosítja (Gy. 1: 443). A név a szlovák *Plešivica* ('Kopasz-hegy') helynév átvétele (KISS L. 1997: 158, 1999: 121). A név alapszava a *pleš* ~ *pliš* 'kopasz hegytető; növényzet nélküli kopár hegy' köznévi (vö. FNESz. *Pilis*¹, TÓTH V. 2001b: 227). A szlovák *Plesivica* helynévből hangrendi kiegyenlítődéssel jöhetett létre az alapítólevélben szereplő *Plesivice* (TÓTH V. 2001b: 227), a ma ismert *Plesovica* név azonban az eredeti szláv nyelvi vegyes hangrendet — és vélhetően a szláv (szlovák) névhasználatot — mutatja.

A határleírásban egy további kiemelkedés is feltűnik mint határpont, a Baka melletti montem *Chus*. KISS LAJOS szerint az alapítólevélbeli *Chus* névforma esetleg a ma *Ostrý vrch* ('Csúcsos-hegy') nevet viselő helyre vonatkozhatott. A név etimológiája bizonytalan, talán összefügghet a szerbhorvát *Čus*, valamint a lengyel *Czusz* családnevekkel (FNESz. *Csúz*).

A Hont és Bars vármegye határvonalán elterülő erdőség *Surkuscher* néven szerepel az alapítólevélben. A név olvasatát és etimológiáját illetően két lehetőség merült fel a szakirodalomban: GYÖRFFY GYÖRGY a szórványt *Sarkos-cser*-ként (Gy. 1: 418), a TESz. és az EWUng. pedig *Szurkos-cser*-ként értelmezi (TESz., EWUng. *szurok*). KISS LAJOS a származtatás ügyében nem fejt ki a véleményét, a *Surkuscher* néven szereplő hegyet azonban azonosítja a *Szitnyá*-val (1997: 157–8, 1999: 121). TÓTH VALÉRIA bizonytalanul, de a *szurok* szóból való származtatást valószínűbbnek tartja, a *sarok* szó nem szerepel ugyanis helynevekben (2001b: 241). Helyesírás-történeti szempontokat is figyelembe véve a szókezdő *s* betű *s* hangértéke mellett kellene inkább letenni a vokszukat, bár az alapítólevél interpolálása idején elvétve az *sz* hang jeleként is előfordul az *s* (vö. KNIEZSA 1952: 39–40).

A névvel jelölt nyolc határpont közül öt egy-egy víznek a neve. A víznevek között elsőként Knyeysic és Garamszentbenedek határpatakját, a *Zsitva* egyik mellékvizét nevezi meg az oklevélíró: „rivulus nomine *Sarraczka* decurrit in aquam *Sitouam*”. A helynév lehet a *sár* földrajzi köznévi *-cska* kicsinyítő képzős származéka (TESz. *sár*¹), ezzel a származtatással azonban nemigen egyeztethető össze egy 1815-ös térkép *Szaradszko* neve (Gy. 1: 443, TÓTH V. 2001b: 231). TÓTH VALÉRIA azt is elképzelhetőnek tartja, hogy a magyar *Sár* név a szlávban képződött tovább a fenti formát eredményezve (2001b: 231).

A Bars vármegyét Ny-ról határoló folyó neve, a *Zsitva* szláv eredetű. A víznév alapszava a 'gabona' jelentésű szláv *žito*, értelme: 'gabonatermő tájon át folyó víz' (KISS L. 1994: 10, 1999: 83). A garamszentbenedeki oklevélben a három szótagos szláv *Zsitava* hangalak jelenik

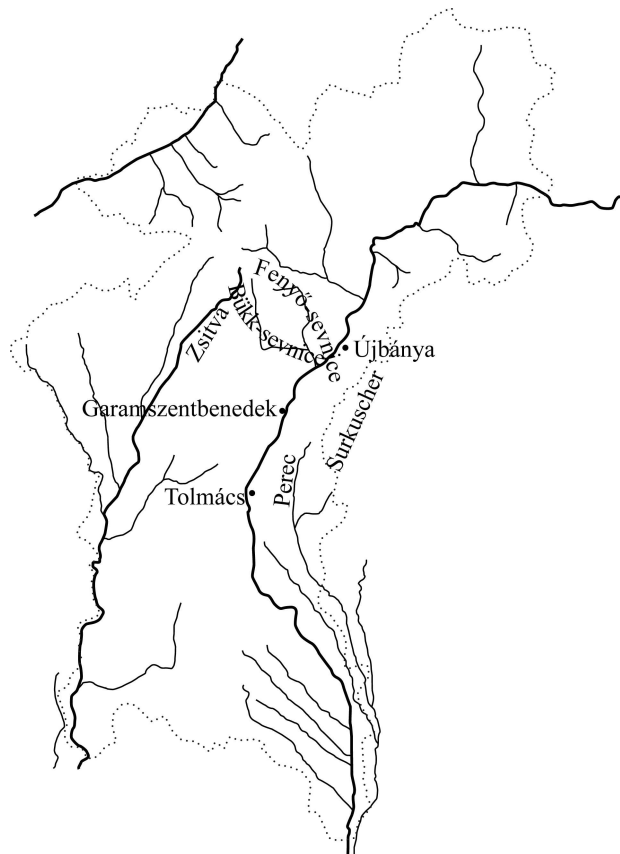
meg (*Sitoua*), a két nyílt szótagos tendencia következményeként létrejött *Zsitva* névalakok a 13. századtól adatolhatóak (vö. TÓTH V. 2001b: 252).

Fenyő-sevnice a Garam egyik jobb oldali mellékvizének a neve, amely Újbányán (más néven *Savnic* ~ *Sevnice*) folyik keresztül. A víznév a *fenyő* fanévből és a szláv eredetű *csevice* 'savanyúvíz' jövevényszó (TESz. *csevice*) régebbi *savnica* ~ *sevnice* alakjából jött létre (TÓTH V. 2001b: 185, 193). Újbánya *Savnic* ~ *Sevnice* neve valószínűleg víznévi metonímiával alakult (TÓTH V. 2001b: 186, 233). A *Fenyő-sevnice* mellett a település határában folyt a *Bükk-sevnice* nevű patak is. Az alapítólevél szövege említést tesz egy savanyú vízű vízfolyásról, de nem a Fenyő-sevnice patak vízéről mondja ezt, hanem arról a forrásról, amely mellett a Fenyő-sevnice elfolyik: „caput est rivuli nomine *Feniosaunicza*, et post ipse rivulus decurrens iuxta fonticulum, qui habet aquam quasi acidam” – „van a *Feniosaunicza* nevű patak forrása, majd ez a patak – egy enyhén savanyú vízű kis forrás mellett lefolyva”.

A *Lisna* (rivulus nomine *Lisna*) patak neve biztosan szláv eredetű, és a név alapjául több szláv lexéma is szolgálhatott. Felvethető egyrészt a 'kopasz, tar' jelentésű ősszláv *lysb. Ebben az esetben a víznév csak másodlagosan keletkezhetett például egy *Lysbna hegynévből metonímiával. Másrészt a szintén ősszláv *lěs(ь)ka* 'mogyorócsereje' szóból is alakulhatott, s ez esetben közvetítő névfajta nélkül, elsődleges víznévként is létrejöhetett (vö. TÓTH V. 2001b: 214).

A határleírásban utolsóként a *Prestucz* patak jelenik meg. Az alapítólevélen kívül további két oklevélben is felbukkan ez a név: 1156/1347: *Pristuc* (Gy. 1: 413, 429), 1347: *Pristuc* vulgo *Perecz* (Gy. 1: 413, 429). GYÖRFFY GYÖRGY szerint a *Pristuc* a mai Perc patak régebbi neveként tűnik fel az oklevelekben (Gy. 1: 443), de a *Prestuc* és a *Perecz* esetleg szláv–magyar névpár is lehet (vö. TÓTH V. 2001b: 228).

A határpontok lokalizációja jól megmutatja, hogy nagy kiterjedésű területről van szó. A birtok északi határa Újbányánál, a déli Tolmácsnál, illetve a Perc pataknál, a nyugati a *Zsitva* vonalánál, a keleti pedig Hont vármegye határánál húzódik.

2. térkép. A garamszentbenedeki apáttság területe

Az adományozott földterület nagyságára szövegszerűen is utal az oklevél: „longi enim latique sunt et magni” – „a határok hosszúak, szélesek és nagyok”. KNAUZ NÁNDOR számokban kifejezve a birtok nagyságát így adja meg: hosszúsága közel három, szélessége pedig két magyar mérföld (1890: 133). A második katonai felmérés térképszelvényei alapján a terület hosszában megközelítőleg 25000 méter, széltében pedig 20000 méter (MKFT.), ami összhangban KNAUZ megállapításával, hiszen egy magyar mérföld 8353,6 méter (FODOR 1990: 139).

5. A Tolmács határát bemutató oklevélrészlet elsőként egy patakot említ: *in rivulo, qui dicitur Gai*, amit a mai Garamtolmács és Garamszőlős közti területre lokalizálhatunk, az alapítólevél szerint ugyanis Tolmács és Szőlős birtoknak közös határa volt a *Gáj* névvel jelölt víz.

A névnek nem adatolható az oklevelekből későbbi továbbélése, illetve a térképek (lásd pl. MKFT.) sem jeleznek patakot a környéken. Bars megye monográfiája azonban említést tesz egy, a környéken lévő egykori halastóról, amelynek a helyén a 20. század elején Garamszőlős határában egy *Kerektó* nevű rét, Garamtolmács határában pedig egy *Kerektó* nevű dűlő volt (BOROVSKY 1903: 36, 75–6). Mindez esetleg azt jelezheti, hogy a középkori *Gáj* patak helyén az idők folyamán halastó létesült. A halastó kialakulási, illetve megszűnési idejét

azonban nem ismerjük, ahogyan a nevére is csupán abból következtethetünk, hogy az egykori halastó környékén lévő rétnek és dülőnek a neve *Kerektó*.

A *Gáj* víznév származhat egyrészt a szláv *Gaj* helynévből, amely a 'liget, berek, cserjés' jelentésű szláv *gaj* közszóból jött létre (vö. KISS L. 1996: 491 *Nagygáj*), másrészt pedig a szlovák *Goľa* helynévből is, amely a szlovák 'fátlan, füves hegy, havasi legelő' jelentésű *goľa* szóra vezethető vissza (vö. FNESz. *Galya-tető*). A *gaj* 'liget' jelentésben földrajzi köznévként is adathozható a Vajdaság területéről (PENAVIN–MATIJEVICS 1982: 95). Amennyiben a név (akár a szlávban, akár a magyarban) valóban e közszavak valamelyikéből alakult, a lexémák szemantikai tartalma arra enged következtetni, hogy a pataknev metonimikus névadással keletkezett egy elsődlegesen más helyfajta jelölő tulajdonnévből (mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 194, ŠMILAUER 1970: 64, 68).

A másik, nevén nevezett határpont az egykori Braján falu — ami a mai Kiskoszmály területén helyezkedhetett el, a Garam jobb partján (KEGLEVICH 2010b: 367) — és Tolmács határvonalának környékére lokalizálható *Ördög ? sara*.

Az előbbi víznévhez hasonlóan a tó nevére sem találunk további adatokat az oklevelekben, valamint a térképes források (lásd pl. MKFT.) sem jelölnek tavat Tolmács és Kiskoszmály közelében, így lokalizációja mellett a név előtagjának az azonosítása is bizonytalan. A TESz. és az EWUng. kérdőjelesen ugyan, de a nevet az *ördög* szócikkében hozza adatként, illetve számos, hangtörténeti kérdéseket tárgyaló tanulmány az *ö* hang taglalásakor említi a garamszentbenedeki oklevél ezen helynevet (ezekhez lásd PAIS 1955a: 529).

PAIS DEZSŐ arra hivatkozva nem fogadja el a helynév *Ördög sara* olvasatát, hogy az oklevél másodszori átírása idején (az irat datálása szerint 1217-ben) a nyelvünkben talán már meglévő *ö* hangot még nem jelölhették *o* betűvel (1955a: 530). A PAIS megállapítása óta eltelt bő fél évszázad kutatási eredményei alapján vélekedését több tekintetben is pontosítanunk kell. Az oklevél kritikai kiadásai például megvilágították azt, hogy Tolmács határleírása és benne az *Orduksara* név az oklevél 13. században keletkezett részéhez tartozik, ezért az *ö* hang meglétében ekkor már nincs okunk kételkedni (vö. E. ABAFFY 2003: 330–1, BENKŐ 1980: 112–3, BÁRCZI 1967: 151–2, TÓTH V. 2001a: 74–5). Az oklevélnek ráadásul a ma ismert, interpolált részekkel kiegészített változata nem 1217-ben, hanem a század 70-es éveiben nyerte el végső formáját, ennek megfelelően a szórvány a század utolsó harmadának helyesírási jellegzetességeit hordozza magán. A garamszentbenedeki oklevél interpolációját követő évszázadban keletkezett átiratok *v* és *u* betűvel jelölik ugyan a név előtagjának magánhangzóit: 1358: *Vrdugsara*, 1381: *Vrduk sara* (DHA. 1: 214), de az *ö* hangra az

alapítólevélben látott *o*-s írásforma sem egyedülálló a korai ómagyar korban: 1274: *Gokyvolg* (Gy. 1: 488), 1327/1519: *Fiuzeuolg* (Gy. 1: 450).

A 'gonosz szellem, sátán' jelentésű (TESz.) *ördög* szóból és a *sár* földrajzi köznév birtokos személyjeles alakjából keletkezett név olyan objektumra vonatkozhatott, amelyet az ördöggel hoztak kapcsolatba (vö. TÓTH V. 2001a: 144 és 2001b: 225). Az előtag ugyanakkor tartható az *e* közsőből lett személynévnek is. Ezt egyrészt névtipológiai érvek támogatják, az tudniillik, hogy a *sara* utótagú helynevek birtokos jelzőjeként általában településnevek vagy személynévek fordulnak elő (vö. HOFFMANN 2010a: 183), másrészt pedig az, hogy Árpád-kori személynéveink között találunk *Ördög* névformát is (ÁSz. *Urdug*). Az *ördög* lexéma ugyanakkor a helyneveinkben egyáltalán nem szokatlan közsői szerepben sem; vö. pl. 1378: *Vrdugbarazda* (Oklsz. *ördög*), 1409: *Ewrduglyk* (THÉSZ 2000: 23).

6. Az oklevélíró Garamszentbenedek első határpontjaként latin közsői elemekkel egy gázlót és egy sziklát jelöl meg: „Prima igitur meta sue terminus est rupis, ad quam per quoddam vadum iuxta villam castrensiū de *Borsu*, *Braian* nomine transitur” – „Az első határ avagy határjel tehát a szikla, amihez egy gázlón keresztül a *Borsu*-i várnépek *Braian* nevű faluja mellett lehet átmenni”, Tolmács határleírásában ugyancsak feltűnnek ezek a helyek, ezúttal azonban utolsóként: „post hec ad predictum vadum, quod iuxta villam *Braian*, quam supradixi predictorum castrensiū, transitur; tandem a predicto vado ascendendo ad supradictam rupem, que est secus litus eiusdem fluminis *Gran*, ultimus terminus est” – „ezután az előbb említett gázlóig megy át a határ, ami *Braian* falu mellett van, amelyről fentebb mondtam, hogy az előbb említett várnépeké, végül az előbb említett gázlótól leereszkedve a fent említett szikláig, ami ugyanazon *Gran* folyó partja mellett van, húzódik az utolsó határ”.

A határvonal egy-egy pontjának efféle — tudniillik latin földrajzi köznévvvel történő — rögzítése nyilvánvalóan kevesebb támponttal szolgálhat a határpontok pontos lokalizálásához és egyáltalán a nyelvészeti kutatásokhoz. Ebben az esetben azonban olyan szerencsés helyzetben vagyunk, hogy mégis kísérletet tehetünk a két határpont azonosítására.

A Tolmács határában felbukkanó gázló és szikla említések a *praedico* 'előbb említ' (*ad predictum vadum*) és *supradico* 'korábban mond' (*ad supradictam rupem*) igék származékai egyértelműsítik, hogy Garamszentbenedek leírásakor már megemlített helyekről van ismételt szó. KNAUZ NÁNDOR az apátság birtokait lajstromozva a sziklát Tolmács és Peszér közé, a Garam jobb partjára lokalizálja. A lokalizáció mellett a sziklának a *Macskásorma*, később *Macskazáró*, a révnek pedig a *Macskarév* nevét következteti ki (1890: 131–2, 163–4).

A *Macskarév* KNAUZ leírása alapján még megvolt az 1890-es években is (1890: 132). Ezt a kijelentést árnyalando meg kell azonban jegyeznünk egyrészt azt, hogy az 1913-as helységnévtár a *Macskarév*-et nem, csak a Kovácsi határában lévő *Macskarévcsárdá*-t szerepelteti (MSzKOH.), másrészt pedig azt, hogy maga KNAUZ is néhány oldallal később már nem *Macskarév*-ről, hanem *macskazároi* vámhelyről beszél (1890: 233). Ez azt sugallhatja, hogy olykor a révet is *Macskazárok*-nak nevezték, ahogyan ezt a forrás lelőhelyének közlése nélkül meg is említi KNAUZ egy 1512. évi oklevél alapján (1890: 164). Nehéz ugyanis elképzelni, hogy egy szikla — korábban a *Macskazárok*-t mint a szikla megnevezését említi meg KNAUZ — vámhelyként funkcionált volna. Sokkal inkább ráillik ez a szerep a révre, a közlekedési vámok között ugyanis a szárazföldiek mellett a vízi vámok képezik a másik nagy csoportot, ami a hídvámokat és a révvámokat összefoglalóan jelöli meg (vö. KMTL. *vám*, WEISZ 2006: 4–5).

TÓTH VALÉRIÁNAK az Árpád-kori Bars vármegye helyneveit összegyűjtő történeti-etimológiai szótárában az eddig említett nevek (*Macskásorma*, *Macskazárok*, *Macskarév*) közül egyik sem szerepel, felbukkan azonban a *Macskaszarm* településnév (2001b: 215–6). KNAUZ NÁNDOR a szikla elsődleges neveként említett *Machkazormo* formát, amelyet ő *Macskásormá*-nak olvas, ugyanabból az 1251. évi oklevélből meríti, ahonnan GYÖRFFY GYÖRGY nyomán TÓTH VALÉRIA a *Machkazormv* szórványt (DF. 238545, Str. 1: 389, Gy. 1: 459). KEGLEVICH KRISTÓF pedig — aki a garamszentbenedeki apátság Árpád- és Anjou-kori történetéből írta doktori disszertációját — forrásként ugyancsak az 1251-es oklevelet használva három ízben utal erre a névre: első két alkalommal *Macskaszárok* formában, harmadjára pedig *macskaszároi* (*macskaszarmi*) révről tesz említést (2012: 81, 122, 188). Ugyanannak a szórványnak a különböző olvasataiból életre keltett neveknek a sorát tovább gyarapíthatjuk: WEISZ BOGLÁRKA ugyanis az Árpád-kori vámhelyeket vizsgáló dolgozatában az 1251. évi oklevél alapján egy bizonyos *Macskarév*-ről beszél. Ugyanakkor egyéb forrás megnevezése nélkül mindehhez azt is hozzáteszi, hogy „Macskaszarmnál réven lehetett átkelni a Garam folyón” (2006: 394). Ugyancsak a *Macskarév* név tűnik fel Bars vármegye monográfiájában, de nem mint a révnek a neve, hanem Kovácsi határában lévő puszták és majorok megnevezéseként, amely a 13. századi oklevél tanúsága szerint korábban az apátság egyik birtoka volt (BOROVSKY 1903: 48).

A különböző olvasatok mellett tehát a névvel jelölt hely jellegét illetően is eltérően vélekedtek a szakemberek: ugyanazt az oklevélszórványt ugyanis KNAUZ NÁNDOR a szikla neveként, BOROVSKY SAMU és TÓTH VALÉRIA településnévként, WEISZ BOGLÁRKA pedig a rév neveként értelmezi.

Az 1251. évi oklevélszórványnak *Macskarév* névvel történő azonosítása minden bizonnyal FEJÉR GYÖRGY oklevélkiadására vezethető vissza, aki a magyar nyelvű tulajdonnevet *Machkarwv* formában szerepelteti (F. 4/2: 81). Az 1251. évi oklevél fényképmásolata alapján (DF. 238545) — amely kétségtelenné teszi, hogy az oklevélben a GYÖRFFY által is idézett *Machkazormv* alak szerepel — vélhetően a FEJÉR oklevélkiadására visszavezethető *Macskarév* nevet mint az 1251. évi oklevélszórvány lehetséges olvasatát bátran elvethetjük.

A korszak hangjelölési szokásait és hangtörténeti jellemzőit megvizsgálva az 1251. évi oklevél *Machkazormv* szórványának megfeleltetéseként a *Macskaszarm* nevet kell előnyben részesítenünk. Ez az állásfoglalás további megerősítést nyer, ha az 1251. évi oklevél névformája mellé odaállítjuk a Roland nádor okleveléből származó szórványt is: *Machkazorm* (ÁÚO. 7: 307). KNAUZ NÁNDOR a *Macskazáró* névformát a *Machkazarw* alakból következteti ki, bár a forrását nem jelöli meg, minden bizonnyal az imént idézett szórványnak — az *m* és a *w* betűk felcseréléséből előállt — téves olvasatával lehet dolgunk (1890: 163).

A *Macskaszarm* név a *macska* állatnév és a *szarm* földrajzi köznévi összetételéből jött létre (vö. TÓTH V. 2001b: 215–6). Szótáraink szerint a ma már csupán földrajzi nevekben előforduló *szarm* szó jelentése 'vízmeder, völgy, árok elágazó része' (TESz., EWUng. *szarm*). BÁRCZI GÉZA a tihanyi alapítólevél *koku zarma* szórványát elemezve MELICH JÁNOS és TAGÁNYI KÁROLY értelmezését elfogadva a *szarm* szónak 'benyúló fok, földnyelv, öböl' jelentést tulajdonít (1951: 22). HOFFMANN ISTVÁN BÁRCZI GÉZA vélekedésével egyetértve a tihanyi alapítólevélbeli *koku zarma* szórvány 'koku foka, földnyelve' jelentését részben a Bars megyei *Macskaszarm* falu nevével igazolja: Garam melletti fekvése kevésbé valószínűsíti ugyanis, hogy „valamely másik víznév lenne a névadója, sokkal inkább tehetjük föl azt, hogy a Garamba beszögellő földterületen feküdt” (2010a: 86). A *szarm* tihanyi alapítólevélbeli 'benyúló földnyelv' jelentését a történeti földrajzi szempontú vizsgálat is alátámasztotta (SZENTGYÖRGYI 2010a: 74–5).

A garamszentbenedeki oklevél a rév elhelyezkedéséről annyit közöl, hogy Braján falu mellett található, amely falu a Garam jobb partján, Tolmácstól D-re, a mai Kiskoszmály területén feküdt. Az 1913-as helységnévtárban Kovácsi határában felbukkanó *Macskarévcsárda* név azonban azt sugallja, hogy a révet a Tolmács és Kovácsi közti területen kell keresnünk. Az oklevélbeli rév tehát azonos lehet azzal a révvel, ami a második katonai felmérés térképe szerint a 19. század elején a két település közt volt. A két rév azonosságát alátámasztja, hogy a térképen nyugat felé haladva a *Plesivice* hegyhez jutunk, ahogyan ez az oklevél első határleírásának elején is megjelenik (MKFT.). A *Macskarévcsárda* név ugyanakkor a rév elhelyezkedése mellett a nevére vonatkozó információkkal is szolgálhat, a

csárdanév ugyanis a rév *Macskarév* elnevezését támogatja. Mindezek mellett talán azt az elképzelést sem szabad teljesen elvetnünk, hogy a rév közelében fekvő földterület mellett magának a révnek is *Macskaszarm* vagy még inkább *Macskaszarmi rév* lehetett a neve. Ezt a vélekedésünket KNAUZ NÁNDOR adatára alapozhatjuk, aki egy 1512. évi oklevél alapján *Macskazárói* vámhelyet emleget, és mint azt láttuk, a nála szereplő *Macskazáró* alakok a *Macskaszarm* név téves olvasatán alapulnak (1890: 164).

Végezetül a Tolmács végső határpontjaként említett szikla nevére kell kitérnünk. Amint azt fentebb már említettem, KNAUZ NÁNDOR az 1251. évi oklevélben található szórványt mint a szikla nevét értelmezi (1890: 163–4). Ezt a kijelentését nagy valószínűséggel a *Macskaszarm* név *Macskásorma* névként való értelmezése motiválhatta. A 'hegycsúcs, hegytető' jelentésű *orom* hegyrajzi köznévi utótagú név egyébként kiválóan illeszkedne a sziklák megnevezéseikhez (TESz. *orom*), amely sziklát egyébként a későbbi okmányok hegyként szerepeltetik (KNAUZ 1890: 164). A szikla nevét azonban nem ismerjük, valószínűbbnek tűnik, hogy a *Macskaszarm* név a rév mellett fekvő terület neve volt, ahogyan megjelenik ez ENGEL PÁL térképén Kovácsi település alá, a Garam jobb partjára lokalizálva Macskaszarm települést (2001).

7. A határleírás vizsgálatának összegzéseként azt emelhetjük ki, hogy a határpontként számos köznévi elemet tartalmazó leírás elemzése egyrészt kiválóan bizonyítja azt, hogy az okleveles határleírások azonosításakor a helynevek vallomása mellett a szövegben feltűnő magyar és latin földrajzi köznevek segítségét sem szabad elmellőznünk, másrészt pedig azt, hogy az okleveles forrásaink helyneveit, határleírásait vallatóra fogva a szöveggörnyezet vizsgálatától sem tekinthetünk el, a helyneveknek az oklevél szövegéből való kiszakítása ugyanis könnyen tévútra vezetheti a kutatót.

2. A 11. századi alapítólevél két átiratának összevető vizsgálata:

Ság birtok határleírása

1. A 11. században Csongrád megyéhez tartozó Ság település határleírása vizsgálatunk szempontjából kitüntetett helyet foglal el az alapítólevél határleírásai között. Ez a szerepe abból ered, hogy a szövegrészt az interpolált oklevél mellett egy másik oklevél is megőrizte számunkra. Ez az oklevél az 1075. évi alapítólevél interpolálása után több mint fél évszázaddal, 1338-ban keletkezett, de forrásként mégsem az utólagos beszúrásokkal

megterhelt interpolált oklevelet, hanem az eredeti 11. századi szöveget használta fel és írta át. A történészek úgy gondolják ugyanis, hogy a bencések valószínűleg nem merték az oklevél interpolált példányát bemutatni a királyi kápolnaispánként és titkos kancellárként is tevékenykedő Péter szerémi püspöknek, aki 1338-ban átíratta a garamszentbenedeki alapítólevél egy részletét (vö. KEGLEVICH 2012: 24, DHA. 1: 204–5).

Az interpolált oklevelek névanyagának nyelvészeti elemzésekor felbecsülhetetlen segítséget nyújthat a kutatók számára az oklevél szövegének összevetése a hamisítás alapjául szolgáló oklevéllel, mégha annak nem is az eredeti példányát, csak későbbi átíratát ismerjük. A két oklevélből származó szövegrészlet párhuzamos vizsgálata ugyanis lehetőséget teremt egyrészt arra, hogy az oklevél eredeti részeit határozottabban elkülöníthessük a szöveg interpolált, később betoldott, azaz hamisított részleteitől, másrészt pedig egy efféle szembeállítás általánosságban véve is tovább gazdagíthatja arra vonatkozó ismeretanyagunkat, hogy az átírás során miféle változtatásokat hajthattak végre a lejegyzők az oklevél latin szövegében, különösképpen a benne szereplő magyar nyelvű hely- és személynevek alakját érintően.

2. Ság birtok leírása ekképpen szerepel az oklevél 13. századi interpolált változatában:

„Ex alia vero parte *Tize* villam, que dicitur *Sagi*, **cum terra sua mercatumque in eadem cum vado libero; nullusque de hoc participetur, nisi solus abbas**, dedi cum propriis terminis, qui termini ita dividuntur: primum ubi fluvius *Huger* de aqua *Tiza* egreditur, qui circuit totam partem aque *Kesekun* iuxta *aruch* dividens, usque ubi stat *Scilu* piscina, que cum tota insula in partem Sancti Benedicti devenit. Deinde *Taka* mons terminus est usque ad alium montem nomine *Sorul*, exinde ad quendam fontem, cuius decursus terminus existit, quoadusque circumveniens intrat ad eundem fluvium *Huger*, **postea donec idem fluvius *Huger* decurrens prope villam *Kurth*, quam supradixi, et cadit in *Tiza*, ultimus terminus est**”. – „A *Tize* másik partján pedig adtam **egy falut** a saját határai között, amelyet *Sagi*-nak neveznek, **a földjével, valamint az ott lévő vásárhellyel és szabad révvél együtt, és ebből senki se részesedjék, egyedül csak az apát**. Ezek a határok így oszlanak meg: először, ahol a *Tiza* vizéből kiszakad a *Huger* folyó, amely úgy folyik körbe; hogy *Kesekun* víz egész részét (Véleményem szerint a szöveghelynek inkább a következő értelmezést tulajdoníthatjuk: *Huger*-ként megnevezett vízfolyás körülveszi azt az egész földterületet, ami a *Keskeny* nevű víz környékén terül el, vö. a IV. 2. A 11. századi alapítólevél két átíratának összevető vizsgálata: Ság birtok határleírása alfejezet 4.2. pontjával) az *aruch* mentén osztja meg addig, ahol a *Scilu* halastó áll, amely az egész szigettel együtt Szent Benedek részére jut. Ezt követően a *Taka* hegy a határ egy *Sorul* nevű másik hegyig, innen egy forrásig, amelynek lefutása a határ egészen addig, amíg az körülfolyna beleömlik ugyanezen *Huger* folyóba, **azután amíg ugyanezen *Huger* folyó *Kurth* falu közelében, amelyről fentebb szoltam, lefutván a *Tiza*-ba szakad: ez az utolsó határ**”.

A 14. század közepén készült oklevél pedig a következőképpen írja át a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének Ság birtokra vonatkozó határleírását:

„Terram, que dicitur *Sagy* (dedi)⁴⁰ cum propriis terminis, qui termini ita dividuntur: *Hucu* fluvius *eru*, qui circuit terram totam, partem aque *Kesekun* iuxta *aruk* dividens usque, ubi stat *Scilu* piscina, deinde *Tacha* mons (terminus) est usque ad alium montem *Suryl*, (exinde ad quandam fontem) ubi idem fons intrat circumveniens ad eundem fluvium *Hucueru*” (DHA. 1: 205). – „A *Sagy* nevű falut saját határaival együtt (adtam), amelynek a határai a következők: *Hucu eru* folyó, amely úgy veszi körül azt az egész földterületet, amely a *Kesekun* nevű víz környékén terül el, hogy az *aruk* mentén osztja meg addig, ahol a *Scilu* halastó áll, innen *Tacha* hegy (a határ) egy másik, *Suryl* nevű hegyig. (Innen egy bizonyos forrás felé halad a határ), ahol ugyanaz a forrás körülfolyva beleömlik ugyanabba a *Hucueru* folyóba” (én fordítottam: Sz. M.).

2.1. Az egykor Csongrád megyében, a Tisza bal partján fekvő Ság falu valószínűleg a török korban pusztult el, de nevét a Tiszaug és Tizsakürt között elterülő pusztta a mai napig fenntartotta (Gy. 1: 899, LASZLOVSZKY 1981: 20, 1986: 13, FNESz. *Sághpuszta*).

Az országban gyakori *Ság*-féle nevek etimológiájával kapcsolatban többféle vélekedés is napvilágot látott. Az egyik nézet szerint a *Ság* helynév az elavult *seg* ~ *ség* 'halom, domb, rakás' jelentésű szavunknak a régiségben feltételezhetően létező mély hangrendű (*ság) párjából származtatható. Felvetődött továbbá a német *schache* 'erdő, bozót, sövény' jelentésű szóból való eredeztetés lehetősége is. Harmadik magyarázatként pedig a törzsnévi eredet is feltűnik a szakirodalomban (vö. TESz. *ság*, FNESz. *Ság*, SZABÓ D. 1954: 16–7).

Az 1338. évi átirat mellett az 1217-re datált interpolált oklevél is *-i*-re végződő formában (1075/+1124/+1217: *Sagi*, 1075>1338: *Sagy*) tünteti fel az adományozott birtok nevét, tehát nagy valószínűséggel tarthatjuk ezeket a névformákat az eredeti oklevélből származó változatlan alakoknak. Az oklevél koraisága elvileg támogathatná az *-i*-re végződő szórványok tövéghangzós nevekként való értékelését a későbbi korokból származó oklevelek e magánhangzót már nem tartalmazó: 1225: *Sagh* (Str. 1: 254), 1330: *Saagh* (DF. 69666), 1341: *Saag* (Str. 3: 403) névformáival szemben. A név végén illabiális palatális magánhangzót tartalmazó helynévi szórvány tövéghangzós volta ellen szólhat azonban az, hogy a *Ság* nevet viselő helyek tövéghangzós adatai rendre labiális veláris magánhangzóval fordulnak elő a forrásokban, vö. pl. 1138, 1222, 1231: *Sagu* (vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 40–1, TÓTH V. 1997: 159, 2008a: 113). Sokkal valószínűbb tehát, hogy a *Sági* névforma morfológiai szempontból *-i* helynévképzőt tartalmaz, ami a névnek a *ság 'halom, domb, rakás' szóból történő származtatását is megtámogathatja azáltal, hogy földrajzi köznévi eredetű *-i* képzős településnévvel — noha nem gyakran, de — másutt is találkozunk; vö. pl. a Bihar megyei *Ér* település *Ér* ~ *Éri* adatait: *1214/1550: *Her*, 1219/1550: *Er*, 1326: *Eery* ~

⁴⁰ Zárójelben a GYÖRFFY GYÖRGY véleménye szerint a másoló hibájából az átiratból kihagyott szavak szerepelnek (vö. DHA. 1: 205).

Ery (Gy. 1: 615). A Csongrád megyei település alapítólevélbeli adatát (*Sági*) összevetve a későbbi adatokkal (*Ság*), úgy tűnik, hogy e név kapcsán az elsődleges helynévképzős forma redukciójával számolhatunk (vö. TÓTH V. 1997: 159, 161; BÉNYEI 2012: 83).

2.2. A középkori oklevélírói gyakorlatnak megfelelően a birtok neve megnevezőszót (*dicitur*) tartalmazó szerkezettel fordul elő a szövegben: 1075/+1124/+1217: „*villam, que dicitur Sagi*” és 1075>1338: „*terram, que dicitur Sagi*”, amely szerkezetnek a főtagja mindig egy latin földrajzi köznévv. A nevének nevezett hely fajtáját megjelölő lexéma szerepét azonban más-más nyelvi elem tölti be az elemzésünk tárgyát képező két átiratban: amíg ugyanis az eredeti oklevelet átíró 1338-as oklevélben a *terra*, addig az 1217-es interpolált oklevélben a *villa* tűnik fel ebben a szerepkörben. A két oklevél eltérő földrajzikiöznév-használata nem az interpolációk által előállt szövegmódosulások közé tartozik, hiszen nem utólagos beillesztésről van szó, csupán egy meglévő szónak egy másik, vélhetően az átírás korában fennálló állapotokat pontosabban kifejező szóra történő cseréjéről. A magyar nyelvű tulajdonneveknek a korabeli kiejtéshez igazító modernizált lejegyzése mellett az efféle változtatások is minden bizonnyal az átiratok jellemző jegyeinek tekinthetők.

Az oklevelek magyar nyelvű helynevei mellett álló, a megjelölt hely jellegére utaló latin közszók vizsgálata a nyelvészeti elemzések számára is hasznos információkat nyújthat. BENKŐ LORÁND például a különböző településekre utaló földrajzi köznevek alapján állapította meg a *Petlend* nevekről, hogy azok nem nevezhettek meg falut, hanem inkább ’mezőföld, mezőgazdasági hasznosítású terület, földbirtok’ jelentést tulajdoníthatunk nekik, hiszen mellettük mindig *terra*, *possessio* vagy *praedium* fordul elő, és soha nem bukkan fel a szöveggörnyezetükben a *villa* vagy a *pagus* földrajzi köznévv (2003: 201).

Az 1217-es interpolált oklevélben *Ság* neve mellett feltűnő *villa* a középkori magyar írásbeliségben „kezdetől fogva falut jelentett, s más jelentése nem is volt” (SZABÓ I. 1966: 36). Mellette azonban az oklevelek latin szövegeiben már a 11. századtól kezdve többek között a *terra* és a *praedium* köznevek is állhattak falvak nevei előtt. SZABÓ ISTVÁN a falvak megjelölésére használt földrajzi köznevek sokféleségére az írásgyakorlat kiforratlan terminológiája, illetve a falutelepülések eltérő fejlettségi szintjének megjelölése mellett legerősebb indokként a falvak birtokjogi viszonyának a kifejezésre juttatását hozza fel. A *villa*-val szemben a *terra*, a *praedium* és a 13. századtól a *possessio* is afféle iratokban tűnik tehát fel leginkább falvak megjelöléseként, amelyekben a kérdéses hely birtokjogi viszonyának a kifejezése kapta a legnagyobb hangsúlyt, vagyis az, hogy kinek a tulajdonában van az adott terület (1966: 38).

BENKŐ LORÁNDnak a *Petlend* nevekről kifejtett véleményével összhangban úgy gondolom, hogy a garamszentbenedeki oklevél 1338-as átiratában szereplő és minden bizonnyal az eredeti oklevélből származó *terra* földrajzi köznévi használatából Ság környékének 11. századi állapotára következtethetünk, vagyis arra, hogy ebben az időszakban még nem alakult ki a későbbi település. Ennek a terület kétséget kizáróan a 11. századból származó határleírása sem mond ellent (ehhez vö. SZABÓ I. 1966: 42). Az 1338-as átiratból kikövetkeztetett eredeti oklevélbeli *terra*-nak az interpolált oklevélben *villa* földrajzi köznévre történő felcserélése pedig már minden bizonnyal Ság falutelepülés jellegét hivatott kifejezni. Ezt az elképzelést megtámogatandó kell megemlítenünk, hogy a későbbi oklevelekben Ság egyszer sem bukkan fel *terra*-ként, a gyakori *villa* mellett egy-két alkalommal azonban a *possessio* földrajzi köznévvvel is találkozunk (vö. Gy. 1: 899).

3. A két oklevél határleírásának további különbségeit számba véve elsőként arra kell visszautalnunk, hogy korábban az interpolációknak két fő típusát különböztettük meg: egyrészt a nyelvészeti vizsgálatok szemszögéből irreleváns interpolációkat, amelyek nem tartalmaznak magyar nyelvi elemet, valamint a releváns, tehát magyar nyelvi elemet is tartalmazó interpolációk csoportját. Ság határleírásán belül is találunk példát mindkét típusra.

3.1. A határleírás nyelvészeti elemzését nem befolyásolja például az, hogy csupán az oklevél hamisításakor került a latin szövegbe vagy már az eredeti oklevél is utalt Ság vásártartó szerepére, illetve szabad révjére. Fontos azonban megjegyezni, hogy a történeti szakirodalom annak alapján, hogy Ság falut már I. Géza oklevelében vásáros helyként említik, a település igen korai kialakulására következtetett (vö. LASZLOVSZKY 1981: 20). GYÖRFFY GYÖRGY szövegkiadása ugyan nem minden esetben fedi fel az oklevél eredeti és interpolált részeinek elkülönítésekor alkalmazott elveket, ebben az esetben azonban az a sejtésünk lehet, hogy Ság falu vásárának és szabad gázlójának az adományozására kitérő szövegrészletet éppen azért sorolta a szerző az oklevél 13. században keletkezett részéhez, mert valószínűtlennek tartotta, hogy a 11. században a Ság nevet viselő föld (amelyet ekkor még nem faluként említenek) már rendelkezhetett a vásártartás jogával. Mindez szoros kapcsolatban állhat az imént bemutatott, a hely eltérő jellegére utaló latin közzavak oklevélbeli előfordulásaival is.

3.2. A garamszentbenedeki oklevél interpolált változata Ság utolsó határpontjaként a *Huger* nevű folyónak a Tiszába ömlését nevezi meg Kürt falu mellett: „**postea donec idem fluvius Huger decurrens prope villam Kurth, quam supradixi, et cadit in Tiza, ultimus terminus est**”. Ezt az 1338. évi átiratban nem szereplő szövegrészletet GYÖRFFY GYÖRGY a határleírás interpolált részének tekinti.

Ez az utólag beillesztett szövegrészlet tehát az imént említettel ellentétben a nyelvészeti vizsgálatok szemszögéből is releváns interpolációk csoportjába tartozik, minthogy benne három magyar nyelvű szórvány (fluvius *Huger*, villam *Kurth*, in *Tiza*) is található. E nevek közül azonban csupán a *Kurth* szórvány nyelvtörténeti és névtörténeti forrásértékének a meghatározása okozhat nehézséget. Az e névvel jelölt objektum 11. századi meglétére ugyanis az oklevél szövege nem nyújt fogódzókat, amíg ezt a segítséget a *Huger* esetében megadja például az a körülmény, hogy a név a határleírás eredeti részeiben is feltűnik, illetve az eredeti oklevélre támaszkodó 1338. évi oklevélben is szerepel.

A Jász–Nagykun–Szolnok megyei mai Tizsakürt település egykori *Kürt* nevének kronológiai meghatározása során önmagában az elnevezés törzsnévi jellegére nem szabad túlzottan támaszkodnunk. Azt a korábbi felfogást ugyanis, miszerint a törzsnévi eredetű helynevek csak és kizárólag a 10. század folyamán és esetleg még a 11. század első felében keletkezettek, KRISTÓ GYULA cáfolta, utalva arra, hogy az efféle helynevek a 11. század közepe után is még évszázadokig születhettek, „hol még a törzsbe tartozás valóságos tudatának lecsapódásként, hol már személynévből, névköltöztetéssel vagy más módon” (1976: 42). A *Kurth* adat kronológiai értékeltségéhez az sem nyújthat érdemleges fogódzót, hogy a területről a régészet honfoglaláskori leletekről számolt be (LASZLOVSZKY 1981: 19, Adatok 2: 485). E leletek ugyanis arra vonatkozóan természetszerűen nem nyújtanak információt, hogy ha állt is itt falu a 11. században, annak mi volt a neve.

A garamszentbenedeki oklevél hamisítója a szövegrészletnek az oklevélhez csatolásával minden bizonnyal Ság birtok határának a kiterjesztését kívánta elérni.

4. Az 1217-re datált oklevél interpolált volta miatt azt feltételezhetjük, hogy az ebben az átiratban feltűnő, az 1338. évi oklevélben szereplő (véltetően a garamszentbenedeki apátság hiteles okleveléből átvett) leíráshoz képest látható bővebb információk jelentős hányada az interpoláció számlájára írható. Emellett azonban azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a határleírást tekintve az 1338-as oklevél is csupán átirat, tehát előfordulhatott, hogy az interpolált oklevélbe az eredeti oklevél nyomán (azaz nem hamisítás útján) bekerült bizonyos részletek a határleírás 1338-as átírásakor maradtak ki a szövegből, és nem az interpoláció során illesztették be őket az eredeti oklevélbe. Az interpolált oklevél pl. az „Ex alio vero parte *Tize*” – „a *Tisza* másik partjáról” szavakkal kezdi Ság adományozását, előtte ugyanis Csany és Alpár adományozásáról értesülünk,⁴¹ amely birtokok a *Tisza* jobb partján, míg Ság a folyó bal

---

⁴¹ Alpárral ellentétben Csanyak azonban a *Tisza* mindkét partján voltak földjei (Gy. 1: 893). Ság határleírása Alpár után következik az oklevélben, lehetséges tehát, hogy Ság határleírásának kezdő szavai csupán erre az egy adományra utalnak vissza.

partján helyezkedett el. A garamszentbenedeki oklevél 1338-as átírata azonban az apátság tiszai birtokai közül csupán Ság határleírását közli, egy efféle megkülönböztetés tehát nyilvánvalóan felesleges, sőt egyenesen zavaró lett volna.

Az indokolt kihagyások mellett a másolás során figyelmetlenségből elkövetett tévesztések is hozzájárultak továbbá a két idézett szövegrészlet közti különbségekhez. A másoló tévesztésével magyarázható például, hogy az 1338-as oklevélben a határleírást bevezető „*terram, que dicitur Sagy*” szerkezet után elmaradt az adományozást kifejező latin *dedi* (‘adományoztam’) ige. Ide sorolható továbbá a *Taka* nevű hegynek mint határpontnak a megjelölésében a névszói-igei állítmány névszói részének a hiánya is: „*Tacha mons (terminus) est*”.

4.1. Az 1338. évi átíratból imént idézett szókihagyások a szöveg értelmét nem befolyásolják, és az interpolált oklevél ismeretének hiányában is minden nehézség nélkül kikövetkeztethetők lennének, GYÖRFFY GYÖRGY azonban ezek mellett egy harmadik hiányosságra is ráirányítja a figyelmet (DHA. 1: 205).

A határleírásban két hegynév is szerepel határpontként: 1075/+1124/+1217: „*Deinde Taka mons terminus est usque ad alium montem nomine Sorul*”,⁴² majd ezek után az interpolált oklevél a következő szavakkal folytatja a határleírást: „*exinde ad quendam fontem, cuius decursus terminus existit, quoadusque circumveniens intrat ad eundem fluvium Huger*”. Ezzel a leírással szemben az 1338-as oklevélben ez áll: „*ubi idem fons intrat circumveniens ad eundem fluvium Hucueru*”. Ság leírása alapján a két hegynek mint határpontnak az érintése után tehát a birtok határa egy forrás felé veszi az irányt. A két oklevélből idézett szövegrészletnek először a hasonlóságait számba véve egyrészt azt említhetjük meg, hogy mindkét szövegben tulajdonnév nélkül bukkan fel a *fons* ‘forrás’ jelentésű latin földrajzi köznévi, másrészt pedig azt, hogy mindkét oklevél beszámol ennek a forrásnak a *Huger ~ Hucueru* néven emlegetett vízfolyásba ömléséről.

Ezen hasonlóságokon túl azonban a két szövegrészlet között egy nem elhanyagolható különbségre is felfigyelhetünk. A *Taka* és *Sorul* néven szereplő hegy említése után az interpolált oklevél térben tovább haladva azt mondja, hogy innen („*exinde*”, a *Sorul* nevű hegytől) egy bizonyos forrás felé („*ad quendam fontem*”) halad a határ. Az 1338. évi átírat leírása ezzel szemben azt fejezi ki, hogy a *Taka* nevű hegy a határ egy másik, a *Sorul* nevű hegyig, ahol („*ubi*”) ugyanaz a forrás („*idem fons*”) beleömlik a *Hucueru* nevű vízfolyásba.

---

⁴² Az 1075>1338-as oklevélben *Tacha* és *Suryl* forma szerepel.

Ebben az oklevélben tehát a *Suryl* hegynek mint határpontnak a megnevezése után a határ nem halad tovább a térben, hanem a hegy közelében maradva említi meg a forrást.

Az *idem* 'ugyanaz' jelentésű névmás az oklevelekben többnyire a korábban már nevén nevezett helyek újbóli említésekor fordul elő, amikor a visszautaló szerepű névmás vagy a magyar nyelvű szórvánnyal együtt, vagy a magyar nyelvű szórvány helyett csupán az *idem* névmás megfelelő alakja + a hely fajtájára utaló latin földrajzi köznévi tünik fel a szövegben. A névmás 1338. évi oklevélbeli felbukkanására azonban nem tudunk efféle magyarázatot adni. A *fons* ugyanis sem önmagában, tulajdonnév nélkül állva, sem tulajdonnév környezetében nem tünik fel a határleírás korábbi részein. Ugyanakkor két víznév is szerepel a határleírásban, de ezek közül az egyik egy halastó (*Scilu piscina*), a másik pedig az az ér (fluvius *Huger*), amiről fentebb azt mondtuk, hogy a határleírás szerint a név nélkül említett forrás ebbe a vízfolyásba ömlik. Az „*idem fons*” szerkezet tehát ezek egyikére sem utalhat vissza. A mutató névmás használatának magyarázataként felvethetjük azt a szövegbeli hiányosságot, amire GYÖRFFY GYÖRGY is utal munkájában. A szerző úgy véli ugyanis, hogy az 1338. évi oklevél írója az „*ubi idem fons*” előtt elfelejtette lejegyezni azt az interpolált oklevélben is szereplő részletet, ami megindokolhatja az *idem* névmás használatát. A szövegnek a *fons* köznevet tartalmazó „*exinde ad quendam fontem*” szerkezettel történő kiegészítése ugyanis az *idem* névmás után álló *fons* közszót második előfordulásává teszi. GYÖRFFY GYÖRGY az 1338. évi oklevélnek az interpolált oklevél szövegéből vett kiegészítésével egyúttal azt a vélekedését is kifejezésre juttatja, hogy ebben az esetben az interpolált alapítólevél bővebb változata tartalmazza a helyes, vagyis a 11. századi oklevélből származó formát. Mindemellett azonban talán azon a lehetőségen is érdemes elgondolkodni, hogy esetleg mégsem az 1338. évi átíratot lejegyző szókihagyásával van dolgunk, hanem az 1217. évi interpolált oklevél szövegének a meghamisítására vezethető vissza a két oklevél megszővegezése közti különbség. A garamszentbenedeki oklevél 1338. évi átíratának íróját az *idem* névmás használatára ugyanis esetleg az előtte említett *Suryl* hegy nevével azonos nevet viselő forrásnak a lejegyzése is készíthette. Az *idem*-nek tehát ebben az esetben 'ugyanazon nevű' jelentést kellene tulajdonítanunk. Ennek az elképzelésnek az igazolására azonban egyelőre nem tudunk további körülményeket elősorolni, de a kérdés megválaszolásához talán fontos adalékként szolgálhat az, hogy a környéken, Szentes és Sajt határában egy 1332. évi oklevél említést tesz egy, a *Saruly* hegy nevével azonos nevet viselő tóról: *Sarwltou* (KMHsz. 1. *Saruly-tó*).

A 15. századtól nem találkozunk e hegyek neveivel a forrásokban, ami a lokalizációjukat és a mai nevekkal való kapcsolatuk felderítését ugyancsak megnehezíti.⁴³ LASZLOVSZKY JÓZSEF ennek ellenére úgy tartja, hogy az oklevél két helyneve egykor a mai Akasztóhegy és Bundaszárító nevű határrészre vonatkozhat. Ezt a véleményét arra alapozza, hogy a környéken alföldi viszonylatban is csupán az Akasztóhegy és Bundaszárító nevű részt lehet hegynek tekinteni (1986: 15). Látva azonban az érintett terület jelenkori mesterséges halmait egyáltalán nem lehetünk biztosak benne, hogy a 11. században hegyként említett objektumok azonosak a környéken lévő mai Akasztóhegy és Bundaszárító nevet viselő helyekkel.

4.2. Az 1338-as oklevél mellett az 1217. évi interpolált oklevél határleírásában is találkozunk szókihagyásokkal. A Ság birtok első határpontjaként említett *Huger* megnevezése után az interpolált oklevél szövege így folytatódik: „qui circuit totam partem aque *Kesekun*”. Az 1338. évi oklevél pedig azt mondja, hogy: „qui circuit terram totam, partem aque *Kesekun*”. Az 1217. évi iratból tehát az átírás során kimaradt a *terra* földrajzi köznévtárgyesetben lévő *terram* alakja. A két oklevél szövegének összevetése által megvilágított, az 1217. évi oklevél szövegét érintő csonkulás véleményem szerint a szövegrészlet értelmezésének a torzulásához vezetett. A szakirodalom egyértelműen úgy vélekedik, hogy a garamszentbenedeki oklevél ezen része az apátság *Ság* nevű birtokának a határpatakját nevezi meg. 1327-ben ismét feltűnik a *Kesekun* név, de ekkor már nem víznévként, hanem az apátság egyik birtokának nevéként: „possessione ecclesie sancti Benedicti *Kesekun* vocate” (AO. 2: 327–8, mindehhez vö. Gy. 1: 896–7, HAVASSY 1981: 36). Régészeti kutatásokra támaszkodva LASZLOVSZKY JÓZSEF mindezek mellett úgy vélekedik, hogy az eredeti oklevél megírásának az idején, tehát 1075-ben még nem létezett Keskeny település, és ez az oklevél 13. századi átírásakor sem lehetett másként. Ugyanakkor annak a — szintén régészeti adatokkal alátámasztott — megállapításának is hangot ad, hogy a *Keskeny* névvel jelölt terület a 14. században is csak gazdasági központként vagy legfeljebb kisebb településként működhetett (1981: 22, 1986: 14).

Már az idézett szövegrészlet első szavai is elbizonytalanítják azonban azt az elképzelést, miszerint a garamszentbenedeki oklevélben pusztán a *Keskeny* nevű víznek mint határnak a felemlítéséről lenne szó. Ság első határpontjaként ugyanis szintén egy víznév (1075/+1124/+1217: fluvius *Huger*, 1075>1338: *Hucu* fluvius *eru*) tűnik fel, ami körülvette („qui circuit”) a „(terram) totam, partem aque *Kesekun*” szerkezettel megjelölt helyet. Ha megmaradunk annál a feltételezésnél, hogy Ság második határpontjaként is egy víz (*Keskeny*)

---

⁴³ A 15. század előtt is főként a garamszentbenedeki oklevelet átíró oklevelekben tűnnek fel e megnevezések.

szerepel az oklevélben, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy a határleírás egyik víznek a másik víz által történő körbefolyásáról tesz említést. Ezt a meglehetősen szokatlan fordítást elkerülendő LASZLOVSZKY JÓZSEF például a *qui* vonatkozó névmást és a *circuit* igét nem a *Huger*-hez, hanem a *termini*-hez kapcsolja, és azt mondja, hogy „a határ ezután megkerüli *Kesekun* vizet” (1983: 17).⁴⁴ LASZLOVSZKY értelmezését már csak azért sem fogadhatjuk el, mert a *circuit* E/3. személyű igének nem lehet az alanya a *terminus* főnév többes számban álló *termini* alakja.

Abban az esetben azonban, ha a *Kesekun* előtt említett *aqua* nem vízfolyás, hanem inkább halastó értelmű, akkor a szöveg fenti értelmezése nem ütközik akadályokba. Ezt támogathatja meg az is, hogy puszta melléknevek mint víznevek sokkal inkább fordulnak elő halastavak, mint folyók neveiként, vö. pl. 1338/1439: *piscina Lasiw* (Gy. 1: 720). A folyóvízvevekről szólva GYÖRFFY ERZSÉBET is akképpen vélekedik, hogy a puszta melléknévből alakult víznevek, mint amilyen a *Keskeny* is, nem nevezhetők a magyar víznévrendszer tipikus egyedeinek, és leginkább ellipszissel jöhettek létre egy **Keskeny-patak*-féle kétrészes víznévből (2011: 51, 128–129, 156).

A szövegrész efféle értelmezése csupán az interpolált oklevél ismeretében kielégítő lenne, az 1338. évi oklevél bővebb (a *terram* szót is tartalmazó) változatának magyarázataként azonban — véleményem szerint — sokkal inkább egy másik megoldás fogadható el.

BENKŐ LORÁND az Anonymusnál feltűnő *partes* (de *partibus nyt[ri]e*, ad *partes budrug*) terminusnak a 'valaminek a környéke, vidéke' jelentését következteti ki (1998: 179). Bár a garamszentbenedeki oklevélben a gesztából vett többes számú alakokkal ellentétben a latin *pars* főnév egyes számú alakja fordul elő, én mégis elképzelhetőnek tartom, hogy az alapítólevélbeli *partem* esetében is a 'valaminek a környéke, vidéke' jelentéssel állunk szemben. A *partem* efféle oklevélbeli jelentésmeghatározásának a geszta és az oklevél közti műfaji különbség sem lehet komoly akadály. A *pars* szó gesztából ismert jelentésének az alapítólevél határleírására vonatkoztatása azzal is együtt jár, hogy nem a *Keskeny* nevű víz határpontként való megemlítésével kell számolnunk, hanem sokkal inkább a vízfolyás környékén elterülő terület efféle szerepben való feltűnésére gyanakodhatunk. Az 1338. évi átiratban olvasható és minden bizonnyal már I. Géza 11. századi eredeti oklevelében is szereplő *terram* szó ennek az elképzelésünknek további megerősítést ad. A *Kesekun* szórvány előtt álló általános jelentésű *aqua* vízrajzi köznévi genitívuszi végződése (*aque*) egyértelművé teszi, hogy birtokos szerkezettel van dolgunk, amely szövegrészletnek a következő jelentést

---

⁴⁴ Az idézett részletet nem az oklevél fordításaként, hanem annak értelmezéseként közli a szerző.

tulajdoníthatjuk: a *Huger*-ként megnevezett vízfolyás körülveszi azt az egész földterületet, ami a *Keskeny* nevű víz környékén terül el.

A kérdés összegzéseképpen azt mondhatjuk tehát, hogy név nélkül ugyan — pontosabban egy víznév segítségével körülírt szerkezettel kifejezve —, de már az 1075. évi oklevél is minden bizonnyal arra a területre utal, ami az 1327. évi oklevélben *Kesekun* néven bukkan fel. A település neve a víz méretére utaló melléknévből származó víznévből metonimikusan keletkezhetett inkább. A Csongrád megyei Ság közelében lévő *Keskeny* nevű víznek és az azonos nevet viselő településnek nem ismerünk későbbi adatait, ami egybevág azzal is, hogy régészeti vizsgálatok alapján LASZLOVSZKY JÓZSEF a településnek már a 14. század folyamán végbement pusztásodására következtet (1986: 14).

Az alapítólevél interpolált és 1338. évi átírata is a *Kesekun* formát használja a víznév lejegyzésére, sőt egy 1327. évi oklevél írója a víznévből alakult településnevet is hasonlóképpen jeleníti meg az oklevél szövegében. Az átíratokból visszakövetkeztetett 11. századi oklevélbeli névalak (*Kesekun*) korabeli kiejtése [*keseküny*] lehetett. Az *u*-s írásmód ellenére az átíratok idején (a 13. és 14. században), illetve a településnevet tartalmazó oklevél 14. századi lejegyzésekor azonban az írásforma mögött inkább már [*keseköny*] kiejtést kell feltételeznünk, hiszen a 12. század elejéről származó kétes adatok után a 13. század elejétől az *ü* > *ö* nyíltabbá válási tendencia erőteljes érvényesülésével számolhatunk (vö. BÁRCZI 1958: 45–6, E. ABAFFY 2005: 330).

5. Az 1075. évi alapítólevél határleírásának az interpolált oklevélből, illetve az eredeti oklevelet átíró dokumentumból származó változatainak összevető elemzésével arra kívántam példát mutatni, hogy milyen — az interpolált oklevelek nyelvtörténeti feldolgozását érintő — lehetőségek jöhetnek számításba, ha az interpolált oklevél magyar nyelvű szórványait és az oklevél megszövegezését az interpolált oklevélen túl egyéb források is megőrizték számunkra. Az interpolált oklevélnek az 1338. oklevél határleírásával való összevetése az interpolált okleveleknek olyan jellegzetességeit hozta például felszínre, amelyek az interpolált oklevelet önmagában vizsgálva rejtve maradtak volna. A birtok neve, azaz a *Sagi* szórvány előtt az 1338. évi oklevél a *terra*, az 1217-es interpolált oklevél pedig a *villa* latin fajtajelölő lexémát tüntette fel. A két határleírás közötti efféle különbség az oklevelek átírása során bekövetkezett változtatások egy újabb típusát tárta fel. A szövegrészletek alapján úgy tűnik ugyanis, hogy az átírás során nemcsak a magyar nyelvű neveket érinthette a modernizáló lejegyzés, hanem a szórványok latin nyelvű szövegekörnyezete is éppúgy célpontja lehetett — a megváltozott viszonyokat tükröztetendő — az eredeti oklevéltől eltérő lejegyzésmódnak. Ugyancsak a határleírások összevető vizsgálata világította meg továbbá azt is, hogy az interpolált oklevél

szövegének nyelvészeti feldolgozását az utólag betoldott hamis részletek mellett hiányzó szövegrészek is nehezítik. Mind az 1338. évi oklevélből, mind pedig az interpolált oklevélből több példát is idéztünk annak bemutatására, hogy az átírás során mely szavakkal csonkították meg az alapítólevél szövegét. Ezek a hiányzó szavak többnyire nem okoznak szövegértelmezési nehézségeket, de pl. az interpolált oklevélben a *Kesekun* szórvány latin szövegekörnyezetéből hiányzó *terram* latin köznévfő — véleményem szerint — a szöveghely korábbi értelmezését is tévútra vezette.⁴⁵

3. Az alapítólevél két szórványának nyelvtörténeti vizsgálata

Ebben az alfejezetben azt kísérem meg igazolni, hogy az interpolált oklevelek névanyaga is hozzájárulhat a tulajdonnevek etimológiájának a továbbgondolásához. A választásom azért esett a *Huger* ~ *Hucueru*, illetve a *Susolgi* nevekre, mert bár többen is foglalkoztak már velük, az eredetük megnyugtató tisztázása még várat magára. A kérdés újbóli elővételét emellett még az is indokolja, hogy a témával foglalkozó szerzők vagy nem voltak tekintettel az alapítólevél szórványaira, vagy úgy használták fel azokat, hogy nem számoltak az irat interpolált voltával. E nevek részletes elemzésével nem az a célom, hogy az eddig jelenlévő bizonytalanságokat teljes mértékben eloszlassam, csupán újabb adalékokat kívánok nyújtani a nevek vizsgálatához.

3.1. *Huger* ~ *Hucueru*

1. Az interpolált garamszentbenedeki alapítólevélben a Csongrád megyei Ság határleírásában háromszor is szerepel a *Huger* víznév. Ugyanennek a határleírásnak egy 1338. évi oklevélben — nem az interpolált, hanem az eredeti oklevél alapján — történő átírásában a *Hucueru* szórványt találjuk. Az alapítólevél határleírásának tekintetében az 1338. évi oklevél is átírat, a benne szereplő helynevek lejegyzési formájának kronológiáját illetően ezért éppúgy

---

⁴⁵ A határleírásban szereplő, de itt nem elemzett helynevek nyelvtörténeti–névtörténeti forrásértékével a dolgozat különböző fejezetei foglalkoznak: a *Huger* szórvánnyal a III. 3. A garamszentbenedeki alapítólevél eredeti szövegrészeinek forrásértéke fejezet 2.2. pontja; a III. 4. A garamszentbenedeki alapítólevél interpolált részeinek forrásértéke fejezet 2.1. pontja; a IV. 3. Az alapítólevél két szórványának nyelvtörténeti vizsgálata című fejezet; illetőleg a IV. 4. A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata fejezet 4.3.3. pontja. A *Scilu* névvel III. 3. A garamszentbenedeki alapítólevél eredeti szövegrészeinek forrásértéke fejezet 2.3. pontja és a IV. 4. A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata fejezet 4.3.3. pontja. A *Taka* hegynévvel a III. 3. A garamszentbenedeki alapítólevél eredeti szövegrészeinek forrásértéke fejezet 2.1. pontja, valamint a IV. 4. A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata fejezet 4.3.3. pontja. A *Sorul* hegynévvel pedig a IV. 4. A latin szöveg és helynéviszórvány kapcsolata fejezet 4.3.3. pontja.

fenntartással kell élnünk, ahogyan az interpolált alapítólevél esetében. Azt nem tudjuk tehát biztosan, hogy a víznév *Hucueru* alakjának 1338-as lejegyzése betűhíven közli-e a 11. századi eredeti oklevél névalakját, a kétrészes név elő- és utótagjának véghangzós formája azonban egyértelművé teszi, hogy a *Hucueru* nyelvünk korábbi korszakából származik, mint az interpolált alapítólevélben megjelenő *Huger* (vö. a III. 3., valamint a III. 4. fejezettel).

Az *Ug-ér* víznév az *Ug* településnévből keletkezett szintagmatikus szerkesztéssel. A mai Tiszaug település első okleveles említése ugyan csak 1330-ból adható *Vgh*, *Wgh* formában (Gy. 1: 906, DF. 69666), ám Ság határleírásának valószínűsíthetően 11. századi keletkezése alapján a garamszentbenedeki oklevél 1075/+1124/+1217: *Huger*, 1075>1338: *Hucueru* szóránya azonban a település és településnév 11. századi létét is igazolja. A településnév → víznév keletkezési irány meghatározását e szórvány esetében a településre utaló névrész + *ér* vízrajzi köznévi névstruktúra teszi egyértelművé (vö. GYÖRFFY 2011: 64–6).

A garamszentbenedeki oklevélben előforduló (az irat keletkezésekor) Csongrád megyei *Ug-ér* néven túl *Ug*-féle helynévre az ország több megyéjében is találunk példát.

Biharban: 1475: *Wgthelek* (Cs. 1: 627); Baranyában: 1287 (HOkl. 105), 1289/1291 (F. 5/3: 450), [1291 k.] (H. 6: 376), 1294 (ÁÚO. 10: 163), 1332-5/PR. (Vat. 1/1: 266, 295): *Wgh*, é. n. [1290 u.], 1299 (H. 6: 451): *Wg*, [1290-1] (ÁÚO. 10: 424), 1335: *Vg*, 1319: *Wguy*, 1321: *Vgy*, 1332-5/PR. (Vat. 1/1: 239): *Hugh*, 1335: *Vgh* (Gy. 1: 398), 1465: *Hwk*, 1481: *Hwg* (Cs. 2: 532); Vasban: 1331 (AO. 2: 548): *Hwg*, 1332 (H. 1: 162): *Vk*, 1353 (H. 4: 179), 1399 (H. 3: 266): *Wgh*, 1436, 1439 (H. 4: 324), 1440 (H. 2: 289): *Wg*, 1459, 1479 (H. 1: 370): *Wk* (Cs. 2: 806); Veszprémben: 1288 (ÁÚO. 10: 329): *Ugh*, 1327 (H. 1: 146): *Wk*, 1488: *Wg* (Cs. 3: 257); Zalában: 1268 (ÁÚO. 8: 210): *Vck*, 1268 (ÁÚO. 8: 210), 1451: *Vk*, 1279 körül (ZalaOkl. 1: 90): *Vg*, 1474: *Wk* (Cs. 3: 120).

2. Az *Ug-ér* víznév előtagja, pontosabban az *Ug*-féle helynevek eredete kapcsán kétféle magyarázat jelent meg a szakirodalomban: a személynévből való származtatása mellett a köznévi névadás lehetősége is felmerült.

PAIS DEZSŐ — aki elsőként foglalkozott részletesen a névcsoporttal — úgy gondolta, hogy az *Ug* (*Ugra*, *Ugod*, *Ugocsa*) személynévek alapjai az *Ugrin*, *Ugrinus*, *Ugrun*, *Ugron* személynévek, amelyek a szláv *ugrin* 'magyar' népnévre vezethetők vissza. A témánk szempontjából leginkább fontos *Ug* személynévről akképpen vélekedik a szerző, hogy az az *Ugrin* ~ *Ugrun* ~ *Ugron* vagy az *Ugra* név becéző rövidülése lehet. Az *Ug* (*Ugra*, *Ugod*, *Ugocsa*) nevekkel azonos formájú helyneveket pedig a személynévből magyarázza (1918a: 42–45, 1918b: 193–196).

PAIS DEZSŐ mellett mások is foglalkoztak ezzel a névcsoporttal, s a személynévek eredetéről másképpen vélekedtek. Amíg PAIS DEZSŐ csupán az *Ugrin* név *h*-val kiegészült *Hugrin*, *Hugrinus* változatainak kezdő hangját magyarázza a német *Hug*-többől származó

Hugo, *Hugibald*, *Hugubert* nevek hatásával (1918a: 44)⁴⁶, addig WERTNER MÓR a személynévcsoport alaptagja, az *Ugron* származásának feltárásakor említi meg a *Hugo* személynévet. Azt mondja, hogy az *Ugo*, *Ugolinus*, *Huguninus* név mindegyike a *Hugo* név változata, és a magyaros *Ugron* név az *Ugolinus*-ból keletkezett (1905: 234). NAGY GÉZA is kapcsolatba hozza az *Ugrin* nevet az *Ugolin* névalakkal. Magyarázatának központi gondolata az, hogy az *Ugron*, *Ugrin* névforma az *Urkund*, *Irkund* nevekből jött létre betűcserével, s e nevet az olasz *Ugolin* név magyar párjának tartották (1891: 129). Hasonlóképpen vélekedik ERDÉLYI LÁSZLÓ is, amikor azt mondja, hogy az elsődleges *Ugrin* névből alakult *Ugron* azonos az olasz *Ugolino*, latin *Ugolinus*, *Hugolinus* névvel (1918: 40).

A témával foglalkozó egyik legutóbbi munka az *Ugocsa* helynév eredete kapcsán tesz elemzésünk tárgyába vágó fontos megállapításokat. DÉCSY GYULA úgy véli, hogy a magyar *Ugocsa* helynév személynévi alapja az *Ugo* névhez kapcsolódott *-sa/-csa* kicsinyítő képzővel jött létre. A név *g* hangját tekintve az *Ugo* személynévi formát másodlagosnak tartja, ami egy kikövetkeztetett **Uko* névalakra vezethető vissza. Kifejti továbbá egyrészt, hogy ez az **Uko* kapcsolatba hozható a finn *Ukko* személynévvvel, másrészt pedig azt, hogy a finn *Ukko* és ekképpen a magyar *Ugo(csa)* név is a finnugor **Ukka* alakból származik (1989: 129).

KISS LAJOS is személynévi eredetűnek tartja az *Ug* típusú helyneveket. A helynevek személynévi alapjának magyarázatakor a német *Ugo* személynévet és az *Ucko* német családnevet említi meg a PAISTÓL idézett vélemény mellett, miszerint a személynév, amelyből az *Ug* helynév alakult, az *Ugrin* személynév rövidült változata (FNESZ. *Ukk*).

Az alapítólevél *Ug-ér* helynévének előtagját REUTER CAMILLO bár nem személynévi, hanem köznévi eredetűnek tartja — a „feltételezett” *ugu* ’buhu (bagoly)’ szót nevezi meg a név alapjaként —, de az *Ug* személynév eredetével is foglalkozik. Adatokkal nem tudja ugyan alátámasztani, de PAIS DEZSŐNEK GOMBOCZ ZOLTÁN nyomán kifejtett azon gondolatmenetére támaszkodva, hogy a magyar *Sólyom*, *Ölyves*, *Baglyad* stb. személynévek alapvetően török személynévek fordításai (1966: 14), úgy véli, hogy a török nyelvekben meglévő *ugu* ’bagoly’ közszóából alakulhatott egy *Ugu* török személynév, ami a magyarba kerülve véghangzóját elvesztve *Ug* alakúvá vált, és ez jelentéstartamát illetően megfeleltethető tulajdonképpen a magyar *Baglyad* névvel (1982).

HORPÁCSI ILLÉS a Veszprém megyei Ugod település pecsétjét megvizsgálva megerősítve érzi a REUTER CAMILLO által kifejtetteket, azon ugyanis egy bagoly szerepel. Ennek megfelelően az *Ug* névvel kapcsolatban álló *Ugod* helynév keletkezésének kétféle lehetséges

---

⁴⁶ HÓMAN BÁLINT az *Ugrinus* név *Hugrinus* alakjáról úgy tartja, hogy az nem német hatás következményeként, hanem a francia helyesírás befolyása alatt keletkezett (1918: 202).

módját nevezi meg a szerző: a helynév egyrészt származhat az *Ugod* személynévből, ami a törökből a magyarba bekerült *ugu* közszóból alakult *-d* kicsinyítő képzővel, másrészt pedig a *-d* képzővel kiegészült *ugu* közszó 'baglyos' értelemben közvetlenül is a hely jelölőjévé válhatott (1955: 61, 1991: 69).

3. A továbbiakban az *Ug*-féle helynevek eredete kapcsán a szakirodalomban ez idáig napvilágot látott és itt bemutatott vélekedések felülvizsgálatára kell vállalkoznunk. A kérdés újbóli elővetelét — a nyilvánvalóan elfogadhatatlan vélekedések kiszűrése mellett — egyrészt az indokolja, hogy a helynevek eredetét illetően eddig nem született meg egy viszonylag egységes álláspont, másrészt pedig az előzőtől nem függetlenül a kérdés vizsgálatát az is elengedhetlenné teszi, hogy — REUTER CAMILLO kivételével — a témával foglalkozó szerzők nem voltak tekintettel a garamszentbenedeki oklevélben olvasható *Huger* szórványának az 1338. évi *Hucueru* változatára. Véleményem szerint az 1338-as irat — az interpolált oklevél névalakjától (az etimológia szempontjából is) fontos jegyekben eltérő — szórványának ismerete jó eséllyel teremtheti meg az etimológia pontosításának lehetőségét.

3.1. PAIS DEZSŐ az *Ug* helynév személynévi alapját az *Ugrin* név becéző csonkításának tartja. E személynév-magyarázat kapcsán azonban kételyeinknek kell hangot adnunk: a véghangzó mellett az 1338. évi névforma *c* betűvel jelölt — minden bizonnyal — *k* hangja is magyarázatra szorul. A véghangzós személynevek kérdése kapcsán nem kerülhetjük meg BENKŐ LORÁNDnak a megrövidült keresztnevekről írt dolgozatának ismertetését. A lerövidített nevek négy fajtáját megkülönböztetve (1. egytagú nyílt rövidítések: *Laurentius* > *Leu*; 2. egytagú zárt rövidítések: *Johannes* > *Jan*; 3. kéttagú nyílt rövidítések: *Salamon* > *Sala*; 4. kéttagú zárt rövidítések: *Clemens* > *Kelem*) a második típusal, az egytagú zárt rövidítésekkel foglalkozik részletesen, ahová az *Ug* személynév is tartozhat, ha elfogadjuk, hogy az az *Ugrin* megrövidült változata. A csonkítással keletkezett nevek négy csoportja közül kétségtelenül ez a csoport a legjelentősebb, mivel a rövidüléssel létrejött nevek jelentős része ide sorolható, illetve legtöbbször ezek a nevek kaptak kicsinyítő képzőket. BENKŐ LORÁND meggyőzően bizonyítja, hogy a 12. és 13. századi oklevelek egyébként is számottevő egytagú és mássalhangzóra végződő neveit továbbiakkal gyarapíthatjuk, mégpedig a kétszótagú és a név végén felső nyelvvállású magánhangzót tartalmazó nevek jelentős részével (pl. *Sebastianus* > *Sebu*, *Antonius* > *Antu*, *Philippus* > *Filí*). Ezeket a tőhöz eredetileg nem tartozó, inetimologikus magánhangzókat (*i*, *u*, *ü*) nem tekinthetjük képzőknek, hiszen *u*, *ü* személynévképzők létezéséről egyáltalán nem tudunk, az *-i* képző pedig csupán a 16. századtól kezdve volt produktív ebben a szerepben. BENKŐ LORÁND a lerövidült nevek szóvégi magánhangzójának megjelenését a tövégi magánhangzós közsavak, illetve az

ezekből a közsavakból létrejött személynevek analógiás hatásával magyarázza (1950a). Első megközelítésben az *Ug* név garamszentbenedeki oklevélbeli véghangzós (*Hucu*) formájának megjelenésére is magyarázatul szolgálhatna ez az elképzelés, de alaposabban szemügyre véve a kérdéskört ismételten akadályba ütközünk. Ha az elmondottak alapján a név véghangzójának eredetére találnánk is magyarázatot, a szórvány *c* betűvel jelölt hangjának mibenlétét továbbra is bizonytalanság veszi körül.

3.2. REUTER CAMILLO bár az itt elemzett *Ug-ér* név előtagját köznévi eredetűnek véli, feltétlenül értékelniük kell a szerzőnek az *Ug* személynév származásával kapcsolatban kifejtett vélekedését is. A megfejtési kísérlete azért áll meglehetősen bizonytalan lábakon, mivel az elképzelése hipotézisek láncolatára épül. A kirgiz és a kun nyelvben megtalált *uku*, *ugu* 'bagoly' jelentésű közszó, valamint annak az ismerete, hogy a török törzsek védőállatai a ragadozó madarak voltak, és a törökök ősi személynevei totemisztikus eredetűek, nem elégséges ahhoz, hogy egy *Ugu* alakú török személynév létezését feltételezzük, és ráadásul ezt a bizonytalan következtetést azzal a feltevással is megtettük, hogy ez a — török nyelvekből amúgy nem kimutatható — török személynévi forma aztán átkerült a nyelvünkbe. A régi magyar *Baglyad* személynév megléte természetesen mitsem segít ezen a magyarázaton, noha az kétségtelen, hogy az állatok nevei a török nyelv mellett a magyarban is gyakoriak személynévként, sőt efféle nevek a törökből is kerültek át hozzánk: például *Ákos*, *Turul*. HORPÁCSI ILLÉSnek a REUTER CAMILLO gondolatához kapcsolódó, az *Ugod* név megfejtésére irányuló törekvése ugyancsak kifogásolható. A magyar *Ugod* személynév (majd ebből a helynév) török eredetű közszóból származtatása ugyanis csak abban az esetben lenne elfogadható, ha az *ugu* közszó jövevényszóként átkerült volna a magyar nyelvbe. A *bagoly* mellett található ugyan a magyar nyelvben egy *uhu* szó is hasonló jelentésben, ez azonban nem a török eredetű, hanem belső keletkezésű hangutánzó szó (TESz. *uhog*). Minthogy nem tudjuk igazolni az *ugu* közszó meglétét a nyelvünkben, REUTER CAMILLONak az alapítólevél *Ug-ér* helyneve kapcsán kifejtett vélekedését — miszerint a név előtagja a törökből a magyarba átkerült *ugu* köznévből származik — sem fogadhatjuk el.⁴⁷

3.3. A DÉCSY GYULA által felvetett finnugor név (**Ukka*) sem fogadható el az *Ugo(csa)* név forrásaként. Az Árpád-kori személyneveink jelentékeny része finnugor eredetű közszóból alakult ugyan (BENKŐ 1950b: 19), de ebben az esetben nincs arról tudomásunk, hogy a kikövetkeztetett finnugor alak köznévi alapja a magyar nyelv elemkészletébe tartozott volna.

---

⁴⁷ REUTER CAMILLO az alapítólevélben szereplő *Ug-ér* víznevet tartja elsődlegesnek az *Ug* településnévvel szemben (vö. 1982:463).

3.4. Végezetül KISS LAJOS etimológiájának a garamszentbenedeki oklevél szórványainak szemszögéből történő értékelését kell elvégeznünk. A *Hucueru*, majd az ebből alakult *Huger* szórvány előtagját a KISS LAJOS által megemlített német *Ucko* személynévből tudjuk a legmegnyugtatóbb módon magyarázni. A személynév a magyar nyelvbe átkerülve a tövégi magánhangzós tulajdonnevek, illetve köznevek analógiás hatására felső nyelvválású tövéghangzóval adaptálódhatott, amely aztán — a többi ilyen funkciójú elemhez hasonlóan — eltűnt. A szóvégi magánhangzó eltűnése után szóvégivé váló *k* hang pedig ugyanolyan szórványos zöngésüléssel alakulhatott *g*-vé, ahogyan történt ez például a tör. *tözük* > m. *tőzeg* esetében is (BÁRCZI 1967: 125). Az 1338. évi oklevél *Hucueru* adata azt mutatja, hogy a tövégi magánhangzó egy ideig a németből átvett személynévből alakult helynévben is jelen volt. Az *Ug* nevet viselő egykori települések felsorolt adatai között pedig arra találunk példát, hogy még a 15. században is az eredeti *k* hangnak megfelelő jelölés (tehát feltehetően *Uk* hangalak) volt használatban: ezt látjuk például a Baranya megyei település 1465: *Hwk* (Cs. 2: 532) adatában is. Az egykor Zala, ma Veszprém megyéhez tartozó *Ukk* község 1268: *Vck* (ÁÚO. 8: 210) adatának *ck* betűje pedig talán még nagyobb megerősítést adhat a helynév alapjául szolgáló személynév német eredetének. A németben ez a *ck* betűkapcsolat a *k* hang jelölőjeként fordul elő, *Ukk* község nevének nem zöngésülő — de egy ízben mégis zöngés formában megjelenő: 1279 körül: *Vg* (ZalaOkl. 1: 90) — hosszú mássalhangzója talán az eredeti német személynév betűkapcsolatát két hang jegyeként értékelve jöhetett létre, de ugyanez bekövetkezhetett még valószínűbb módon a toldalékos alakokban intervokális helyzetben: *Ukon*. Az *Ug* helynevek efféle magyarázatát az sem vonhatja kétségbe, hogy a németben az *Ucko* mint családnév fordul elő (FNESz. *Ukk*), a Német-római Birodalomban a családnevek megjelenése ugyanis korai időszakra, a 11. századra tehető (vö. SLÍZ 2011: 69).

Mindezek fényében tehát a garamszentbenedeki oklevél *Ug-ér* víznevének előtagját az *Ug* település nevével tekintem azonosnak, s a név szemantikai szerkezetét 'Ug településen folyó patak' formában írom le. A település neve pusztán személynévből alakult magyar (metonimikus) névadással, s az alapjául szolgáló személynév feltehetően német eredetű.

3.5. Végezetül szólnunk kell még a *Hucueru* ~ *Huger* szórványok szókezdő *h*- eleméről és az 1338. évi *Hucueru* szórvány utótagjának tövégi magánhangzós alakjáról is. A III. 3. fejezetben már kifejtettem, hogy a nevek *h*- írásjegye pusztán írássajátosság. Az *ér* vízrajzi köznévi ismert oklevélbeli előfordulásaiban a tövégi magánhangzó szerepét az *i* magánhangzó töltötte be (OklSz. *ér*). Az alapítólevél egyedülálló *eru* formája e magánhangzónak feltehetően a labializációjára utalhat (BÁRCZI 1951: 73, E. ABÁFFY 2005: 321).

3.2. *Susolgi* „és ami körülötte lehetett”

1. A Bars megye É-i részén elterülő erdős vidék, illetve királyi uradalom (Gy. 1: 474, 425) *Susolgi* néven fordul elő az interpolált alapítólevélben. Ezen a területen egy nevének nem nevezett földet adományozott a király az apátságnak erdőkkel, vadászóhelyekkel, vizekkel, halászóhelyekkel és kaszálókkal együtt, amelynek határait is leírta:

„Dedi autem et terram in *Susolgi* cum silvis, venacionibus, aquis, piscacionibus et fenetis, cuius terre primus terminus est rivulus nomine *Tapla* currens in *Grana*, qui *Grana* terminus est, ascendendo usque ad rivulum *Radmera*; insule vero fluvii *Gran* in partem Sancti Benedicti deveniunt; rivulus autem *Radmera* terram Sancti Benedicti dividit ab aliis; **deinde illius rivuli caput, quod in monte *Wydrizki* est, signum est, postea autem ultimus terminus est supradicti rivuli caput *Tapla***”. – „Adtam pedig egy földet *Susolgi*-ban is, erdőkkel, vadászóhelyekkel, vizekkel, halászóhelyekkel és kaszálókkal, ennek a földnek első határa a *Grana*-ba ömlő *Tapla* nevű patak, amely *Grana* felfelé menvén a határ egészen a *Radmera* patakig, a *Gran* folyóba lévő szigetek pedig Szent Benedek részére jutnak; a *Radmera* patak pedig elválasztja Szent Benedek földjét a többitől, **innen annak a pataknak a forrása a határjel, amely a *Wydrizki* hegyen van, ezután az utolsó határ a fent mondott *Tapla* patak forrása**”.

Az alapítólevél „*terram in Susolgi*” kifejezése jól mutatja, hogy nem az egész királyi uradalom területe került az apátság birtokába, hanem annak csak egy bizonyos része. KNAUZ NÁNDOR utal is arra, hogy az apátság mellett az érsekségnek is volt ezen a vidéken birtoka. Az apátság itteni főbirtokát a később Apáti, Lehota és Mindszent nevet viselő települések jelentették,⁴⁸ de ezek mellett további birtokai is voltak itt ma már nem létező településeken: Nádé(falva),⁴⁹ Kaltren,⁵⁰ Tepla,⁵¹ Teplice,⁵² Vidric⁵³ (1890: 186).

A határjárást 1404-ben ismételten elvégezték (ÁÚO. 11: 19–22), amiből GYÖRFFY GYÖRGY arra következtetett, hogy a név nélküli földterület adományozása a később Apáti és Mindszent nevet viselő területre vonatkozott (Gy. 1: 425–6). Az apátság *Susolgi*-ban lévő birtokainak a bemutatása után KNAUZ NÁNDOR ugyancsak erre az oklevélre⁵⁴ hivatkozva

⁴⁸ Apáti mai neve *Felsőapáti*, Lehotáté *Apáthegyalja*, Mindszent neve pedig a folyóra utaló *Garam*- előtaggal egészült ki. A 20. század hatvanas éveiben Felsőapáti Garamszentkereszthez, Garammindszentet pedig Garamladomérhoz csatolták (FNESz. *Felsőapáti, Garammindszent*, KEGLEVICH 2012: 188).

⁴⁹ Garamszentkereszt és Selmezbánya között feküdt (Gy. 1: 463). Garamszentkereszt az interpolált alapítólevélben *Keresztúr*-ként szerepel. A keresztúri vám királyi részének a felét kapta adományba az apátság.

⁵⁰ A mai Garamszentkereszt térségében volt (KEGLEVICH 2012: 185).

⁵¹ Mai neve *Teplafő* (KEGLEVICH 2012: 197, ComBars 84).

⁵² Valószínűleg azonos a mai Szklenófürdővel (KEGLEVICH 2012: 197).

⁵³ Garamszentkereszt és Selmezbánya között feküdt (KEGLEVICH 2012: 199). Az alapítólevélben Apáti határleírásában szerepel egy *Vidricki* nevű hegy: „in monte *Wydrizki*”. Ez a név esetleg összefügg a település nevével, annak szláv melléknévi származéka lehet (vö. TÓTH V. 2001b: 249).

⁵⁴ KNAUZ NÁNDOR azonban 1406-os évszámmal említi meg az iratot. GYÖRFFY GYÖRGY pedig a tájnév adatait közreadó szócikkben ugyanerre az oklevélre 1407-es évszámmal utal (Gy. 1: 474). Ez a három évszám (1404,

mondja azt, hogy az alapítólevél szavai „mind ezen birtokokra vonatkoznak” (1890: 188). A gondolatmenetét folytatva azt is kifejti, hogy az apát 1406-ban Mindszent, Apáti és Lehota helységekre vonatkozó jogát megerősítendő („*possessionum in Sosold existencium, videlicet Mend Zenth, Apaty et Lehota vocatarum, ad ipsam Ecclesiam ex donacione domini Geyse Primi, Regis Bele filij pertinencium*”, ÁÚO. 11: 20) mutatta fel Zsigmond király előtt az alapítólevél Károly király korában készült átiratát, amelyből a király a *Susolgi*-ra vonatkozó szavakat kiíratva rendelte el az új határjárást (1890: 188). Ez az oklevél tehát nem ad indokot arra, hogy e három település mellett a KNAUZ által felsorolt összes apátsági birtok adományozását visszavezzük a 11. századba. Az azonban valószínűnek látszik, hogy a garamszentbenedeki apátság interpolált alapítólevelének a határleírása Apáti és Mindszent mellett Lehotára is vonatkozott.

2. A *Susolgi* területnév etimológiája ismeretlen (vö. JUHÁSZ D. 1988: 98, TÓTH V. 2001b: 234). JUHÁSZ DEZSŐ véleménye szerint a név esetleg kapcsolatba hozható a közelben lévő Saskő vár nevével és *Sasal*-nak, vagyis Saskő aljának, Saskő környékének értelmezhető (1988: 98). JUHÁSZ DEZSŐ előtt többen is megfogalmaztak már hasonló véleményt. FÉNYES ELEK a területnév lehetséges értelmezése nélkül csupán annyit mond, hogy Saskő várától „egy egész kamerális uradalom veszi nevezetét” (4: 17). KNAUZ NÁNDOR és CSÁNKI DEZSŐ pedig az 1253. évi oklevél „*sub castro [Susol]*”⁵⁵ részlete alapján gondolják úgy, hogy a vár eredeti *Susol* neve nyomán kezdték a területet *Sosol(y)/Susol(y)*-nak nevezni (KNAUZ 1890: 183, CSÁNKI 1925: 292).

A tájnevet célszerű tehát a vár nevével párhuzamosan vizsgálni. Legelőször nézzük meg, hogy milyen alakban tűnnek fel ezek a nevek a forrásokban!

A táj neve: 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 214), 1209P. (Str. 1: 190): t-m in *Susolgi*, +1124/+1217/1328 (DHA. 1: 214), 1407 (DF. 8, Zs. 2/2: 55)⁵⁶: *Susolgy*, +1209/XVII. (ÁÚO. 6: 339): *Susolul*, 1246/1548/XVIII.: v. S. Crucis de *Susal*, 1264/PR., 1283 (Str. 2: 172–3), 1319 (Str. 2: 755–6), 1423 (DF. 43553): *Susol*, 1319 (AOKl. 5: 159/401): *Susul*, 1344 (Str. 3: 540–1): *Zusol*, 1407 (ÁÚO. 11: 20–2, Zs. 2/2: 54, DF. 8): in *Sosoldi*,⁵⁷ *Susaldy*,⁵⁸ 1491 (ComBars. *Horné Opatovce*): Apathy in *Susol* (Gy. 1: 474).

1406 és 1407) tulajdonképpen ugyanazt az 1407-ben íródott oklevelet jelöli, amely átirta az 1404-es és az 1406-os okleveleket (DF. 8, ÁÚO. 11: 19–23).

⁵⁵ A zárójelek arra utalnak, hogy a magyar nyelvű szórványt utólag áthúzták az oklevélben (DF. 235952).

⁵⁶ Az Árpádkori új okmánytár (11: 21) lapjain az 1407. évi oklevél szórványa *Susohy* alakban szerepel. Az oklevél fényképmásolatát megvizsgálva (DF. 8) azonban a Zsigmondkori oklevéltár (Zs. 2/2: 55) szerzőivel kell egyetértenünk: az oklevélben ugyanis egyértelműen *Susolgy* forma látható. A *Susohy* alak kikövetkeztetését az *lg* betűkapcsolat *h* betűként való téves azonosítása idézte elő.

⁵⁷ Az Árpádkori új okmánytárban (11: 20) *Sosold*-ként szerepel ez az adat, de az oklevél fényképmásolata alapján (DF. 8) a Zsigmondkori oklevéltár (Zs. 2/2: 54) *Sosoldi* alakját kell elfogadnunk.

A vár neve: 1253 (Str. 1: 412): sub castro [*Susol*], 1317 (Z. 2: 253), 1336 (AOkl. 20: 195), 1340, 1341 (AOkl. 25: 406), 1347, 1352, 1385, 1387, 1388, 1415 (Zs. 5: 255), 1441, 1458 (TELEKI 1853: 569), 1464, 1465, 1493: *Saskw*, 1325/329 (Gy. 1: 473): *Zaaskw*, 1327 (Gy. 1: 473), 1340 (AOkl. 24: 287), 1343: *Saasku*, 1336 (AOkl. 20: 162–3, az oklevél hátlapján: *Saskw*), 1349, 1362, 1387, 1389, 1396, 1397, 1404, 1489: *Saaskw*, 1340 (Str. 3: 373–4, az oklevél hátlapján *Saasku*, AOkl. 24: 286), 1342, 1344 (Z. 2: 134–5): *Sasku*, 1342 (AOkl. 26: 236): *Saaxkui*, *Saaxkuu*, *Saske*, 1344, 1360, 1387, 1389 (ORTVAY–PESTY 1896: 183), 1393 (Zs. 1: 336), 1411 (Zs. 3: 82), 1413 (Zs. 4: 193, 232), 1447, 1455, 1464, 1466, 1473, 1489, 1490, 1491, 1493, 1497, 1500, 1512: *Saskew*, 1362: *Saaskev*, 1363, 1413 (Zs. 4: 193), 1453 (WENZEL 1880: 42), 1490 1519 (SZABÓ D. 1909: 153): *Saaskew*, 1389: *Sazkew*, 1390: *Zazkew*, 1466: *Ssassow*, 1494: *Sciasko*, 1602 (KANUZ 1890: 185): *Saaskeowj*, 1611 (KNAUZ 1890: 185): *Sásskeő* (CSÁNKI 1925: 292).

2.1. A korábban idézett értelmezéseknek a háttérben az az előfeltevés húzódik meg, hogy a vár és annak a neve korábbi a táj megnevezésénél, szükséges tehát, hogy a táj és a vár történetével is foglalkozzunk. A tájnév GYÖRFFY GYÖRGY szövegközlése szerint az oklevél 11. században keletkezett részéhez tartozik, amit az 1209. évi pápai összeírás is megemlít. Ebből az oklevélből tudjuk, hogy a 11. században *Susolgi* egy része királyi birtok volt, amit az uralkodó az apátságnak adományozott. A 12. század végi királyi erdőuradalmak kialakításakor (vö. TRINGLI 2009: 494) az É-i erdővidéket Nyitrától Gömörig és Honttól Lengyelorszáig egyetlen erdőuralommá szervezték. A zólyomi, a turóci, a liptói, az árvai, a devicsei és az oszlányi kerület mellett az alapítólevélben *Susolgi*-ként szereplő vidék is a zólyomi uradalomból létrejött erdőispánsághoz⁵⁹ tartozott. Ez az uradalom a 13. században felbomlott: Zólyom, Liptó, Turóc és Árva önálló vármegyévé vált, az oszlányi és *Susolgi* kerület pedig Bars megyébe olvadt. A tatárjárás után megindult a királyi és várbirtokok eladományozása, illetve nagy méreteket öltött a várépítés is. A Bánca nembeli István esztergomi érsek rokonságával együtt ekkor szerezte meg a *Susolgi* uradalmat, ahol Vince és Péter 1242 és 1253 között felépítették Saskő nevű várukat (Gy. 1: 417–20, 473; FÜGEDI 1977: 186, KRISTÓ 1988: 377–83; BOROVSZKY 1903: 303).

A tájnév 11. századi első okleveles említése — amelynek hitelében az elmondottak alapján nincs okunk kételkedni — és a vár építésének a kora között eltelt majdnem két évszázad nem teszi lehetővé, hogy a tájnevet a vár nevéből eredeztessük.

---

⁵⁸ GYÖRFFY GYÖRGY erről az adatról azt mondja, hogy elsőként *Susold* alakban szerepelt, majd javították *Susolgy*-ra (DHA. 1: 209). Az irat megrongálódása miatt a fényképmásolat (DF. 8) alapján sem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy melyik a helyes forma.

⁵⁹ Az erdőispánság a királyi birtokigazgatás egyik intézménye volt, amelynek élén az ispán állt, lakóik pedig főként erdészeti és vadászati feladatokat láttak el (KMTL. *erdőispánság*).

A vár és uradalom történetéről mondottakhoz szorosan kapcsolódva, azt mintegy kiegészítve kell szólnunk a várak és az uradalmak között fennálló viszonyról is. A vár és az uradalom kapcsolatának legfontosabb jellemzője, hogy „minden várhoz — a királyi székhely, Buda kivételével — tartozik uradalom, a királyi és egyházi várakhoz éppúgy, mint a magánkézen lévőkhez” (ENGEL 2007: 12). A 13. században szaporodnak el a magánosok által saját birtokukon épített várak, mint amilyen Saskő is volt. ENGEL PÁL a magánvárakat és a királyi várakat határozottan elkülöníti egymástól. Vélekedése szerint a magánvárak a királyi várakkal ellentétben nem egy tartozékrendszer, azaz uradalom központjai, hanem éppen ellenkezőleg, a vár lesz a föld tartozékává. Továbbá a magánvárak kezdetben jogi szempontból tulajdonképpen annyira elhanyagolhatóak voltak, hogy sokszor nevet sem kaptak,⁶⁰ amikor pedig elnevezik őket, akkor leginkább a birtok nevét használják fel erre a célra. A várak névvel való megjelölése már egy apró lépésnek tekinthető a váruradalommá válás útján, ami a vár királyi kézre kerülésével egyidejűleg teljesedik ki, a királyság ugyanis a várakat, legyenek azok újak vagy régiek, a megszokott hagyományok szerint birtokközpontokként kezelte (2007: 14–5). A magánvárak és az uradalmak közötti efféle összefüggés ugyancsak a tájnév elsődlegességét támogatja meg. A kérdéshez nyelvi, névtani oldalról azonban azt is hozzá kell fűznünk, hogy nehezen képzelhető el egy olyan szituáció, hogy egy fontos objektum (jelen esetben egy vár) már a létrejöttékor, felépítésekor ne kapjon azonnal — még ha a birtok nevével azonos — nevet is.

A tájnév és a várnév oklevelek mutatta időkülönbsége mellett a tájnév szerkezeti felépítése is ellentmond a várnévből való eredeztethetőségnek. A tájnevek között népes csoportot alkotnak a térbeli viszonyítást kifejező tájnevek: a vizekhez, hegyekhez, lakott helyekhez, égtájakhoz stb. viszonyító nevek. A hegynevek tájnevek létrehozásában betöltött szerepe kisebb ugyan, mint a vízneveké, de a számuk nem elhanyagolható. A hegyek, dombok alján elterülő tájak megnevezésére hegynév + *alj(a)* szerkezetű nevek jöttek létre. Ezek a nevek lehetnek jelöletlen birtokos jelzős összetételűek (1274: *Bokonol*, JUHÁSZ 1988: 61), de jellemzőbb volt a jelölt birtokos jelzős összetételek (1391: *Mezesallya*, JUHÁSZ 1988: 90) használata (vö. JUHÁSZ 1988: 26, RESZEGI 2011: 57). Az *alj(a)* lexémát tartalmazó tájnevek egyik ismérve, hogy ezek az utótagok mindig hegyek neveihez kapcsolódva hoznak létre

---

⁶⁰ ENGEL PÁL a név nélkülséget éppen Saskő vár példájával illusztrálja az 1253. évi oklevél „sub castro [*Susol*]” és az 1283-as irat „castro suo” szöveg helyére hivatkozva (2007: 15).

viszonyító tájneveket,⁶¹ másrészt pedig az új név létrehozására felhasznált hegynevek többnyire egyrészesek.

Az itt bemutatott jellegzetességeknek a *Susolgi–Saskő* névpárra történő rávetítése nehézségekbe ütközik. Egyrészt a *Saskő* nem hegynév, hanem várnév. Hegyi várról lévén szó, az is feltehető ugyanakkor, hogy a hegy, amelyen a vár épült, szintén ezt a nevet viselte (vö. RESZEGI 2011: 98–100), erről azonban nincs biztos ismeretünk (noha a névszerkezet támogatja ezt a felvetést). Másrészt *Saskő* esetében nem egyrészese, hanem kétrészese névvel állunk szemben. Ezek mellett — az itt nem részletezendő hangtörténeti problémákon túl — még egy tényező bizonytalanítja el a tájnév *Sasal* értelmezését. A táj első okleveles említése a név képzős változatát rögzíti, amely forma nehezen egyeztethető össze a név feltételezett 'Saskő vár alja' jelentésével. A további adatok között vannak ugyan képző nélküliek is, és a képzős és képző nélküli nevek viszonya nemcsak úgy képzelhető el, hogy a képzős forma keletkezett korábban, és abból redukcióval alakult a képzőtlen, hanem a névformák párhuzamos kialakulása, egyidejű használata is lehetséges. A név *Sasal(j)* szerkezete azonban egyértelműen kizárná, hogy hozzá képző kapcsolódhasson.

Összefoglalásképpen tehát azt mondhatjuk, hogy a vár és az uradalom kialakulásának időviszonyai mellett a táj nevének strukturális jellegzetességei sem támogatják azt a felvetést, miszerint a táj neve a vár nevéből alakult volna.

2.2. Noha a tájnév kialakulását vélhetően nem befolyásolta, mégis érdemes azt is megnéznünk, hogy a vár honnan kaphatta a nevét.

A vár lábánál kialakult település *Saskővár-alja* nevéből egyértelműen arra következtethetünk, hogy a ma már csak romjaiban létező várat *Saskő*-nek nevezték, amely név a *sas* madárnév és a 'sziklás hegy' jelentésű *kő* összetételéből alakult (FNESz. *Saskővár-alja*). Néhány munka e név mellett ugyanakkor a várnak *Szászkő* nevet is tulajdonít (vö. pl. BOROVSKY 1906: 90, CSÁNKI 1925: 292), amit az egyedüli (feltehetően lejegyzési hiba nyomán jelentkező) *Zazkew* (1390) adat mellett a német *Sachsenstein* elnevezés inspirált. Anélkül, hogy ennek részleteibe belemennénk — hiszen messze visz az itt vizsgált *Susolgi*

---

⁶¹ Az *alj* lexéma várnevekkel is gyakran összekapcsolódott, ennek az eredményeképpen azonban nem tájnév, hanem településnév jött létre. A várak lábánál létesült települések megnevezésének gyakori módja volt ez a névadás (TÓTH V. 2008a: 105, KMHsz. 1. *alj*). Az *alj* lexémához hasonló szerepe van a 'vár alján lévő település' jelentésű *váralja* főnévnek is (FNESz. *Váralja*). A Saskő vára alatt létesült települést például *Saskővár-alja*-nak nevezik (FNESz. *Saskővár-alja*). A *váralja* szavunk nemcsak várnevekhez kapcsolódva jelent meg a települések elnevezéseiben, hanem önmagában is településnévvé válhatott (FNESz. *Váralja*). A 14–15. századi forrásokban a mai Saskővár-alja település is *Váralja* néven tűnik fel, a későbbi *Saskővár-alja* elnevezést csupán a 18. századtól adathozhatjuk (ComBars. *Šašovské Podhradie*).

ügyétől —, pusztán azt jelzem, hogy megítélésem szerint *Saskő* várának nemigen élhetett *Szászkő* elnevezése.⁶²

A vár első említésével egy 1253-ra datált oklevélben találkozunk: „pro alia uero terra, que iacet sub castro [*Susol*]” (DF. 235952, Str. 1: 412). A magyar tulajdonnév azért szerepel zárójelek között, mert utólag áthúzták az iratban, s ezért az oklevél e szövegrészletét az egyes szakmunkák eltérően értelmezik. JUHÁSZ DEZSŐ (1988: 98) és TÓTH VALÉRIA (2001b: 234) a táj neveként említik meg az oklevél szövegrészletét, de TÓTH VALÉRIA ugyanakkor úgy nyilatkozik, hogy a *Sosol* nevű erdős vidék „vára *Saskő* néven is szerepel” (2001b: 234; a kiemelés tőlem: Sz. M.). CSÁNKI DEZSŐ a várra vonatkozó 14–15. századi forrásokat gyűjti össze, ekképpen az adatok felsorolásakor nem hivatkozik az 1253. évi oklevélre. Abból a megjegyzéséből azonban, hogy a vár *Saskő* néven 1336-ban tűnik fel először, arra következtethetünk, hogy CSÁNKI is számolt másféle megnevezés meglétével is. Az 1253. évi oklevélre utalva azonban a várat mint „Susolban lévő vár”-at nevezi meg (1925: 292). A „Comitatus Barsiensis” című kötetben a vár neveként szerepel az oklevél „sub castro [*Susol*]” részlete (ComBars. *Šašovské Podhradie*). Hasonlóképpen vélekedik KNAUZ NÁNDOR is, amikor kifejti, hogy a „*Sosol* név úgy látszik hasonnevű vártól eredt” (1890: 183). Később azonban a várat „névtelen, vagy *Sosol*nak nevezett vár”-ként említi meg (1890: 184). Igaz, ezt már az 1283. évi oklevél kapcsán mondja, amely oklevél valóban név nélkül szól a várról: „terras [...] in *Susol*, *Loucha* et *Poroztolnuk* [...] castro suo et possessionibus suis propter vicinitatem [...] utiles” (Str. 2: 172). GYÖRFFY GYÖRGY mind a terület, mind a vár neveit bemutató szócikkben feltünteti az 1253. évi oklevél szöveghelyét (Gy. 1: 473, 474), és azt is jelzi, hogy a vár „először *Susal* néven tűnik fel” (Gy. 1: 474).

Az oklevélben elkövetett módosítás következtében a szöveghely értelmezésére nem vállalkozhatunk, nem tudjuk ugyanis biztosan eldönteni, hogy a táj, vagy esetleg a tájnévvel azonos nevet viselő vár nyelvi adataként kell-e számon tartanunk a névalakot.

Az 1253-as oklevél bizonytalan adatát nem számítva a vár neve 1317-ben tűnik fel elsőként *Saskw* formában (Zs. 2: 253). A név megjelenése a forrásokban arra az időre esik, amikor a vár királyi tulajdonná lett (vö. CSÁNKI 1925: 292), elképzelhető tehát, hogy az elnevezés nem teljesen független a tulajdonosváltástól (vö. ENGEL 2007: 14–5).

3. A továbbiakban pedig arra igyekszem választ adni, hogy ha — mint igazoltuk — nem a vár nevéből való, akkor honnan származhat a garamszentbenedeki apátság alapítólevelében *Susolgi* alakban szereplő tájnév. Az alapítólevél szórványja mellett a

---

⁶² A kérdéshez bővebben lásd KNAUZ 1890: 184–5.

veszprémi káptalan által kiadott 1237. évi oklevélben egy hegy neveként szintén találkozunk a *Susold* névformával: sub monte *Susold* (ZalaOkl. 1: 14). A két alak csupán a *-gy* ~ *-d* képzőkben különbözik egymástól, ez a különbség azonban nem akadályozza meg, hogy a tájnevet és a hegynévet azonos eredetűnek tartsuk, hiszen a korban mindkét képző jellegzetes helynévképző volt, valamint a tájnévnek is van *-d* (*-di*) képzős formája: pl. 1407: *Sosoldi* (DF. 8). E két helynévi adat mellett személynévként is találkozunk a névalakkal: a bakonybéli apátság javait összeíró 1086-os oklevélben az apátságnak adományozott háznépek (*mansio*) felsorolása között találunk egy *Susol* nevű személyt (DHA. 1: 254, ÁSz. *Susol*), ezért a személynévi összefüggés lehetősége is felvetődhet a névmagyarázatok között. Ráadásul úgy tűnik, hogy a személynév és a hegynév az országnak ugyanarról a vidékéről származik. Az alapítólevél a *Susol* személynévet az apátság Veszprém megyei adományainak a közvetlen közelében említi meg. A hegynévet tartalmazó oklevelet pedig a Zala vármegye történetét bemutató oklevéltár közli, amely oklevelet a veszprémi káptalan mint hiteleshely állított ki. Az egész országot behálózó hiteleshelyek pedig elsősorban (de nem kizárólagosan) a környékükön felmerült jogi ügyleteket látták el.

A személynévből való eredeztetés lehetősége mind a hegynév, mind a tájnév esetében meglehetősen problematikus. A kiemelkedések nevében a személynévi névadás, valamint a birtokosi viszony megítélése igen bizonytalan, de mindemelett RESZEGI KATALIN hegynévekről írt monográfiájában vélhetően személynévből alakult egy- és kétrészes hegynévek egyaránt találhatóak (2011: 138–9). A képzővel alakult hegynévekről viszont azt mondja, hogy az általa vizsgált gazdag névkorpuszban a helynévképző csak elvétve kapcsolódik tulajdonnevekhez, azaz hely- és személynévekhez, személynévből *-d* képzővel alakult hegynévre pedig egyetlen példát sem ismer (2011: 152, 154).

Másfelől a tájnév személynévből történő magyarázata nem kevésbé nehézkes, JUHÁSZ DEZSŐ ugyanis „A magyar tájnévadás” (1988) című munkájában nem tesz említést személynévből alakult tájnevekről. Emellett a képzős tájnevek között a *-gy*, *-d* képzővel alakult nevek sem képviseltetik magukat túl nagy arányban, de azért találunk e típusra példát (vö. JUHÁSZ 1988: 30–2).

A puszta személynévvel azonos alakú természeti nevekre mindazonáltal magyarázatul szolgálhatna a metonímia: ilyen (személynévvel alakilag egybeeső) névformák többszörös áttétel révén másodlagosan (leginkább településnévből) is létrejöhetnek (GYÖRFFY 2004: 131; RESZEGI 2006: 165, 2011: 18), amely névfajta esetében a személynévi származtatásnak nincsen akadálya. Igazán megnyugtató azonban akkor lenne e felvetés, ha valóban ki tudnánk

mutatni azt a településnevet, amely „közvetítő” névformaként szolgálhatott a személynév és a tájnév között.

4. Az etimológiai részletek tisztázatlansága miatt a korabeli feltehető hangalak kérdésében aligha tehetünk pontos kijelentéseket. E bizonytalanság lenyomatát megtaláljuk az egyes szakmunkákban is: KNAUZ NÁNDOR (1890: 183–99) és TÓTH VALÉRIA (2001b: 234) *Sosol*-nak nevezik, GYÖRFFY GYÖRGY a *Sosol* mellett zárójelben a *Susal* változatot (Gy. 1: 474), CSÁNKI DEZSŐ pedig a *Sosol(y)/Susol(y)* alakokat is közli olvasatként (1925: 292). JUHÁSZ DEZSŐ *Sosal*-ként határozza meg a nevet (1988: 98).

A képzős (*Sosolgy*, esetleg *Sosold*) és képzőtlen (*Sosol*) névpárokra általában a kutatók korábban úgy vélekedtek, hogy a képző nélküli lehetett az elsődleges változat, és a képző többnyire csak később járult a nevekhez (a szakirodalom összefoglalását lásd TÓTH V. 2008a: 112). A fordított irányra hozható példák nagy száma miatt azonban TÓTH VALÉRIA arra hívja fel a figyelmet, hogy ez az „alapirány kizárólagos érvennyel nem fogadható el” (1997: 151). A településnevek változástipológiáját bemutató monográfiájában pedig ennél is szkeptikusabban fogalmazva úgy véli, hogy a képzős és a képzőtlen formák közül „az elsődleges alakulásút, s ennek folytán aztán a változás irányát meghatározni — még gazdag adatoltság mellett is — olykor szinte megoldhatatlan feladat” (2008a: 100). RÁCZ ANITA is azt vallja, hogy a képzős-képzőtlen névpárok váltakozásában „nem lehet egyedül érvényes névfejlődési irányt megállapítani” (2000: 341).

TÓTH VALÉRIA és RÁCZ ANITA idézett véleményével teljes mértékben egyetértek, de úgy gondolom, hogy az itt elemzett tájnév képzős és képzőtlen változatai kapcsán talán mégis megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy a korábbi képzős formát a képző nélküli alakok váltották fel. Az alapítólevél *Susolgi* szórványa mellett további öt *-gy*, *-d* képzővel álló formát találunk ugyan, de ezek az adatok kivétel nélkül azokban az oklevelekben szerepelnek, amelyek szoros kapcsolatban állnak az alapítólevéllel: átírják vagy megemlítik azt. Az alapítólevél szórványával megegyezik az 1209. évi pápai összeírás névalakja; csupán a *-gy* képző jelölésmódjában (*Susolgy*) különbözik az alapítólevél 1328. évi átiratának szórványa, illetve az 1407. évi oklevél egyik névformája (ez az oklevél megemlíti az alapítólevélben lévő határleírást, illetve a terület új leírását is közli). Az 1407-es oklevélben további két alkalommal is feltűnik a név: *Sosoldi*, illetve *Susaldy* (*Susold*, *Susolgy*)⁶³ formában. Azok az oklevelek pedig, amelyek nem álltak közvetlen viszonyban az alapítólevéllel, kivétel nélkül a képzőtlen formát jegyezték le.

---

⁶³ Az Árpád-kori új okmánytárban a *Susaldy* alak szerepel, GYÖRFFY GYÖRGY viszont úgy gondolja, hogy az oklevélben eredetileg szereplő *Susold* alakot utóbb *Susolgy*-ra javították (vö. 58. lábjegyzet).

Az a körülmény azonban, hogy az 1407. évi oklevélben a *-gy* képzős forma a *-d* képzőssel együtt szerepel, éppen azt támogathatja, hogy ebben a korban is a név képzős változata volt használatban, vagy éppenséggel a képző nélkülivel párhuzamosan ez a forma is létezett még ekkor. A *-gy* képző a *-d*-től független — tehát nem annak palatalizációval keletkezett változata —, illetve annál korábbi szuffixum (BÉNYEI 2012: 45, 70). A *-gy* és a *-d* képző váltakozására, cseréjére számos példát idézhetünk. Általános tendencia ugyanis, hogy az Árpád-kor után a *-gy* szerepét a *-d* képző vette át (TÓTH V. 1997: 162, 2001a: 191, 2008a: 135–6). A változás kulminációs szakaszát TÓTH VALÉRIA a 14–15. századra teszi (2008a: 135), amely időszak egybeesik a *-d* képzős formákat tartalmazó oklevél keletkezési idejével.

A *-gy* képző alapítólevélben előforduló jelölésmódja is említést érdemel. A 11. században szokásos *-g* helyett (vö. KNIEZSA 1952: 14–5, HOFFMANN 2010a: 169) az alapítólevélben *-gi*-t találunk. Nem egyedülálló ez az oklevélben, a Nógrád megyei *Füze*gy víznév is *Fizegi*-ként szerepel, az ugyanebben a határleírásban szereplő ugyancsak *Füze*gy nevet viselő gázló, illetőleg birtok azonban *Fizeg*-ként jelentkezik. És esetleg a *-gy* képző *-gi* jelölésmódját kell látnunk a mai Csongrád megyei (Fel-)Győ település *Gehgi* [Gyógy] megjelenése mögött is. Amellett, hogy még a 12. században is az egyszerű *g* jel volt használatos a *gy* hang jelölésére, KNIEZSA ISTVÁN 1199-ből megemlíti a hang első lejegyzett *gy* jelét (1952: 27), amely jelölésmód a 13. század elejétől válik egyre gyakoribbá (KNIEZSA 1952: 37). GYÖRKE JÓZSEF *-gy* képzőt bemutató névkorpuszának 13–14. századi adatai között ugyanakkor csak elvétve találunk példát e kétjegyű betű használatára (1940).

Végezetül pedig a 17. századi átiratban fennmaradt hamis 1209. évi oklevél (ÁÚO. 6: 339) *Susolul* szórványáról kell röviden szólnunk. Az oklevél hamis volta miatt a névnek a tájnévnél egy szótaggal hosszabb formájából nem célszerű messzemenő következtetéseket levonni, az azonban mindenképpen figyelemreméltó, hogy az oklevél a magyar helynév előtt a 'falu' jelentésű *villa* latin lexémát szerepelteti a jelölt hely fajtájának a megjelölésére: „super quadam terra ville, que dicitur *Susolul*”. A szövegrészlet azt mutatja tehát, hogy ebben az esetben nem a tájnévvel, hanem egy település nevével van dolgunk. Ennek megfelelően ez az adat esetleg éppen azt a hiányzó (településnévi) láncszemet pótolhatja, ami ahhoz szükséges, hogy a *Susolgi* név kapcsán alá tudjuk támasztani a személynév > településnév > tájnév áttétel lehetőségét.

természetű eszközökkel megvalósuló beillesztéseket nevezi. Az oklevelek latin, illetve latinosított névhasználatát ennek megfelelően a beillesztést megelőző névválasztási lehetőségek között tárgyalja, és csupán a megfelelő esetrag használatát sorolja az oklevelek szövegbeillesztési típusai közé.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF a névszerkezeti és névhasználati kérdések által meghatározott névválasztási eljárások közé a latinosítás mellett a következő eseteket sorolja. 1. Az oklevelet lejegyzők leggyakrabban a megnevezendő helyek tényleges nevét használják. Az azonos vagy különböző nyelvekből (latin, magyar) származó több sajátnévi megfelelővel rendelkező helyek bármelyik névváltozatának használata ide tartozik: 1267/1297: *Gesnov* vel *Apaty* (PRT. 10: 526); 1055: *feheruuaru* (DHA. 1: 150), [1100 k.]: *Alba regia*, urb. (Gy. 2: 364). Több névváltozat esetén „a névválasztást olykor esetleg szubjektív, az esetek többségében azonban bizonyosan objektív motivációk befolyásolják” (SZENTGYÖRGYI 2010c: 39). 2. A félfordítással létrejött nevek: 1055: ad *angulum aruk* (DHA. 1: 150), Alsógagy: 1327>1410: *inferiori Gogy* (Gy. 1: 84). 3. A névválasztási lehetőségek közé tartozik a szórványok nem fogalomjelölő lexémákkal (névmással: 1055: *que ducit*, DHA. 1: 150 'amely [ti. út] vezet', határozószóval: 1055: *ibidem*, DHA. 1: 150 'erre a helyre' [ti. Tihany szigetére]) való helyettesítése is. 4. A szóismétlés elkerülése, a földrajzi köznévvvel való pontosítás, illetve a tulajdonnév hiánya miatt közsói említésekkel is gyakran találkozunk az oklevelekben: 1055: *balatin* [...] *super lacum* (DHA. 1: 149–50). 5. A névválasztás utolsó csoportjába pedig azok az alkalmi nevek és körülírások tartoznak, amelyeket többnyire a helyi adatközlők, a határjárók vagy a fogalmazók keltettek éltre. Az efféle körülírások közös jellemzője, hogy mindig tartalmaznak egy tényleges tulajdonnevet vagy tulajdonnévi használatú közsőt: 1055: *aruk fee*, DHA. 1: 150 (SZENTGYÖRGYI 2010c: 36–42, vö. még 2009: 64–5).

A szövegbe illesztést megelőző választást aztán az adott elemnek a mondat szintagmatikus szerkezetébe morfológiai vagy morfológiai természetű eszközökkel történő beillesztése követi, amely különféle megoldásokkal realizálódhat. SZENTGYÖRGYI RUDOLF a beillesztési módokat két típusra, „szabályos” és „szabálytalan” megoldásokra osztja fel, s a típusok között további altípusokat is kijelöl. A szabályos, azaz latin nyelvi eszközöket felhasználó beillesztési módozatok között négy altípust tart számon a szerző: 1. valamely függő eset esetragjának a jelentkezését: 1055: *duabus ... uiis* (DHA. 1: 150), 2. a latin prepozíció + függő eset esetragjának együttes használatát: 1075/+1124/+1217: *in aquam Sitouam* (DHA. 1: 213), 3. zéró fokon álló nominatívuszragban megnyilvánuló beillesztést: 1111: *Thebaldus Sumuginensis* (DHA. 1: 383), 4. a ragozhatatlan vagy ragozni nem kívánt nevek függő esetben is zérómorfémával történő megjelenését: 1055: *super balatin* (DHA. 1: 150).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF a magyar morfológiai eszközök beillesztésben való szerepvállalását nevezi szabálytalan beillesztési módnak. A szabálytalan beillesztések csoportjában szintén négy altípust nevezhetünk meg: 1. a magyar viszonyragok: 1075/+1124/+1217: *in loco, qui dicitur Wagetuin* (DHA. 1: 215), 2. a névutók: 1055: *monarau bukurea* (DHA. 1: 150), 3. a latin prepozíció + magyar esetrag: 1075/+1124/+1217: *In Sitouatuin* dedi (DHA. 1: 215), illetve 4. a latin prepozíció + névutó: 1055: *ad brokina rea* (DHA. 1: 150) biztosította beillesztéseket (SZENTGYÖRGYI 2010c: 42–3, vö. még 2010b: 79–81).

HOFFMANN ISTVÁNNak és SZENTGYÖRGYI RUDOLFNak a középkori oklevelek névanyagán alapuló rendszerező munkája után nem egy újabb tipológiát kívánok felállítani. Ehelyett a céloim — tágabb összefüggésben ugyan, de — a garamszentbenedeki alapítólevél latinizáló névhasználatában megmutatkozó jellegzetességek feltárása.

GYÖRFFY GYÖRGY számításai szerint az oklevelek latin nyelvű névhasználatára „messze a vulgáris nyelven lejegyzett helynevek 1%-a alatt marad” (1970: 200). Az oklevelek nyelvén, vagyis latinul megjelenő szórványok⁶⁵ sokáig kívül rekedtek a nyelvtörténeti kutatások látóterén. Újabban azonban — amint az a fentiekből is kitűnik, főként BENKŐ LORÁND és HOFFMANN ISTVÁN kezdeményezésére — a magyar nyelvű helynevek mellett a latin nyelvűek is egyre nagyobb teret kapnak a nyelvünk történetére irányuló vizsgálatokban. A magyar nyelven előfordulókhöz hasonlóan az így megjelenő nevekre is mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrásanyagára kell ugyanis tekintettel lennünk, hiszen az anyanyelvi háttér az oklevelek latin vagy latinított nevei esetében is feltárható (HOFFMANN 2004: 15, vö. BENKŐ 1996: 224). A garamszentbenedeki oklevél helyneveinek ilyen szempontú vizsgálata további fontos adalékokkal járulhat hozzá a latinizálás hátterének megvilágításához. Az alapítólevél latin és latinított helynevei között ugyanis több olyan is akad, amelyek nem illeszkednek a középkori oklevélírói gyakorlat tipikus megoldásai közé, ily módon pedig az oklevél latin névelőfordulásainak elemzése által az oklevelek latinizáló helynévhasználatát befolyásoló további motivációk kerülhetnek napvilágra.

A kiindulópontot e fejezetben is minden esetben az alapítólevél latinizáló helynevei szolgáltatják, de a téma pontosabb kifejtése érdekében olykor egyéb források névanyagát is bekapcsolom a vizsgálatomba. Emellett az oklevél latinizáló névhasználatának a bemutatását egyéb beillesztési módokat tárgyalásával is kiegészítem. Itt kapnak például helyet a

---

⁶⁵ A *szórvány* terminus használata az oklevelek latin nyelvű helyneveire kifogásolható ugyan, de az egyszerűség kedvéért a magyar nyelven szereplő helynevek mellett a latin nyelvűekre is ekképpen utalok dolgozatomban.

feltételezhetően magyar esetraggal álló *Sitouatuin* és *Wagetuin* helynevek, illetve az alapítólevél megnevezőszs szerkezeteinek az elemzése is.

4.2. Latin szöveg és magyar helynév kapcsolata

A magyar nyelvtörténeti és történettudományi szakirodalomban sokak érdeklődését felkeltette már az a kérdés, hogy mi indokolja a nagy számú magyar nyelvű szórvány megjelenését a latin nyelvű oklevélszövegekben. E kérdésfelvetés háttérében az a mögöttes vélekedés húzódhat meg, miszerint a latin nyelven megfogalmazott szövegekben „szabályosan” latin nyelven kellene megjelennie a helyneveknek is. Mielőtt tehát az oklevél nyelvén, azaz latinul szereplő szórványok nyelvtörténeti elemzésére rátérnénk, az oklevelek magyar nyelvű szórványainak ügyében is célszerű előzetesen állást foglalnunk.

A 20. század elején PINTÉR JENŐ állt elő elsőként a tihanyi alapítólevél szemszögéből átgondolt megoldási javaslattal, az 1055. évi oklevél magyar nyelvű szórványait részben Miklós püspök hiányos nyelvtudására vezetve vissza: „Miklós püspök nem tudott egészen jól latinul s ezért az olyan helyeken, ahol a magyar szavak lefordítása nehéznek látszott, meghagyta a magyar szókat” (1921. 1: 44). A latin nyelvű oklevelekben megjelenő nagy számú magyar nyelvű szórvány megjelenését hasonló okokra vezeti vissza az „Ó-magyar olvasókönyv” szerzőpárosa is: „mivel a latin nyelvtudásuk nem győzi, rendesen meg sem próbálkoznak a kevésbé közönséges latin szavakkal értelmezhető határnevek vagy magyar szavak lefordításával, hanem egyszerűen magyarul írják oda, sőt a magyar elemet nem egyszer magyar raggal kapcsolják bele a latin szövegbe” (JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXII–XXIII). PINTÉR JENŐ a saját fent idézett véleményét részben megcáfolva annak a mások által is kifejtett gondolatnak is hangot ad, hogy „amikor tudta is a megfelelő latin szót, jobbnak látta az eredeti magyar szó alkalmazását” (1921. 1: 44).

PAIS DEZSŐ később — ugyancsak a tihanyi alapítólevélből kiindulva — úgy fogalmaz, hogy „a határkijelölés mozzanatainak szabatos feltüntetését célozzák azzal, hogy a közönségesen használatban lévő település- és határrészneveket híven közlik, de többször a bizonyára tulajdonnévvé még nem is rögződött határrész- vagy határpont-jellegzőket is a hazai nyelven fejezik ki” (1955b: 6). Ennek a gondolatnak az előzménye már az „Ó-magyar olvasókönyv” lapjain is feltűnik, amelletl ugyanis, hogy a szerzők a magyarul megjelenő nevek lefordíthatatlanságát vallják, a munka egy későbbi pontján ezzel szemben azt mondják, hogy a magyar szavak „fordíthatatlanul hagyását, sőt érintetlenségét a személyazonosítás és helymeghatározás szabatoságának szempontja kívánta” (JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXIV).

Ez a kérdés a 20. század második felében is foglalkoztatta az oklevelekkel kapcsolatba került tudományterületek szakembereit. A történettudományban megjelent egyik nézet például az oklevelek funkcióját szem előtt tartva kísérel meg magyarázni az effajta nyelvi elemek előfordulását. GYÖRFFY GYÖRGY szerint az anyanyelvi elemek megjelenését az oklevelek jogbiztosító feladata követeli meg, mivel csak így maradhat sértetlen a helynevek azonosító szerepe, amely a tulajdonnevek esetében a legfontosabb funkció. „A középkori határjáró nem azért jegyezte fel a neveket, hogy anyanyelvével tüntessen, hanem azért, hogy birtokjogot igazoljon. Mennél hívebb volt a feljegyzés, annál jobban megfelelt a jogbiztosítás céljainak” (1970: 200). A mai tudományosságban elterjedt eme felfogás — mint a helynevek magyarnyelvűségét önmagában magyarázó motívum — gyenge pontjaira rámutatva jegyzi meg HOFFMANN ISTVÁN, hogy az azonosító funkcióval rendelkező tulajdonnevek mellett az efféle funkciót nélkülöző köznevek is jelentékeny számban képviseltetik magukat magyar nyelven a határleírások latin szövegeiben (2004: 12). A történettudományban a fenti elképzelés mellett a másik elterjedt magyarázat pedig az írásbeliség kialakulatlanságát nevezi meg a latin nyelvű oklevelek magyar nyelvű szórványainak háttéréként (KRISTÓ 1970: 210).

A nyelvtudomány vélekedéseit tekintve BALÁZS JÁNOS mindenekelőtt nyelvészociológiai tényezőkre vezeti vissza az oklevelekben ilyen módon megjelenő kétnyelvűséget. Nézete szerint a vulgáris nyelvű szórványok a nótáriusok anyanyelvi tolmácsolásának a nyomai. Az anyanyelvi tolmácsolásra pedig azért volt szükség, mert a „hivatali ténykedés” során latinul nem tudó vulgáris laikusokkal is elkerülhetetlenül érintkezniük kellett, jóllehet az oklevél szövegét latinul jegyezték le (1989: 102–4). E szempont kapcsán szól arról SZENTGYÖRGYI RUDOLF, hogy a latin nyelvű iratok keletkezése után azok használata is megköveteli a magyarról latinra, illetve a latinról magyarra történő tolmácsolást. Az oklevelek fogalmazványában és tisztázatában latinná lett szöveg a második szóbeliségben (pl. az oklevélhez kapcsolódó peres eljárások során) ugyanis ismételten magyar nyelvűvé válik (2010a: 33, vö. még 2010b: 73–4).

HOFFMANN ISTVÁNNal egyetértve magam is úgy vélem, hogy az oklevelekben megmutakozó kétnyelvűség magyarázataként több tényezővel is érdemes egyidejűleg számolnunk, s közöttük legfőképpen az európai oklevélírói gyakorlat mintáját, valamint az oklevelek elsődleges jogbiztosító szerepét emelhetjük ki. A tudatos oklevélírói gyakorlattal kapcsolatban álló, részben ebből következő egységesítő szándék mellett ugyanakkor nem zárhatjuk ki az „emberi tényező”, vagyis az ösztönösség és a véletlenszerűség szerepét sem a magyar nyelvű elemek lejegyzésében (vö. HOFFMANN 2004: 13–4).

Az oklevelek magyar nyelvű szórványai kapcsán megállapított gondolatok fontos kiindulópontul szolgálnak az oklevelek latin nyelven szereplő tulajdonneveinek az értékeléséhez is. Az oklevél nyelvén (latinul) megjelenő helynevek lejegyzését tehát nem önmagában a nevek lefordíthatósága motiválta, akkor ugyanis — tekintve, hogy a helynevek igen gyakran áttetsző, világos köznévi azonosíthatósággal bírnak — sokkal nagyobb számban fordulnának elő latin nyelvű helynevek az oklevelekben. Ugyanakkor a legtöbb esetben a latin nyelvű szórványok azonosító funkciója — mint a tulajdonnevek legfontosabb funkciója — a nevek lefordítása ellenére feltételezhetően sértetlenül megőrződött, az oklevél jogbiztosító szerepe ezt ugyanis megköveteli. Az oklevelek latin és latinizáló neveinek megjelenését tehát egyéb tényezők idézhették elő.

4.3. A latin és latinizáló névhasználat típusai

A latin, illetve latinizáló névhasználat alá HOFFMANN ISTVÁNhoz hasonlóan (2004: 15–38) a következő alapítólevélbeli névformákat sorolom: 1. a hangalak vagy a morfológiai szerkezet módosításával alkotott formákat: pl. a *Csongrád* név *Cernigradenses*, *Cernigradensium* alakjait; 2. a magyar nevek szóvégének latin szóvégekként való azonosítását: pl. a *Zsitva* folyó nevének az *a*-ra végződő első deklinációs nevek mintájára történő ragozását: **rivulus nomine Sarraczka decurrit in aquam Sitouam**; 3. a nevek részfordítását: *Nagy-Alpár* – *iuxta aquam maioris Alpar*; 4. a magyar nevek lefordításával létrejött latin neveket: *Sáros-tó?* – *Lutea piscina, Kerek-tó?* – a *piscina, que dicitur Rotunda*; 5. a latin névmegfelelők használatát: pl. a *Danubius* névalakot a *Duna* latin nevéként.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF differenciáltabb megközelítése szerint a beillesztést megelőző névválasztás egyik típusaként megnevezett latinositás alá három lehetséges eljárás sorolandó: egyrészt a szemantikailag áttetsző nevek lefordítása: 1075/+1124/+1217: *Aranyas* ~ *Aureus* (DHA. 1: 218), másrészt a nevek latin képzővel való ellátása: +1186/[1270 k.]: *Bichariensis* (Gy. 1: 601–3), harmadrészt pedig a nevek latin szóvégekként való azonosítása: *Sitoua* > 1075/+1124/+1217: *Sitouam*⁶⁶ (DHA. 1: 213). A szerző ezeket a neveket alkalmi névformáknak tekinti, amelyek a megalkotás pillanatában csupán nyelvi és nem tulajdonnévi megfelelők. Bizonyos nevek latin névmegfelelőjének az oklevelekben való feltűnését a helyek tényleges tulajdonneve között, a részfordításokat⁶⁷ pedig a névválasztás külön csoportjaként tárgyalja (2010c: 38–40).

⁶⁶ A nevek latin képzővel való ellátása és latin szóvégekként való azonosítása tehát SZENTGYÖRGYI RUDOLF vélekedése szerint még nem szövegbeillesztési eljárás, azt ugyanis a megfelelő esetrag használata idézi elő.

⁶⁷ SZENTGYÖRGYI RUDOLF a *félfordítás* terminust használja (vö. 2010c).

Az alábbiakban az általam fent megjelölt öt típus rendjében haladva mutatom be a latinizálás jellegzetes típusait a magyarországi oklevelekben, s főképpen a garamszentbenedeki oklevélben.

4.3.1. A magyar nevek morfológiai szerkezetének módosításával latinizált nevek. — A „Korai magyar helynévszótár” 1. kötetében található több mint 400 ide vonható helynév (főként településnevek, víznevek és hegynevek) közel 2000 latinizáló névadata alapján átfogó képet kaphatunk a középkori oklevelek latinizáló szokásairól. A szótár adatai alapján kijelenthetjük, hogy a latinizálás legkedveltebb módja a nevek morfológiai szerkezetének módosításával létrehozott latinos formák voltak, amely eljárásra a településnevek köréből idézhetjük a legtöbb példát: a 2000 adat 44%-a ezt a típust képviseli (vö. SZŐKE 2008: 271). Az így létrehozott *-iensis* végződésű melléknévi (1263: *Sceguediensi*, KMHsz. 1. *Szeged*) és *-inum* végű főnévi (1282: *Zegedinum*, KMHsz. 1. *Szeged*) névforma SZENTGYÖRGYI RUDOLF vélekedése szerint „jellemzőbben, de nem kizárólagosan a szemantikailag nem transzparens nevek esetében gyakori” (2010c: 39). A melléknévet eredményező végződés *-iensis* vagy *-ensis* alakban is hozzákapcsolódhatott a magyar nevekhez (pl. *Chonienses* és *Wacensis*), de egyértelműen az *-iensis*-t kell általánosabbnak tartanunk. A nevek túlnyomó többsége ezzel a változattal válik latinizáló névvé: +1153/1261/1417: *Abawyuariensi* (KMHsz. 1. *Abaújvár*), 1304: *Orodiensi* (KMHsz. 1. *Arad*), 1303/1352//1714: *Bihariensis* (KMHsz. 1. *Bihar*) stb. Az *-ensis*-re pedig a leginkább *-iensis* végződéssel álló nevek adatai között találunk egy-két példát: 1124/1666: *Baacensis* (KMHsz. 1. *Bács*), +1124/+1217: *Borsensem* (KMHsz. 1. *Bars*).

A garamszentbenedeki oklevél ilyen módon latinizált neveinek nagy része — a középkori oklevelek jellemző tulajdonságainak megfelelően (vö. SZŐKE 2008: 269) — az országos ismertségű helyek nevei közül kerül ki (pl. *Cernigradenses*, *Wacensis*), de megtaláljuk a latinizálás e típusát a nem széles körben használatos nevek esetében is. Ez utóbbi nevek közös ismérve, hogy a településre magára utaló név mindig magyarul szerepel az oklevélben (pl. *Alpar*, *Chonu*), a latinizáló alak csupán a településen élő emberek megjelöléseként (tehát a magyar helynévből alkotott latin melléknévi formában) tűnik fel a szövegben. A „*piscatores autem Chonienses, Alparienses et de Sagi ex Ticia [...] pisces fratribus acquirant, ut inde nutriantur*” szövegrészletből azonban talán az is kiolvasható, hogy az országos ismertséggel nem rendelkező helyek neveiként megjelenő latinizáló alakok az azonos formák ismétlődésének elkerülése végett jelennek meg az oklevélben. A Csany és Alpár területén

élőket megjelölő latinizáló formák után ugyanis a Ság területén élőkre *de* + helynév prepozíciós szerkezettel utal az oklevélíró, pedig e név esetében sem okozott volna nyilvánvalóan nehézséget az előző formákhoz hasonló **Sagienses* latinizáló névalak megalkotása. A kijelentésünket megfordítva ugyanakkor azt is mondhatjuk, hogy a *Chonienses* és *Alparienses* formák helyett is használhatta volna az oklevél lejegyzője a *de Sagi*-hoz hasonló, az oklevelekben jóval sűrűbben előforduló **de Chonu* és **de Alpar* szerkezeteket.

HOFFMANN ISTVÁN a tihanyi alapítólevél *balatin ~ bolatin* szórványa kapcsán a latinizálás ezen típusának egy újabb megjelenési formáját is felveti. A középkori források a tó neveként az oklevélírói szokásokhoz alkalmazkodva rendre a latinosított *Balatinum* formákat használják. A tihanyi alapítólevélbeli *balatin ~ bolatin* formák a *Balatinum* latinosított alakoktól egy fontos jegyben különböznek, mégpedig abban, hogy a latinos végződés deklinálható részét nem tartalmazzák, ennek megfelelően HOFFMANN ISTVÁN ezeket a formákat a „latinizáló névhasználat kezdeményének” tartja (2010a: 48). SZENTGYÖRGYI RUDOLF azonban a 1055: *balatin*, 1211: *Bolotun*, 1420: *Balaton* neveket az utolsó magánhangzó tekintetében szabályos hangtörténeti változatoknak tartja, ennek megfelelően a tihanyi alapítólevél szórványát nem a latinos, hanem az élőnyelvi névformák közé sorolja (2011: 193, 197). Ilyen — általában véve is ritka — megoldással a garamszentbenedeki oklevél latinizáló névformái között nem találkozunk.

4.3.2. A nevek szóvégének latin szóvégekként való azonosítása. — A középkori oklevelek latinizáló eljárásai között a magyar nevek szóvégének latin szóvégekként való azonosítása fordul elő a legkisebb arányban: a „Korai magyar helynévszótár” 1. kötetében lévő latin nyelvű formáknak csupán 8%-ában éltek ezzel az eljárással az oklevélírók (vö. SZŐKE 2008: 271). Az ekképpen latinosított nevek jellegzetessége, hogy míg az oklevelekben nagy számban megjelenő latinizáló településnevek körében csak elvétve találkozunk ilyen megoldásokkal, annál gyakoribb ez az eljárás a víznevek között. E helynévfajta körében is főként — az *a* tövű I. deklinációs latin szavak sorába tökéletesen beilleszthető — *a*-ra végződő víznevek esetében jelenik meg valamely függő eset ragja.

Az oklevélírói gyakorlat efféle „normáinak” érvényesülését láthatjuk a garamszentbenedeki oklevél megszövegezésében is. Az alapítólevél szórványait ebből az aspektusból szemügyre véve azt találjuk ugyanis, hogy az oklevél lejegyzője — egy, ebbe a csoportba bizonytalanul besorolható adatot nem számítva — csupán vízneveket látott el latin esetvégződésekkel. A hely fajtáját tekintve bizonytalan előfordulás a Nógrád megyei Füzezy folyó felett elterülő birtok határleírásának „ad piscinam, que est inter urbanos *Nove Civitatis*

et *Zilam*” szerkezetében olvasható. Ez a szerkezet a határleírás határpontjaként álló halastó (*piscina*) közelebbi helyének a meghatározását hivatott kifejezni azáltal, hogy megmondja: a halastó az újvárosi várnépek⁶⁸ és *Szila* között helyezkedik el. A *Nova Civitas* a Szent István korában létrejött Újvár megye központjának a neve, amit — a garamszentbenedeki oklevélben és a dömösi adománylevélben lévő Újváros jelentésű *Nove Civitatis* kivételes előfordulása mellett (KMHsz. 1. *Újváros*) — leginkább *Abaujvár(a)* és *Újvár* néven említenek a források (KMTL. *Abauj*; KMHsz. 1. *Abaujvár, Újvár*; TÓTH V. 2001b: 14–5, 153–5). A *Szila* helynév a határleírás egy korábbi pontján is feltűnik, a birtok első határpontjaként álló hegy pontosabb meghatározásaként: „primum in monte *Gcohlu* fovea facta est in parte Sancti Benedicti inter *Zyla*” – „először a *Gcohlu* hegynél van egy árok Szent Benedek részén a *Zyla* között”.⁶⁹ A két előfordulás között több hasonlóság is megfigyelhető. Egyrészt az, hogy egyik alkalommal sem jelenik meg a név mellett latin földrajzi köznévi, másrészt pedig az, hogy mindkét esetben az *inter* ’között’ jelentésű akkuzatívuszt vonzó prepozíció után következik a helynév. Amíg azonban a halastó helyét közelebről meghatározó szövegrészben a latin szavak mintájára az akkuzatívuszt ragját a név végéhez illesztve említi meg a nevet az oklevél írója, addig az első határpont megjelölésekor ez az esetrag elmaradt. Az esetrag elhagyása mellett ugyanakkor az *inter* prepozícióval kifejezett viszonyt a második tagja is kimaradt a szövegből, ami igencsak megnehezíti a szöveg hely pontos értelmezését.

4.3.2.1. Latin szóvéggként azonosított nevek további példáit a garamszentbenedeki oklevél három víz neve szolgáltatja: a *Zsitva*, a *Tisza* és a *?Garam* nevek fordulnak elő ilyen alakban. Más *a*-ra végződő (víz)nevek (például *Zsikva* vagy *Kompa*) — amelyek (függő esetben) csupán egy-egy alkalommal szerepelnek az oklevélben — megfelelően deklinált latin földrajzi köznévi kíséretében bukkannak fel a szövegben: „ipsum rivulum *Sikua*” és „super aquam *Compa*”. A latin esetvégződésű nevek használati „szabályaként” már HOFFMANN ISTVÁN is utalt arra, hogy a latinul deklinált nevek mellett meglehetősen ritka a latin földrajzi köznévi (vö. 2004: 18). Vagy megfordítva: a mindig megfelelő esetben szereplő fajtajelölővel álló nevek többnyire nincsenek deklinálva.

Ritkán azonban az is előfordul, hogy a latin fajtajelölő lexéma mellett álló magyar név is kap esetragot. A garamszentbenedeki oklevélben az apátság helyének leírásában például ezt

---

⁶⁸ A szórt birtokszerkezet következtében az újvári várnak több megyében, így pl. Nógrádban is voltak birtokai, népei (vö. KIS–KÖRMENDI 2006: 59).

⁶⁹ KIS PÉTER és KÖRMENDI TAMÁS az „inter *Zyla*” szerkezetet nem a *között* névutóval, hanem a „*Zyla*-tól” szerkezettel adja vissza (2006: 58).

olvassuk: „**rivulus nomine Sarraczka decurrit in aquam Sitouam**”.⁷⁰ Ezzel szemben a név következő függő eseti előfordulásában a prepozíció után teljes jelöletlenséget találunk:⁷¹ a földrajzi köznév hiánya mellett ugyanis a név akkuzatívuszi végződése sincs feltüntetve: „dedi eciam villam Bissenorum ad arandum nomine *Tazzar* super *Sitoua*”. Ez esetben arra is gyanakodhatunk, hogy a szerkezet bonyolult megfogalmazása miatt marad el mind a fajtajelölő szó, mind a névvégi esetjelölés. A szerkezet fő mondanivalóját ugyanis a „dedi [...] villam [...] nomine *Tazzar*” megnevezőszós szerkezet hordozza. Az *eciam* kitételét az indokolja, hogy Taszár adományozása egyéb birtokok adományozása után következik az oklevélben. A (*villam*) *Bissenorum* ’besenyők faluját’ birtokos szerkezet az adományozott földterületet határozza meg közelebbről; az *ad arandum* ’(föld)művelés céljából’ kifejezés pedig az adományozás szándékát hivatott megjelölni. Végül pedig a *super Sitoua* ’a Zsitva fölött’ a (*villa*) *Bissenorum*-hoz hasonlóan a hely pontosabb körülhatárolását segíti elő. A név következő oklevélbeli megjelenésére áttérve — amely közvetlenül az előbb említett rész után következik a szövegben — azt látjuk, hogy bár nem megnevezőszós szerkezetben jelenik meg az adományozott földterület, de az előző szövegrészhez hasonlóan számos információt magába sűrítő szöveggörnyezetben tűnik fel. A *Sitoua* név előtt mégis ott áll az akkuzatívuszban lévő *aqua* földrajzi köznév, illetve a név előző megjelenésére utalva az *eadem* ’ugyanaz’ jelentésű névmás is: „dedi aliam villam *Hudwordiensium* Bissenorum ad arandum super eandem aquam *Sitoua*”.

A középkori oklevelek megnevezőszót tartalmazó szerkezetei többnyire „tisztán” fordulnak elő az iratokban (tehát a szerkezet tagjai közé nem ékelődnek be egyéb szerkezetek: pl. „villam, que dicitur *Sagi*” vagy „**villa *Kouachi* nomine**”), de a garamszentbenedeki oklevélből is tudunk további példákat idézni a közbeékeléssel megtoldott formákra: pl. „terram circa eandem aquam *Tiza*, que vocatur *Alpar*”. A Taszár birtok adományozásáról szóló szövegrészlet bonyolultságától ez a szöveghely elmarad ugyan, de a *Tiza* név mellett megjelenő *aquam* köznév azt mutatja, hogy nem e szerkezetek megformálási módjában kell keresnünk a magyarázatot arra, hogy a *Zsitva* név miért tűnik fel többszörösen jelölt (in *aquam Sitouam*), majd jelöletlen (*super Sitoua*) és egyszeresen jelölt (*super eandem aquam*

---

⁷⁰ Ezen oklevélrészletnek a zabori konvent 1406. évi oklevelében történő említésekor az akkuzatívuszi végződés elmarad a szövegről, a szövegrészletnek a garamszentbenedeki oklevél szövegétől eltérő formában történő folytatásában azonban akkuzatívuszban tűnik fel a víznev: „Riuulus, nomine *Saraska*, decurrens in aquam *Zythwa* peruenissent, deinde per eandem aquam *Sythwam*” (vö. KNAUZ 1890: 25).

⁷¹ Annak ellenére, hogy a latin prepozíció kijelöli az esetet — a dolgozat logikájához igazodva — a prepozíció utáni latin esetvégződés nélküli szerkezeteket jelöletlennek, a földrajzi köznév nélküli deklinált magyar neveket vagy a földrajzi köznévvel előforduló deklinálatlan neveket egyszeresen jelöltnek és végül a földrajzi köznév mellett feltűnő deklinált magyar neveket kétszeresen jelölt szerkezeteknek tekintem.

Sitoua) szerkezetekben. A különböző alakok használatát sokkal inkább befolyásolhatták az oklevélíróknak az ismétlődő formák elkerülésére irányuló (tehát tulajdonképpen stiláris természetű) törekvéseik, amely egymáshoz közeli szöveghelyek esetén különösen igaz lehet.

A garamszentbenedeki oklevélben a *Tisza* víznév szolgáltatja a legtöbb⁷² esetvégződéssel ellátott adatot. Az egyetlen latin alakja (ex *Ticia*) mellett ugyanis a számos függő esetben előforduló magyar nevei között csupán kettőt találunk, ahol semmilyen nyelvi elem nem jelöli a megfelelő latin esetvégződést: akkuzatívuszt a „**cadit in Tiza**” és genitívuszt a „**versus decursum Tiza**” oklevélrészletben. Három további előfordulásnál pedig a földrajzi köznévről megléte miatt hiányzik a név végéről az esetvégződés: pl. „piscinas, que infra decursum eiusdem fluvii Tiza existunt”. A folyó esetraggal ellátott és e nélkül álló adatainak használata kapcsán érdekes adalékként kell megjegyeznünk, hogy az imént idézett két jelöletlen szövegrészlet éppúgy az oklevél 13. században hozzátartozó, interpolált részében tűnik fel ahogyan a Csany határleírásában olvasható, jelölt „**ex utraque parte Tize**” birtokos szerkezet és a földrajzi köznévről álló „**fluvium Tiza**” is. Az oklevél 11. századnak tartott részeiben jelöletlen függő esetben álló névelőfordulásra azonban nem bukkanunk: a jelöltséget többnyire a név végének az I. deklináció szerinti végződése teremtik meg (pl. „super ripam Tize” vagy „super Tizam”), két alkalommal pedig a név mellett jelentkező fajtajelölő szó megfelelő esete: pl. „circa eandem aquam Tiza”.

A *Tisza* név *Tize*, *Tisce* stb. alakja kapcsán a szakirodalomban felmerült annak a lehetősége, hogy a *Tiza* genitívusza mellett ezek a nevek nominatívuszban álló magyar alakok is lehetnek (vö. MELICH 1925–1929: 64–5, ORTVAY 2: 268). ORTVAY TIVADAR a forrásai megjelölése nélkül utal arra, hogy ez a víznév „Tice, Ticze stb. alanyeseti használatban is szerepel” az okiratokban, valamint kifogásolja SZABÓ KÁROLY elképzelését, aki a Kézai Simonnál meglévő *Tize* alakot genitívusznak értelmezi (ORTVAY 2: 268). A Kézai gesztájában szereplő „usque *Tize* flumen” szerkezet *Tize* szórványa azonban nem említhető példaként a kétségtelenül nominatívuszban álló *e*-végű formák előfordulására, hiszen a latin földrajzi köznévről mellett a latin vagy latinosított helynevek genitívuszi formában is megjelenhetnek (vö. BENKŐ 1996: 236, 1998: 89; HOFFMANN 2004: 49–50). Kézai szerkezete tehát tökéletesen illeszkedik a középkori oklevelek megfogalmazási módjához, ennek megfelelően a szöveghelynek ’a Tisza vizéig’ fordítása ellen sem lehet kifogásunk (SZABÓ K. 1862: 17). A garamszentbenedeki oklevélben megjelenő valamennyi *Tize* alak is minden kétséget kizáróan

---

⁷² Ez a kitétel számtanilag és arányokat tekintve is igaz: a *Zsitva* három függő eseti előfordulásából egy, a *Garam* esetében a nyolcból kettő (bár ezek közül az egyik a *Grana*, amelynek deklinált volta megkérdőjelezhető), a *Tisza* tizenöt deklinálható előfordulása közül pedig tíz nevet látott el az oklevél írója latin esetvégződéssel.

a magyar *Tiza* név genitívuszi végződésű formájának tekintendő: „a ripa *Tize*” ’a Tisza partjától’, „angulos *Tize*” ’a Tisza kanyarulatait’ stb. Ezek az alakok tehát ugyancsak nem támogatják a *Tize* esetleges nominatívuszi használatát.

A garamszentbenedeki oklevél írója a Garam folyó nevét *Gran*, *Grane* és *Grana* alakváltozatokban rögzíti. Helynévszótáraink e két utóbbi nevet mint a folyónév latinizált formáit szerepeltetik (vö. KMHsz. 1. *Garam*, TÓTH V. 2001b: 195), HOFFMANN ISTVÁN pedig a *Gran* magyar változatként értékelése mellett azt is elképzelhetőnek tartja, hogy ez esetben is latinnyelvűséggel van dolgunk, hiszen a 13. századtól a forrásokban nagy számban megjelenő, a mássalhangzó-torlódást bontóhanggal feloldott formákkal párhuzamosan a 14. századig a torlódásos változatok is megmaradnak az oklevelekben (2007b: 23–4, vö. KENYHERCZ 2011: 78).

Megítélésem szerint ezek az előfordulások nem feltétlenül tartoznak az oklevél latinizáló névhasználatának esetei közé, mégpedig az alábbi okok miatt. A *Grane* forma egy alkalommal fordul elő az oklevélben birtokos szerkezetben: „**ex alia vero parte Grane**”, a név ezen változatát tehát nagy valószínűséggel tarthatjuk valóban latin esetvégződéssel (genitívusz) ellátott névformának. A *Grana* alakot két ízben használja az oklevél írója a folyó megnevezéseként: „rivulus nomine *Tapla* currens in *Grana*, qui *Grana* terminus est”. Ha a *Grana* latinizáló név, akkor az idézett szöveghelyen megfelelően deklinált névformákat találnánk: az *in Grana* prepozíciós szerkezet helyett tehát akkuzatívuszban álló *in Granam* szerepelne az oklevélben. Egy 1253. évi oklevél „ad fluvium *Grana*” (Gy. 1: 426) szerkezete kapcsán ugyanezt tapasztaljuk. Az akkuzatívuszt vonzó *ad* prepozíció után ugyanis nem a *Granam*, hanem szintén a *Grana* formát jegyezte le az oklevél írója. Mindemellett ez a szerkezet a *Grana* szórványnak mint nominatívuszban álló latinizáló névnek a létezését is megkérdőjelezi. A *Zsitva* név kapcsán utaltunk ugyanis arra, hogy a nevek latinizáló változata mellett csak igen kivételes esetekben tették ki a hely fajtájára utaló latin földrajzi köznevet a középkori oklevelek írói. A megfelelő esetben való ragozást nélkülöző latinizáló nevek (ha azt feltételezzük, hogy az „ad fluvium *Grana*” szerkezetben a *Grana* nominatívuszban álló latinizáló alak) továbbá éppen attól lennének mentesek, tudniillik a deklináltságuktól, ami miatt a latinizáló nevek megjelentek az oklevelekben. Az „ad fluvium *Grana*” helyett — a *Grana* alaknak mint latinizáló névnek a használatakor — tehát leginkább az „ad *Granam*”, esetleg az „ad fluvium *Granam*” szerkezeteket használta volna az oklevélíró.⁷³ Mindezek

---

⁷³ Megjegyzendő azonban, hogy a szóvégi nazálisok nemegyszer rövidítve szerepelnek a középkori oklevelekben, s látszólagos hiányuk esetleg ezzel magyarázható.

mellett talán az is a *Grana* latinnyelvűsége ellen szólhat, hogy a forrásokban a mássalhangzótorlódást bontóhanggal feloldott formákat is találunk: 1279: abbas et fratres Sancti Benedicti de *Garana* (ÁÚO. XII: 258–9). A *Gran* latin nyelvű változatként való értelmezését pedig a ragozhatatlansága miatt nem tartom valószínűnek. A magyar nevek latin nyelvű vagy latinizáló változataik megjelenésében vélhetően szerepet játszott ugyanis az, hogy a latin forma ragozása által a név jobban beilleszthető a latin mondat grammatikai szerkezetébe.

Nézzük meg, hogy a fent tárgyalt névváltozatok kapcsán milyen más lehetőségek jöhetnek szóba! Az oklevélnek a Garam folyó neveként használt *Gran*, *Grane* és *Grana* névformáinak elemzésekor érdemes figyelembe vennünk azt is, hogy Esztergom német neveként ugyancsak előfordul a *Gran* változat (Gy. 1: 237–50). Az elnevezés a Garam folyónév német *die Gran* nevéből származik — a folyó német nevének van *Grane* és *Grana* formája is (vö. EtSz. *Garam*, MELICH 1925–1929: 336) —, egykor ugyanis a Garam Esztergomnál érthette el a Dunát (vö. KISS L. 1999: 75). A folyó német nevéhez hasonlóan a középkori oklevelek Esztergom neveként is alkalmazták a *Gran* mellett a *Grane* és a *Grana* alakváltozatokat. A különböző változatok közös tulajdonságaként említhetjük meg, hogy csupán nominatívuszi esetben jelentkeznek az iratokban: pl. Cont. Admunt. (-1250) 1203: in palacio *Strigoniensi*, quod al. nom. *Gran* vocatur, Arnoldus: Chron. Slav. (-1209) 1189: in castrum, quod *Grane* dicitur, Ansbertus: Gesta Friderici (-1196) 1189: in vicina *Strigoniense* que et *Grana* dicitur (Gy. 2: 240).

Mindebből pedig az látszik valószínűnek, hogy Esztergom német neve mellett a folyó neveként a magyarországi oklevelekben használt mindhárom alakváltozat (*Gran*, *Grane*, *Grana*) a folyó német nevére vezethető vissza. A rendelkezésünkre álló források alapján úgy tűnik tehát, hogy egyik névváltozat sem a latin nyelvű használatából vette eredetét.

A garamszentbenedeki oklevél *Grane* adata kapcsán ugyanakkor korábban azt mondtuk, hogy a szövegkörnyezete alapján nagy valószínűséggel tarthatjuk genitívuszi esetvégződéssel ellátott névformának. Ezt a megállapítást az elmondottak fényében annyiban kell módosítanunk, hogy a *Grane* alak valószínűleg a Garam német neveként használt nominatívuszi *Grane* formából származik, de a latin genitívuszi esetvégződéssel ellátott nevekkel való hasonlósága alapján a folyó neveként birtokos esetben kezdték el használni a magyarországi oklevelekben. A garamszentbenedeki oklevél mellett egy 1282. évi oklevél „aqua *Grane*” (Str. 2: 153) és egy 1300-as datálású oklevél „iuxta fluvium *Grane*”; „circa ipsum flumen *Grane*” és „aqua ipsius *Grane*” (Gy. 1: 453) szerkezeteit említhetjük meg erre utaló példaként. Ugyanakkor ezeknek a szerkezeteknek a *Grane* szórványa a genitívuszi eset mellett nominatívuszban is állhat, csupán az „aqua ipsius *Grane*” szövegrészlet szórványa

tartható egyértelműen genitívusznak, a szórvány előtti *ipse* névmás genitívuszi *ipsius* formája ugyanis nem enged meg más lehetőséget.

Hasonló jelenséget tapasztalhatunk a *Grana* név kapcsán is. E név azonban a garamszentbenedeki oklevélben még tárgyesetben és alanyesetben is hasonlóképpen viselkedik, azaz mindkét esetben *Grana*-ként fordul elő, a későbbi oklevelekben azonban, ha nem is gyakran — valószínűleg az *a*-végű latinizáló nevek mintájára —, de megtalálható akkuzatívuszi végződéssel ellátott *Granam* formája is: pl. 1228/1229: Sancti Benedicti super *Granam* (DHA. 1: 204).

A Garam folyó elsődlegesen nem latinizáló *Grane* és *Grana* névformái mellett mindazonáltal a névnek létezik latinizáló változata (*Granus*): 1245: iuxta Bors super *Granum* (Gy. 1: 430).

4.3.2.2. Az oklevelekben magyar raggal megjelenő nevek tárgyalása nem tartozik ugyan szorosan hozzá a középkori oklevelek latinizáló névhasználatának tematikájához, de mivel a garamszentbenedeki oklevélben négy példát is találunk a szórványok ilyen formában való megjelenésére, érdemes röviden szólni erről a szerkezetről is. Az oklevelekben, történeti forrásokban nem túl gyakori a szórványok magyar határozóragos formában való beillesztése, ugyanakkor mind a helynevek (1265/1272: uenit ad Balwankure, OklSz. 795), mind a személynevek (1236: Zegenozo pertinet Ieneunec, OklSz. 683; 1216: Ifeput, Bulfuhut, Chimont, Safhat, Meduet, Ilobarut, JAKUBOVICH–PAIS 1929: 84) körében is találkozunk ezzel a megoldással (a ragos helynevek és személynevek további példáihoz lásd még PAULER 1899: 516; HOFFMANN 2007b: 19; SZENTGYÖRGYI 2010b: 80, 2010c: 42–3).

A beillesztési eljárások között a magyar nyelvi eszközökkel beillesztett szórványok vannak jelen a legkisebb arányban, ám a kategóriának mégis különböző altípusait tarthatjuk számon. A szórvány előtt álló latin prepozíció vonzataként megjelenő esetragos nevek: +1232/1384/1393: venit ad *Scertora* (KMHsz. 1. *Szer-tó?*) mellett a másik típusba azokat az előfordulásokat sorolhatjuk, ahol a megszokott latin közszó helyett magyar földrajzi köznevet találunk a szórvány előtt: 1327/1378: in aliud *patak Fywzerpatak* nominatum (Gy. 1: 146). E két típuson túl a tihanyi apátság 1055. évi oklevele a magyar grammatikai eszközök oklevélbeli megjelenésének egy harmadik változatát is használja. Ez alapján pedig a magyar névutókat is a szórványbeillesztő eszközök közé kell sorolnunk, az alapítólevél szövege ugyanis 11 alkalommal mutat példát a *rea* névutó efféle használatára: pl. 1055: exinde *Mortis uuasara kuta rea* (DHA. 1: 150). Más oklevelekben ugyanakkor ez a megoldás egyáltalán nem jelenik meg (HOFFMANN 2007b: 23).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF a magyar morfológiai eszközökkel való beillesztést szabálytalan beillesztési módnak nevezi — ahogyan erre már korábban is utaltam —, és négy fajtáját különbözteti meg: a magyar viszonyragok, a névutók, a latin prepozíció + magyar esetrag, illetve a latin prepozíció + névutó típusú beillesztéseket (vö. 2010c: 42–3, 2010b: 79–81).

A garamszentbenedeki apátság Komárom megyei adományait részletező szövegrészben a *Wagetuin* és a *Sitouatuin*⁷⁴ szórványok képviselik a magyar grammatikai eszközöket felhasználó beillesztési módokat: „In *Camarun* trium aratorum terram secus flumen *Danubii* et piscacionem in eodem *Danubio* in loco, qui dicitur *Wagetuin*. In *Sitouatuin* dedi undecim domus piscatorum et terram ad quatuor aratra et piscacionem in *Danubio* in eodem loco, qui *Sitouatuin* dicitur” – „*Camarun*-ban 3 ekényi földet a *Danubius* folyó mellett és halászhelyet ugyanezen a *Danubius*-on, azon a helyen, amelyet *Wagetuin* mondanak. *Sitouatuin*-ben 11 háznépnyi halászt adtam és 4 ekényi földet és halászhelyet a *Danubius*-on, ugyanazon a helyen, amelyet *Sitouatuin*-nek neveznek”. Emellett a különböző területről származó halászok halászati jogát taglaló oklevélrészben a *Sitouatuin* alak ismételtelen megjelenik: „Piscatores autem *Chonienses*, *Alparienses* et de *Sagi* ex *Ticia*, *Gegnienses*, *Camarienses* et de *Sitouatuin* ex *Wag*, *Nitra*, *Sitoua* et *Danubio* pisces fratribus acquirant, ut inde nutriantur” – „A *Chonienses*, *Alparienses* és *Sagi* halászok a *Ticia*-ból, a *Gegnienses*, a *Camarienses* és a *Sitouatuin* a *Wag*-ból, a *Nitra*-ból, a *Situo*-ból és a *Danubius*-ból szerezzenek halakat a testvéreknek, hogy azzal táplálkozzanak”⁷⁵.

Míndezek alapján tehát úgy tűnik, hogy a szórványok *hol?* kérdésre felelő *Vág tövén* és *Zsitva tövén* magyar helyhatározóragos formában szerepelnek a garamszentbenedeki apátság alapítólevelében.

A megnevezőszós szerkezetek határozóragos neveit (in loco, qui dicitur *Wagetuin*, in eodem loco, qui *Sitouatuin* dicitur) SZENTGYÖRGYI RUDOLF attractióknak tartja, véleménye szerint ugyanis a magyar nevek indokolatlanul ugyan, de az előljárósó (*in*) vonzataiként viselkedve a latin függő esetnek megfelelő magyar határozóragos formájukban jelennek meg a szövegben (vö. 2010b: 80, 2010c: 42–3).

---

⁷⁴ A különböző munkák a garamszentbenedeki oklevélben ténylegesen szereplő *Sitouatuin* és *Wagetuin* alakokat *Sitouatu* (MELICH 1925–1929: 351; Cs. 3: 518; F. 1: 432, 2: 72; JERNEY 1854: 118), *Situatu* (F. 2: 72), *Sitoutui* (BOROVSKY 1907: 59), *Waghetum* (F. 1: 432, 2: 72) formákban közlik.

⁷⁵ Egy 1489-es oklevélben ugyancsak határozóragos formában szerepel mindkét név az alapítólevélből vett megnevezőszós szerkezetben: „in *Danubio* in loco, qui *Sythwatwin* dicitur” és „in loco, qui dicitur *Wagethwyn*”, de ugyanebben az oklevélben a *Zsitvató* neve határozórag nélkül is feltűnik: *Sythwathew* (KNAUZ 1890: 159, 237).

A továbbiakban azt igyekszem mérlegelni, hogy valóban a latin függő esetnek megfelelő magyar határozórag jelenik-e meg a garamszentbenedeki oklevél fenti adataiban. Az *in Sitouatuin* előfordulást önmagában látva az elképzelés jogosnak tűnik. A megnevezőszóval álló magyar határozóragos nevek jelentkezése bizonytalanabbá tehet ugyan bennünket, de ezek felbukkanására — amint láttuk — magyarázatot adhat az *attractio* jelensége. A *Zsitvatő* név harmadik határozóragos előfordulásának magyarázatában ugyanakkor nehézségekbe ütközünk. Ez a szöveghely ugyanis azt szögezi le, hogy a *zsitvatői* (de *Sitouatuin*) halászok a Vágból, a Nyitrából, a Zsitvából és a Dunából halásszanak. Ebben az esetben tehát a *hol?* kérdésre felelő határozóragos névforma megjelenése nem magyarázható a latin *in* prepozíció utáni helyzettel. A két név négy adatának együttes vizsgálata alapján a *Wagetuin*, *Sitouatuin* határozóragos nevek magyarázataként esetleg az is felvethető, hogy az oklevél írója az adott területen hallott ragos neveket mint nominatívusban álló alakokat jegyezhet le, hiszen a helynevek a mindennapi kommunikációs helyzetben ragos alakjukban sokkal gyakrabban használatosak, mint nominatívusban (metanyelvi használatban).

A továbbiakban azt nézzük meg, hogy ezek az elnevezések milyen jellegű helyeket jelölnek az oklevélben. A vízrészec nevei közül a *fő* 'forrás, kezdet' utótagúak mellett a *tő* 'torkolat' utótagúakból is gyakran alakultak településnevek (vö. BÍRÓ 2005: 177, 2008: 77). GYÖRFFY ERZSÉBET ezeknek a neveknek a keletkezési módját nem tartja egyértelműnek. A problémát a *Körös-fő* névvel illusztrálva azt mondja, hogy *Körös* 'víz' → **Körös-fő* 'a Körös forrása, forrásvidéke' → *Körös-fő* 'a Körös forrásánál létesült település' többlépcsős változási séma mutatkozik a „leginkább kézenfekvő megoldás”-nak, a forrásra, forrásvidékre utaló nevekre azonban szinte alig van adatunk. Azt is elképzelhetőnek tartja tehát, hogy az ilyen típusú neveket nem minden esetben a forrásnév → településnév metonímia hozta létre, hanem például *Körös-fő* 'a Körösnek a kezdete' → *Körös-fő* 'település' változással is számolhatunk (2011: 158–9). TÓTH VALÉRIA a folyónév + *fő* szerkezetű településnevek kapcsán ugyanakkor azt igazolta, hogy a *fő* lexéma másodlagos (szekundér) településnév-formánssá is válhatott. A *Szala-fő* település például a Zala forrásvidékétől meglehetősen távol helyezkedik el, így a forrásnévből metonimikusan nem is keletkezhetett a településnév. A *fő* lexéma ezekben az esetekben tehát arra szolgált, hogy a víznéből olyan településnevet hozzon létre, ami az illető helység víz melletti fekvésére utal (2008a: 183).

Zsitvatő települést, ami a mai Dunaradvány része (Gy. 3: 464–5), az előkerült bronzkori leletek alapján őskorinak tartják (vö. BOROVSZKY 1907: 59). A Dunán lévő halászóhely adományozása mellett (*piscacionem in Danubio in eodem loco, qui Sitouatuin dicitur*) a *Sitouatuin* névvel jelölt helyen az apátság 11 háznépnyi halászt, illetve szántóföldet is kapott

(*in Sitouatuin* dedi undecim domus piscatorum et terram ad quatuor aratra), ami a hely lakott voltára is utalhat. Az apátság birtokait összeíró 1209. évi pápai bullában szereplő „ad finem *Sitoua*” – „*Sitoua* végéhez, torkolatához” (Str. 1: 190) szerkezet sem zárja ki azt, hogy a 11. századi alapítólevélben a *Sitouatuin* mint településnév fordul elő.

A garamszentbenedeki oklevél másik határozóragos nevét pedig talán a (Vág) folyó torkolatát, torkolatvidékét megnevező névnek kell tartanunk. Az 1209. évi bulla ugyanis név nélkül „in *Camarun* piscinam usonum” (Str. 1: 190) formában utal az alapítólevélnek a *Wagetuin* nevű helyen adományozott halászhelyére, és Zsitvató településsel ellentétben *Vágtó település létezéséről a későbbi források sem tudósítanak. A szórvány a Komárom városhoz — „In *Camarun* [...] piscacionem in eodem *Danubio* in loco, qui dicitur *Wagetuin*” — tartozó azon területet nevezhette meg tehát, ahol a Vág a Dunába ömlött.

4.3.3. Részfordítással latinizált nevek. — A nevek részfordításával létrehozott egyes oklevélszórványok tárgyalása előtt célszerű kijelölni azoknak a szórványoknak a körét, amiket ide tartozónak ítélek, az e témakörben született tanulmányok ugyanis nem azonos módon határolják körül az oklevelekben részfordítással megjelenő nevek kategóriáját. A továbbiakban HOFFMANN ISTVÁNhoz hasonlóan csupán a valamely elemében latin nyelvű szórványokat tekintem részfordítású neveknek (vö. 2004). A latin fajtajelölő lexéma + magyar tulajdonnév kapcsolatát tehát csak abban az esetben tárgyalom az oklevelek kétnyelvű szórványai között, ha felmerül a latin köznévi elem névhez tartozásának a lehetősége (BENKŐ 1996: 235–6).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF a részfordítással létrejött neveknek két típusát különíti el. Az egyiket véleménye szerint egyrészt azok a birtokos jelzői szintagmák alkotják, amelyeknek az alaptagja latinra fordítva, a birtokos jelzői bővítménye pedig magyar nyelven szerepel: 1055: ad *angulum aruk* (DHA. 1: 150). Ezeknek a szerkezeteknek a váza latin, hiszen a prepozíciós alaptagot a latin és nem a magyar szórendnek megfelelően követi a magyar nyelvű jelző. Az „ad *angulum aruk*” kétnyelvű helymegjelölés mögött azonban véleménye szerint kétségtelenül magyar helynév húzódik meg, amelynek meghatározásaként a jelölt *árok szöge/szöglete* és a jelöletlen *árokszög* egyaránt szóba jöhet. Besorolása szerint ugyanebbe a típusba tartoznak másrészt a minősítő jelzővel alkotott helynevek is: 1055: ad *kangrez uiam* (DHA. 1: 150), ha a szerkezet értelme ’lejtős út’. Az eddigieknél jóval elterjedtebbek azok az ugyancsak az első típust gazdagító szerkezetek, amelyeknek a földrajzi köznevét egy, a denotátumában közeli tényleges tulajdonnév pontosítja: 1055: ad *lacum turku* (DHA. 1: 150), feltéve, hogy ’*turku* település tava’ a szerkezet jelentése. A részfordítások második típusánál magyar nyelvű tulajdonnév vagy tulajdonnévi használatú földrajzi köznévi alaptag mellett a megkülönböztető

vagy megszorító értelmű melléknevek vannak latinra fordítva: 1327>1410: *inferiori Gogy* 'alsóGogy' (Gy. 1: 84), 1208/1395: *magnum aruc* 'nagy árok' (KMHsz. 1. *Nagy-árok*) (2010c: 39–40, 2009: 64–5).

A latin földrajzi köznévfő + magyar helynévfő típusú névelőfordulások a magyar oklevelezési gyakorlat elterjedt formáinak tekinthetők. BALÁZS JÁNOS a fajtajelölő lexémák gyakori megjelenését ilyen környezetben azzal magyarázza, hogy „az idegen nyelvű följegyzések írói [...] szükségesnek tartották közölni, hogy a leírt tulajdonnevek a névadási rendszernek melyik kategóriájába tartoznak. Úgy érezték, hogy ilyen kiegészítések nélkül olvasóik előtt homályban maradna, kinek vagy minek a nevei a leírt tulajdonnevek” (1963: 48). HOFFMANN ISTVÁN BALÁZS JÁNOS gondolatmenetét továbbviszi, és a mai nyelvhasználat jellegzetességei alapján azt is kiemeli, hogy „a legkülönbözőbb helyzetekben, illetve sokféle szövegtípusban (útikönyvekben, híryanagyokban stb.) tapasztalhatjuk, hogy a kevésbé ismert helyneveknek a használatát bármely nyelvben kíséri — az információ kiegészítését, a pontos megértést szolgálva — az adott hely jellegére, fajtájára, helynévfő osztályára utaló nyelvi elemnek, többnyire földrajzi köznévfőnek a kitétele” (2004: 45).

HOFFMANN ISTVÁN azt is többször hangsúlyozza, hogy az egyes beillesztési formák használatát befolyásoló határozott szabályokat nemigen kereshetünk, de bizonyos esetekben mégis kirajzolódhat a megjelenésükben valamiféle következetesség. Az oklevél nyelvén, tehát latinul megjelenő, illetve latinizáló nevek előtt az oklevélírók az esetek túlnyomó többségében például nem érzik szükségét a hely fajtájára utaló latin földrajzi köznévfő kitételének, ahogyan a garamszentbenedeki oklevél latinizáló víznevei kapcsán ezt korábban már részletesen kifejtettem. Emellett a földrajzi köznévfő tulajdonnévfő előtti megjelenését az ugyanazon névfőforma többszöri előfordulása is meghatározhatta valamelyest. Úgy tűnik ugyanis, hogy ha a nevet több ízben is megemlíttette az oklevél, akkor a latin földrajzi köznévfő gyakran csupán az első előfordulásakor van jelen: 1257: *vadit ad Magnum Okur ... in medio fluminis Okur ... per medium Okur* (Gy. 1: 375). E jelenség bizonyos fokú esetlegességére is fel kell azonban hívni a figyelmet, arra tudniillik, hogy az „ismétlődő névelőfordulás befolyásolhatja ugyan a latin földrajzi köznévfő megjelenését vagy elhagyását, de a jelenség nem tűnik fel olyan rendszerességgel, és nem mutat olyan határozott formai azonosságokat sem, hogy ezek mögött valamiféle tudatos törekvést és ebből következő szabályszerűséget keressünk; e formai megoldások változtatása inkább csak a szöveg stílusának élénkítését, az ismétlések által szükségképpen előidézett monotonia bizonyos fokú kiküszöbölését szolgálhatta” (HOFFMANN 2004: 46–7). A többjelentésű helynevek (amelyek leginkább a folyóvizek és a mellettük fekvő azonos nevű települések köréből kerülnek ki) esetében azonban a földrajzi

köznevek feltüntetése sokkal gyakoribbnak tűnik, mint az elhagyásuk. Az oklevél műfaja megköveteli ugyanis, hogy az oklevélírók egyértelműen megjelöljék, melyik hely nevét említik meg éppen. Az Abaúj vármegyei Komlós település- és víznév oklevélbeli megjelenését például a *villa* és a *rivus* latin fajtajelölő teszi egyértelművé: 1270/1272: *villa Cumlous* és *ad rivum Kumlovs* (Gy. 1: 114). Mindezek mellett a latin földrajzi köznevek felbukkanása vagy elmaradása esetleg a magyar név belső szerkezetével is kapcsolatba hozható. Azt az előzetes feltevésünket azonban, miszerint a hely fajtajára utaló magyar földrajzi köznevet (*patak, hegy, halom* stb.) tartalmazó szórványok előtt az ugyanezt a funkciót betöltő latin fajtajelölő lexémák ritkábban jelentkeznek az oklevelekben, a források névanyaga nemigen támasztja alá. Úgy tűnik ugyanis, hogy e nevek esetében is ugyanolyan fontosnak tartották az oklevélírók a hely fajtaját megnevező latin lexéma használatát (1332: *monte Korthweleshygh*, Gy. 1: 91), mint a földrajzi köznévi névrészt nem tartalmazó szórványok latin szövegbe illesztésekor (1303/1352//1450: *monte Chokas*, Gy. 1: 815) (vö. ehhez HOFFMANN 2004: 44–50).

Az előbbiekből az is következik, hogy a legtöbb esetben a név előtt álló latin közszóban nem kell a magyar tulajdonnév részét képező köznevet keresnünk, az ugyanis a középkori oklevelezési gyakorlatnak megfelelően csupán a hely fajtajának pontosítására szolgált.

A tulajdonnevek előtt nem ilyen, tehát nem magyarázó céllal feltüntetett földrajzi közneveket nem egyszerű tetten érni az oklevelekben, néhány esetben azonban nagy valószínűséggel állítható a latin fajtajelölő lexémának a magyar névhez tartozása, tehát a részfordítás esete. HOFFMANN ISTVÁN például névrendszertani okokra hivatkozva az *alpes Clementis* szórvány mögött *Kelemen-havasok* magyar névformát feltételez, a puszta személynévi névadás (tehát a *Kelemen*-féle névforma) ugyanis hegynevek esetében kevésbé jellemző. Ugyanilyen okok miatt vethetjük fel a garamszentbenedeki apátság Ság nevű birtokának határában felbukkanó *Saruly* (montem nomine *Sorul*) név esetében is azt a lehetőséget, hogy ezt talán ugyancsak részfordítással alkották meg kétrészes magyar név alapján (*Saruly-hegy*) tekintve, hogy előtagjában személynévet azonosíthatunk (vö. +1086: *Soriul*, 1268: *Soruul*, ÁSz.). Mindamellet az egyrészes *Saruly* alakot sem vethetjük el, mégpedig két okból sem. Egyrészt azért, mert a *Saruly* elem személynévi lexémaként való azonosíthatósága nem kétségtelen, másrészt pedig azért, mert még ha személynévi szerepben állt is, a puszta személynévvvel azonos alakú természeti név létezése nem zárható ki. Ilyen névformák ugyanis többszörös metonímia révén másodlagosan (leginkább településnévből) is létrejöhetnek (GYÖRFFY 2004: 131; RESZEGI 2006: 165, 2011: 18). Más esetekben viszont — mint a *Titeli-hegy*: 1193–96>1216–18-ban *montis de Titili* (Gy. 1: 241) példájában — a

fordítás módja teszi egyértelművé a magyar név szerkezetét (HOFFMANN 2004: 21, vö. RESZEGI 2008: 139, 2011: 48).

Az oklevelekben — amint arról már többször is szóltunk — leginkább latin földrajzi köznevek kíséretében bukkannak fel a magyar helynévi szórványok. Közöttük — igaz, nem túl gyakran — a magyar kétrészes nevek névszerkezetének megfelelő magyar név + latin földrajzi köznév sorrendűek is előfordulnak. Éppen szórványos jelentkezésük miatt merülhet fel annak a gyanúja, hogy a latin oklevelek efféle megfogalmazása mögött talán földrajzi köznévi utótagú kétrészes magyar névszerkezet húzódhat meg, amelynek az utóbbi részét latinra fordították.

RESZEGI KATALIN olyan neveket vizsgálva, ahol a latin fajtajelölő szóalakkal azonos módon viselkedő *bérc* lexéma név előtti és név utáni előfordulására is van példa: 1299/1300: „in 1 Byrch, *Kapus* nominato”; „qd. *Kapus* Byrch” (Gy. 3: 344), a név terjedelmének megállapításakor szintén felveti annak a lehetőségét, hogy az egyrészes névszerkezet mellett mindkét esetben számolhatunk kétrészes névformával is (2008: 140 és 2011: 49). A Tihanyi alapítólevél „ad *kangrez* uiam” szerkezetének elemzésekor pedig SZENTGYÖRGYI RUDOLF jut ugyanerre az álláspontra, a szokatlan szórendű megfogalmazás magyarázataként ugyanis a részfordítás lehetőségét is felveti (2008a: 47, vö. 2009: 66, 2010c: 39).

Az elmondottak alapján a garamszentbenedeki oklevél latinizáló helyneveit elemezve azt látom célszerűnek, ha vizsgálataimba csupán a magyar név + latin földrajzi köznév szerkezetűeket vonom be, noha nem zárhatjuk ki természetesen azt sem, hogy a latin fajtajelölő lexéma + magyar helynév szövegezési módot mutató szerkezetek között is akadhatnak részfordítással rögzített magyar kétrészes nevek. Az ilyen megfontolások után itt elemzett három példa két Csongrád megyei birtok határleírásában lelhető fel az oklevélben: Ság határleírásában a „*Taka* mons” és „*Scilu* piscina”, Sáp határában pedig a „*Curice* flumen” megjelölésekkel találkozunk.

A névterjedelem megállapításában is segítségünkre lehet, ha az elemzett oklevél szövegén túl a kérdéses hely nevére vonatkozó egyéb források adatait is fölhasználhatjuk. A „*Curice* flumen” szórvány latinizáló voltát már a garamszentbenedeki oklevelet önmagában vizsgálva is megkérdőjelezhetjük, a név ugyanis az oklevél egy későbbi pontján a „tributum super aliam aquam, que dicitur *Curicea*” megnevezőszós szerkezetben tűnik fel. A középkorból származó további adatok (KMHsz. 1. *Kurca*), illetve a mai *Kurca* elnevezés pedig csak még tovább erősítik azt a gyanúkat, hogy a „*Curice* flumen” szórványt az oklevél latinizáló neveinek köréből bátran kizárhatjuk. Ez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy a magyaros szórendű formákat — az egyes szórványok több szempontú elemzése nélkül — automatikusan nem

sorolhatjuk a kétrészes magyar nevek részfordításos beillesztései közé, úgy tűnik ugyanis, hogy efféle szerkezetekkel is emeltek be a szövegbe az oklevélírók egy- és kétrészes névformákat egyaránt.⁷⁶

A másik két szórvány esetében más források névanyagát nem áll módunkban felhasználni, a Ság birtok határpontjaként szereplő hegynek, illetve halastónak a nevét — jelenlegi ismereteink szerint — ugyanis csak a garamszentbenedeki apátság alapítólevele őrizte meg a számunkra. A lejegyzett szórványok alapjául szolgáló nevek egyrészes vagy kétrészes névszerkezetének megállapításához fontos további fogódzó lehet, ha a neveket a magyar névrendszer részeként vesszük szemügyre. A *Taka* név esetében azonban ez sem jöhet a segítségünkre, a név ugyanis ismeretlen eredetű, ezért a kérdés eldöntésekor csupán a garamszentbenedeki oklevél megszövegezésére hagyatkozhatunk. Hasonló a helyzet a *Scilu* piscina szórvánnyal is, a sajátosságot kifejező névrész (és köztük a növényzetre utaló névrészek) tavak neveiként ugyanis önmagukban is gyakran váltak névvé, de körükben a sajátosságot kifejező + fajtajelölő névrész szerkezetű nevek ugyancsak elterjedtek voltak a középkorban (vö. GYÖRFFY 2011: 174). Névrendszertani szempontból mérlegelve a kérdést megállapíthatjuk, hogy a *Scilu piscina* említés mögött *Szil* és *Szil-tó* típusú élőbeszédbeli névalak egyaránt állhatott.

Még egy sajátos okleveles szerkezetről kell e kérdés kapcsán szót ejtenünk: az alapítólevél *Ug-ér* helynevének az 1338. évi oklevélből származó *Hucu fluvius eru* említéséről, ami mindenképpen kitűnik szórendjének egyediségével. A megszokott *fluvius Hucueru*-val szemben a *Hucu fluvius eru* szórvány esetében esetleg arra is gondolhatunk, hogy az oklevélíró elsőként lefordította a névhez tartozó magyar fajtajelölő szót (*eru* > *fluvius*), majd ezek után magyarul is feltüntette azt. De persze másolói figyelmetlenség és a két nyelv (latin és magyar) közötti állandó mozgás éppúgy előidézhette a rendhagyó formát.

A garamszentbenedeki oklevél biztosan vegyes nyelvű formái közé tartoznak a Csongrád vármegyei Alpár határában említett „*iuxta aquam maioris Alpar*” és „*iuxta magnam Zecum*” nevek. A „*iuxta aquam maioris Alpar*” birtokos szerkezetet kétféleképpen is értelmezhetjük. Egyrészt a genitívuszban álló tulajdonnév lehet településnév (*Nagyalpár*), és ebben az esetben határpontként a település névvel nem jelölt vize szerepel.⁷⁷ Másrészt pedig a Tisza kapcsán

---

⁷⁶ Azt is érdemes azonban az ilyen előfordulások kapcsán megjegyeznünk, hogy a mai névhasználatban sem szokatlan a *Tisza folyó* típusú megjelölés, ahogyan a régiségben maguk az oklevelek is tanúskodnak ilyen — nem egészében tulajdonnévi értékű — szerkezetben álló víznevekről: *Hejő vize*, *Hernád vize* stb. (KMHsz. 1. víz). A „*Curice flumen*” szerkezet ezekre a beszélt és írott nyelvi megoldásokra emlékeztet.

⁷⁷ Ekképpen értelmezi a szöveghelyet ORTVAY 1: 81; KIS–KÖRMENDI 2006: 61.

már említett afféle birtokos szerkezetnek is értelmezhetjük a szöveg helyet, ahol a víznek a neve és a latin fajtajelölő lexéma alkot birtokos szerkezetet. Véleményem szerint ez utóbbi értelmezést kell elfogadnunk, vagyis a *maioris Alpar* szórványt víznévnek kell tartanunk (*Nagy-Alpár*). Amellett ugyanis, hogy *Nagyalpár* településre nincsenek se magyar, se latin nyelvű adataink, a kisebb vízfolyások oklevélbeli említéseire egyáltalán nem jellemző a településnevekkel körülírt forma (vö. HOFFMANN 2007b: 25). Olyan névforma meg pláne „rendszeridegen”, ahol a víz kétrészes településnévvel körülírt formaként jelentkezne.

Bár a *magnum Zecum* mellett nem találunk fajtajelölő szót, mégis nagy valószínűséggel tarthatjuk ezt a szórványt is víznévnek. A név ugyanis egy másik település — *Pelu*, ami a mai Jász–Nagykun–Szolnok megyei Kengyel vagy Tiszatenyő másik neve lehetett (vö. Adatok 1: 453) — határleírásában is feltűnik *Zecu* formában, ami arra utalhat, hogy több birtok határán is végighúzódtott. A szórvány víznévi voltát ezen túlmenően a névnek minden bizonnyal a *szik* ~ *szék* ’mocsár, mocsaras hely’ (TESz. *szik*) földrajzi köznévből való származása is támogathatja.

A víznévből jelzővel alakult másodlagos nevek nem ritkán szerepelnek az oklevelekben vegyes nyelvi formában, de főként a *kis*, a *nagy*, valamint a *holt* jelzőik szerepelnek latinul (vö. HOFFMANN 2004: 19). Mindkét garamszentbenedeki oklevélbeli szórvány — bár a nevekre vonatkozó későbbi (magyar nyelvű) adataink nincsenek — a *nagy* jelzővel áll: *Nagy-Alpár* és *Nagy-Szék*.⁷⁸ Az *Alpar* név mellett ugyanakkor a *magnus* névmás középfoka (*maior*), a *Zecu* mellett pedig a névmás alapfokú nőnemű *magnum* alakja fordul elő. A különböző formák azonban semmilyen eltérő vonásra nem utalnak, egymás korrelatív párjaként ugyanazon oklevélben előforduló nevekben is gyakran váltakozik a kétféle forma: +1202/[1221 u.]: *Minorem Danubium*⁷⁹ és *Magni Danubii* (HA. 2: 42–3). A *Kis-Duna* jelzőjeként e példákban tehát a *parvus* melléknév középfoka (*minorem*), míg a *Nagy-Duna* jelzőjeként pedig a *magnus* melléknév alapfoka (*magni*) szerepel.

A „iuxta *magnum Zecum*” alak nyomán egy érdekes jelenségre is felhívhatjuk a figyelmet: amíg a jelzőként álló melléknevet az első deklináció szerint ragozta az oklevél írója, addig a *Zecum* végződéseként a második deklinációnak megfelelő esetrag szerepel. Rögtön meg kell azonban jegyeznünk, hogy csupán a lejegyzett formában azonosítható teljes egészében a szórvány végződése a második deklináció akkuzatívuszi *-um* esetvégződésével, élőszóban

⁷⁸ A HA. 1. kötetében [*Nagy*]-*szék* címszót találunk, a *Pelu* birtok határában lévő jelző nélküli *Zecu* névforma alapján azonban úgy vélem, hogy a *magnum Zecum* a *Szék* nevű víz egyik ágának megnevezéseként áll a szövegben, s így utótagja nem földrajzi köznévi, hanem helynévi (víznévi).

⁷⁹ Más oklevelekből az alapfokú *parvus*-szal létrehozott formák is adathozhatók: pl. 1331/1332: *Parvum Danubium* (HA. 2: 43).

ugyanis minden bizonnyal [*szekü*]-ként hangozhatott a magyar helynév. Ennek ellenére az oklevél írója a jelző ragozását nem az alaptaghoz igazította, akkor ugyanis a jelzőként álló *magnus* a második deklináció szerinti *magnum* (*Zecum*) formában állna. Ennek a háttérét más oklevelek hasonló megszövegezést mutató adatai világíthatják meg.

Az 1192/1374/1425. évi oklevélnek a Fejér vármegyében több ágban folyó *Sár* víz nevére vonatkozó adatait megvizsgálva például azt találjuk, hogy a jelző nélküli folyóág neve előtt az *aqua* vízrajzi köznév szerepel (iuxta aquam *Sar*, in aquam *Sar*), a folyó egyes szakaszait megjelölő, jelzővel kiegészült másodlagos nevek előtt pedig efféle lexéma nincs ugyan kitéve, de a jelzők latin nyelven jelennek meg a szövegben: *primum Sar*, *ulteriorem Sar* (Gy. 2: 353). Az *Elő-Sár* és *Mög-Sár* 13. század végéről (1276 és 1277) származó magyar nyelvű adatai előtt már találunk fajtajelölő lexémát, mégpedig a negyedik deklináció szerint ragozandó hímnemű *lacus* fordul elő ebben a funkcióban: *lacum* [...] *Eleusar*, *lacum* [...] *Mugsar* (Gy. 2: 358). Elképzelhetőnek tartom, hogy a *primum Sar* és *ulteriorem Sar* nevek jelzőit a 12. században is a szövegben részfordítással megjelenő nevek elé ki nem tett, de odaértett *lacus* földrajzi köznévnek megfelelően deklinálták. A feltevésemet még egy további példa is alátámaszthatja. A *Holt-Vajas* említéseként egy 1301. évi oklevélben a *Mortua Voyos* formát használja a lejegyző. A megnevezőszerű szerkezetbe foglalt három víznév — cum piscinis *Mortua Voyos*, *Cakara* et *Kynchus* vocatis (Gy. 1: 731) — fajtajelölőjeként kített *piscina* lexéma magyarázhatja meg azt, hogy miért a *mortua* alak szerepel a *Vajas* jelzőjeként és nem a hímnemű *mortuus* vagy a semlegesnemű *mortuum*.

Mindezek alapján pedig a garamszentbenedeki oklevél „iuxta *magnam Zecum*” szórványának szerkezetét, ragozási megoldásait úgy magyarázhatjuk, hogy a szerkezet jelzői része egy első deklináció alá tartozó földrajzi köznév (pl. *aqua*, *piscina*) befolyása alatt kaphatta meg az első deklináció akkuzatívuszi végződését a *Zecum* névnek a második deklináció esetvégződésével írásképét tekintve azonos végződése mellett.⁸⁰

4.3.4. A magyar nevek latinra fordítása. — Latinra fordított magyar nevekkal találkozhatunk például a jelző + földrajzi köznév szerkezetű településnevek: *Nagyfalu*: 1245: *Magna villa* (KÁZMÉR 1970: 139), hegynevek: *Nagy-szikla*: 1327: *magnum lapidem* (FNESz. *Ördög-szikla*), erdőnevek: *Feketeerdő*: 1255: iuxta *nigram silvam* (Gy. 1: 98), útnevek: *Nagy-*

---

⁸⁰ Az itt tapasztaltak persze a másodlagos alakulású (pl. osztódással keletkezett) települések neveiben is ugyanúgy jelentkezhetnek. A Baranya megyei *Kémed* osztódásával kialakult *Kiskémed* településnév 1330: *Kemed parua* (Gy. 1: 323) adatában például a jelzőt egy nőnemű (pl. *villa*, *possessio*) latin fajtajelölő szóhoz igazítva ragozhatták az első deklináció szerint.

út: 1235: *magnam viam* (Gy. 2: 618) és szigetnevek: *Tamás-sziget(e)*: 1211: *insulam Thomae* (Gy. 2: 360) körében is (vö. HOFFMANN 2004: 15–38).

A nevek latinra fordítása a garamszentbenedeki alapítólevélből is szép számmal adathozható, és az ilyen nevek eloszlása az oklevél szövegében igen egyenetlen: a latinra fordított nevek több mint fele a Csongrád vármegyei Csany határpontjainak megjelöléseként szerepel az alapítólevélben. Ebből talán arra is következtethetünk, hogy az alapítólevél különböző megyékben lévő birtokainak határleírását más-más fogalmazó vetette papírra. Ezt a felvetést pedig az is támogathatja, hogy a latinra fordított nevek nagy száma mellett a középkori oklevelezésben kivételesnek számító magyar név + latin földrajzi köznévszórenddel előforduló (előbb tárgyalt) szórványok is egytől egyig a Csongrád megyei adományokat rögzítő szövegrészletekben tűnnek fel.

A latinra fordított nevek között az „*in monte presbiteri*” megjelölés egy hegy neveként áll, s ez a szerkezet többféle problémát is fölvet. Már a név tulajdonnévi értéke sem egyértelmű, de ha el is fogadjuk a szórványt tulajdonnévnek, újabb kérdésként merül fel, hogy egyrészes vagy kétrészes magyar nevet kell-e keresnünk az oklevélbeli forma mögött. A kétrészes névszerkezet fölvetését támogathatják azok a hegynévi analógiák, amelyek személyt jelölő közszó és fajtajelölő köznévszó kapcsolatát mutatják: pl. a Pilis vármegyei *Pap-mál* (+1269: *Popmal*, Gy. 4: 585, 634, 682) vagy a Gömör vármegyei *Leány-kő* (1243/1335: *Leankeo*, Gy. 2: 461, 533) nevek említhetők közöttük, efféle közszavakból alakult egyrészes nevek ugyanakkor nem ismerünk példát (lásd még ehhez RESZEGI 2011: 140). A kérdés eldöntését az teszi különösen nehézé, hogy a szakirodalom nem foglal egyértelműen állást a személynévek és személyt jelentő közszavak hegynevek kialakulásában betöltött szerepét illetően. KÁLMÁN BÉLA a „Földrajzi nevek etimológiai szótára” című munkát ismertetve megkérdőjelezi KISS LAJOS eljárását, aki pusztán személynévi eredetűnek ítél hegyneveket: „biztos példákra kellene bizonyítani, hogy személynévből hegy(ség)nevek is keletkeztek” (1979: 303). RESZEGI KATALIN a hegynevekről írt monográfiájában a vélhetően személynévből alakult egyrészes és kétrészes hegynevek felsorolása után ugyancsak megjegyzi, hogy „a személynévi névadás, s egyúttal a birtokosi viszony megítélése a kiemelkedések nevében kevésbé egyértelmű” (2011: 139). Felvetődhet továbbá az a kérdés is, hogy a *presbiter* elem vajon latin eredetű magyar szóként szerepel a szövegben, vagy pedig a latin *presbyter* jelentkezik benne a magyar *pap* szó fordításaként. A genitívuszi (*presbiteri*) alak inkább talán az utóbbi lehetőséget valószínűsíti. Az *in monte presbiteri* név körül felvetődő problémák befejezéseképpen arra kell még utalnunk, hogy amennyiben mögötte

valós magyar tulajdonnévi forma állt, az jelöletlen *Pap-hegy* és jelölt *Pap hegye* (esetleg *Presbiter-hegy* és *Presbiter hegye*) egyaránt lehetett.

Az alapítólevél *villa Martini* szórványából eltérő szerkezetű magyar névre következtetnek az egyes szakmunkák. KNAUZ NÁNDORNak az apátság történetéről írt monográfiájában olvasható *Márton faluja* forma azt sugallja, hogy a szerző inkább körülírásnak, mint névnek tartotta az említést (1890: 239). ZSILINSZKY MIHÁLY *Mártonfalva* (1897: 44), a „Korai magyar helynévszótár” szerzői pedig *Marton(falva)* (KMHsz. 1.) nevet sejtene a szórvány mögött. Ez utóbbi munkában a zárójelek közé tett *-falva* utótag azt jelzi, hogy a szerkesztők bizonytalanok voltak e lexéma névhez tartozásában, s a névszerkezet egy- vagy kétrészes formájában. GYÖRFFY GYÖRGY kérdőjelesen ugyan, de az egyrészes *Márton* címszó alatt tünteti fel az alapítólevél szórványát (Gy. 1: 898).

KÁZMÉR MIKLÓS a *falva* lexémát tartalmazó településneveket bemutató munkájában nem szerepelteti ezt a nevet, mivel annak nincs későbbi (magyar nyelvű) előfordulása (1970: 53), GYÖRFFY GYÖRGY alapján azt tudjuk csupán, hogy a Csongrád megyei település a későbbi Tömörkény helyén vagy környékén feketett (Gy. 1: 898). A magyar megfelelők nélküli, pusztán latinul adatható *villa* + személynév típusú nevek kapcsán „a név egyértelmű, pontos rekonstruálására nem sok esélyünk van” (HOFFMANN 2004: 36), az efféle szerkezetek mögött ugyanis egyrészes és kétrészes struktúra egyaránt meghúzódhat, illetve a *-falva* utótag mellett a *-laka*, *-háza* utótagú kétrészes nevek alaptagját is visszaadhatták latinra fordítva a *villa* fajtajelölővel (i. h., a névtípushoz lásd bővebben 31–7). Magyar névmegfelelő(k) hiányában a gamszentbenedeki oklevélbeli *villa Martini* szórvány elemzése valóban nem nyújthat a névtípusra általában vonatkoztatható újabb ismereteket, az irat korai (11. századi) volta miatt azonban a fordítás alapjául szolgáló *Martonfalva* kétrészes névformát kevésbé tarthatjuk valószínűnek (lásd a *falva* utótagú nevek kronológiájáról korábban mondottakat). GYÖRFFY GYÖRGY szövegkiadása alapján Csany határleírása és benne a *villa Martini* szórvány egyértelműen az oklevél 11. századi részéhez tartozónak tekinthető. A *-falva* utótagú nevek 13. századi (KÁZMÉR 1970: 31–2), illetőleg a *-háza/-laka* utótagú kétrészes nevek ugyancsak 11. század utáni megjelenése miatt a szórvány magyar megfelelőjeként én magam leginkább egy ’Márton birtokában lévő falu’ körülírással tartok elképzelhetőnek. Kevésbé valószínű megítélésem szerint az, hogy a genitívuszi végződéssel álló latin névvel + latin földrajzi köznévvvel magyar egyrészes nevet jegyzett volna le az oklevél írója, noha természetesen ezt a megoldást sem vethetjük el egészen.

Az apátságnak adományozott vákok felsorolása között a Torda területén lévő aranyosi sóvámot a „dedi tributum salinarum, in loco, qui dicitur hungarice *Aranas*, latine autem

Aureus” megnevezőszós szerkezetbe foglalva említi meg az oklevél. Az alapítólevélben olvasható páros (magyar–latin) szerepeltetés különlegesnek tekinthető a középkori oklevelek tekintélyes számú megnevezőszós szerkezetei között, azok ugyanis jórészt magyar nyelvű tulajdonnevet tartalmaznak. Az alábbiakban e szerkezetek főbb vonásait foglalom össze.

A megnevezőszós szerkezetek előfordulási gyakorisága ezres, de még inkább a tízezres nagyságrendet is elérheti (HOFFMANN 2004: 39). A szerkezet főtagjaként mindig egy latin földrajzi köznévi (*villa, fluvius, mons* stb.) áll, ami megmutatja, hogy az efféle szerkezetbe foglalt név milyen típusú helyet jelöl. A főtag pozíciójában álló latin közszó azonban nem ritkán csak általánosságban jelzi a hely fajtáját, a *locus* latin szónak a szerkezetben való feltűnése ugyanis csak azt mutatja meg, hogy a szerkezet magyar nyelvű eleme valamilyen helyre vonatkozik, de ennek a helynek a fajtáját nem határozza meg közelebbről. A főtaghoz a *qui, que, quod* vonatkozó névmás megfelelő alakja kapcsolja a megnevezőszót és a magyar nyelvű elemet magában foglaló mellékmondatot.

A szerkezet megjelenésében megmutatózó egységesség a megnevezőszók alakját tekintve azonban némelyest megtörik. A szerkezetek megnevezőszója többnyire ugyanis egyes szám 3. személyű passzív formájú igei állítmány: 1086: *predium, quod dicitur Ketel loca* (DHA. 1: 251), de ritkán többes szám 3. személyű aktív igék is szerepelnek a szerkezetekben: +1092/[1325 k.]/1399: *Villa in Aureo Loco, quam vulgo Aranyan vocant* (DHA. 1: 284), illetve a mellékmondatot olykor passzív igeneves szerkezet helyettesíti: 1055: *Adhuc autem est locus Mortis dictus* (DHA. 1: 150), továbbá a megnevezőszó szerepét a *nomen* ’név’ jelentésű latin főnév ablatívuszi *nomine* alakja is betöltheti: 1055: *alius locus Kert hel nomine* (DHA. 1: 150). Az egységességen belüli változatosságot tovább színezik az egyes típusokon belül előforduló igék. Kétségtelenül a *dico* ’mond, nevez valamit valaminek’ (1075/+1124/+1217: **in rivulo, qui dicitur Gai**, DHA. 1: 214) és a *voco* ’hív, mond, nevez valamit valaminek’ (1019: *in insula, que vocatur Schepel*, DHA. 1: 91) igék a leggyakoribbak a megnevezőszós szerkezetek megnevezőszójaként, de mellettük a *nomino* ’nevez, elnevez’ (1092: *villa Mortua, quam vulgo Morotua nominant*, DHA. 1: 285), a *nuncupo* ’megnevez’ (1009: *rivus, qui Apurig nuncupatur*, DHA. 1: 52), az *appello* ’nevez, szólít, hív valaminek’ (1093–95: *silvam unam, que appellatur Hashag*, DHA. 1: 300) és a *cognomino* ’(mellék)nevet ad’ (1061: *insulae, quae cognominatur Markcha*, DHA. 1: 173) mondást, megnevezést jelentő igéket is alkalmazták ebben a funkcióban az oklevelek fogalmazói. HOFFMANN ISTVÁN a tihanyi alapítólevél szerkezeteinek nyelvi sokfélesége alapján úgy gondolja, hogy a szerkezetek különböző változatainak egy oklevélben való megjelenését a

stiláris változatosságra irányuló törekvés idézhette elő (mindehhez lásd HOFFMANN 2004: 38–42).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF a kéttagú és kétnyelvű helymeghatározások sajátos típusaként tárgyalja a tihanyi alapítólevélből származó *lacus bolatin*-hoz hasonló szerkezeteket: 1055: ab eodem *lacu bolatin* (DHA. 1: 150). Ezeknek a szókapcsolatoknak a magyar nyelvű szórványai a latin grammatika alapján illeszkednek a szövegbe, azaz a magyar szórványok a függő esetben lévő földrajzi köznevek latin szórendű bővítményei, így a szerkezetek leírásaihoz a latin grammatikából ismert „appozíciós szerkezet” terminus használatát tartja alkalmasnak a szerző a magyar „főnévi — kijelölő funkciójú — minőségjelzős szószerkezet” meghatározás helyett. Az appozíciós szerkezet két főnév azonos számban és esetben álló kapcsolatát jelenti, ám a kétnyelvű szókapcsolatokban a magyar szórványok ragozhatatlan névszóként vesznek részt. Az appozíciós szerkezetek sajátja, hogy főnévi (*lacus nomine bolatin*) vagy igenévi (*lacus nominatus bolatin*) szerkezetekké egészülhetnek ki. Az ilyen módon kibővült appozíciós szerkezetek tovább bővíülhetnek megnevezőszós szerkezetekké. A főnévi szerkezet bővülése a *lacus nomine bolatin* → *lacus cui nomen est bolatin* ~ *lacus cuius nomen est bolatin*, az igenévi szerkezet bővülése pedig a *lacus nominatus bolatin* → *lacus qui nominatur bolatin* ~ *lacus quem bolatin nominant* átalakulási sorral írható le (2009: 65–7, 2010a: 164–9).

A garamszentbenedeki alapítólevél „*dedi tributum salinarum, in loco, qui dicitur hungarice Aranas, latine autem Aureus*” szerkezete a magyar és a latin név párban való szerepeltetése mellett a benne szereplő két határozói bővítmény miatt is kivételesnek számít az oklevelezési gyakorlatban. Határozói bővítményként ugyanis többnyire a *vulgo* ’általában, gyakran, rendszeresen’ jelentésű adverbium, ritkábban pedig a *vulgaris* ’közönséges’ melléknév határozói (*vulgariter*) alakja tűnik fel. A garamszentbenedeki oklevélben ugyanakkor sem a *vulgo*, sem a *vulgariter* nem szerepel, jelen vannak azonban a *hungarice* ’magyarul’ és a *latine* ’latinul’ adverbiumok. Az oklevél fennmaradási formáját ismerve érdemes azzal a lehetőséggel is számolnunk, hogy az adverbiumok esetleg az interpoláció nyomán az eredeti oklevél szövegén elkövetett bővítések, változtatások eredményei lehetnek. Az oklevelek megnevezőszós szerkezeteiről és adverbiumairól való jelenlegi tudásunk ugyanis többnyire a 11. és 12. századra datálható oklevelek névanyagán alapszik, főként GYÖRFFY GYÖRGY „*Diplomata Hungariae Antiquissima*” című munkájában közzétett oklevélszövegek és mutatók alapján, és csak jóval kisebb mértékben támaszkodik az alapítólevél interpolálásának korából, azaz a 13. századból származó iratok megszövegezési módozataira. Ekképpen vélekedik RICHARD MARSINA is, aki 1971-es szöveggözlésében az alapítólevél valamennyi adverbiumát az oklevél utólag hozzátoldott részének tekinti (CDES. 1: 57). Ezzel szemben

GYÖRFFY GYÖRGY csupán a *hungarice* első előfordulását (**per silvam *Huntiensem*, que *hungarice Surkuscher vocatur***) tartja 13. századnak, de nem a szerkezet adverbiuma alapján, hanem a határleírás teljes szövegének interpolált volta miatt, a másik két előfordulás (in loco, qui dicitur *hungarice Aranas*, latine autem *Aureus* és tributum autem unius mercati, quod vocatur *hungarice Zobuzlou wasar*) esetében pedig elveti az utólagos beszúrás lehetőségét.

Egy, az oklevél latinizálásainak jellegzetességeit taglaló munkának leginkább a magyar és a latin név párban való szerepeltetésének okára kell magyarázatot találnia. Kézenfekvő indoklásként adódik, hogy a név etimológiai áttetszősége teremtette meg az oklevélíró számára a latinizálás lehetőségét, ezt azonban az Aranyos folyóra vonatkozó további latinizáló adatokkal nem tudjuk alátámasztani: a garamszentbenedeki oklevélen kívüli számos további említése ugyanis kivétel nélkül magyar nyelven történik (a források felsorolását lásd ORTVAY 1: 91). A KMHsz. 1. kötetének *arany* közszóval alakult neveit megvizsgálva is azt találjuk, hogy latinizáló névhasználatra csupán a Bodrog megyei *Aranyán* település neve nyújt adatokat: a 11. század végére datált ([1089–90], +1092/+1274//1399) oklevelekben az „in *Aureo loco*”, illetve a garamszentbenedeki oklevél szerkezetéhez hasonlóan a magyar mellett a latin nevet is megemlítő „villa in *Aureo loco*, quam vulgo *Aranyan* vocant” szerkezet olvasható (DHA. 1: 265, 284). Minthogy a folyó számos névadata között nem találunk a garamszentbenedeki oklevélbeli említéshez hasonló latin nyelvű formákat, a páros szerepeltetést ezen oklevélre jellemző sajátosságként kell kezelnünk. Azt, hogy a latin nyelvű név megjelenését milyen körülmények idézhették elő, jelen ismereteink alapján nem tudjuk megmondani, azt azonban talán nem minden ok nélkül tételezhetjük fel, hogy a középkori oklevelezésben szokatlanul számító forma használata kapcsolatban lehet az oklevél keletkezési körülményeivel, vagyis az interpolálásával.

E szórvány kapcsán arról is kell még szólnunk, hogy mi a különbség a megnevezőszóval és az anélkül álló nevek között. KÁZMÉR MIKLÓS úgy tartja, hogy ezek a szerkezetek azt hivatottak kifejezni, hogy „az oklevélíró valóban élő nevet rögzített” (1975: 182). Az Ómagyar olvasókönyv szerzői is akképpen vélekednek, hogy a szórványok ilyen beillesztésével az oklevélírók azt jelzik, hogy „a beírt magyar szavak mindennapi közbeszédükből valók” (JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXI). HOFFMANN ISTVÁN pedig KÁZMÉR vélekedésével egyetértve, ám azt pontosítva hozzát teszi, hogy „azoknak a neveknek a valós volta, amelyek nem ilyen szerkezetben vannak megemlítve, természetesen pusztán e formai különbség alapján nem kérdőjelezhető meg” (2004: 42). A problémakört árnyalando jegyzem meg, hogy a pannonhalmi konvent által kiállított kb. 600 általam megvizsgált hiteleshelyi oklevél

szerkezetes neveinek alacsony számában valamiféle szabályszerűséget tapasztalhatunk. Azokban az iratokban tűnnek fel ugyanis efféle szöveggörnyezetű szórványok, amelyek egy, a birtok határában végzett külső hiteleshelyi munkáról tett jelentést foglaltak írásba. Ezen hiteleshelyi oklevelek szerkezetes szórványai közül e helyütt azt a kettőt emelem ki, amelyek a mondást jelentő ige használatán túl azoknak a személyeknek a nevét is tartalmazzák, aiktól az oklevélben szereplő névforma származik: 1369: possessionem, quam predictus magister Petrus Bodontelek nominaret⁸¹ (DRESKA 2007: 195), és egy, a mondatértékű szerkezetektől eltérő — de véleményem szerint azoktól nem független — szerkezet: 1426: fossatum ipse Thomas de Zwthor Kewkenusarok nominasset⁸² (DRESKA 2008: 195). Az idézett szövegrészek alapján úgy tűnik tehát, hogy bizonyos esetekben az oklevelek egy-egy helynevét nem csupán mondást jelentő igékkal kívánták kiemelni — az oklevél jogbiztosító szerepe folytán — az e szerkezet nélkül rögzített élőnyelvi nevek közül, hanem annak a személynek a megnevezését is fontosnak tartották, akitől az adott névformát hallották.

KÁZMÉR MIKLÓS után HOFFMANN ISTVÁN próbált a szerkezetben és az e nélkül álló nevek közötti különbségekre — óvatosan fogalmazva — rávilágítani, hiszen a szerző szavaival élve „az egyik vagy a másik forma alkalmazása mögött nagyon határozott szabályokat — amelyekhez az oklevél-szövegezők munkájuk során igazodtak volna — keresni nemigen lehet” (2004: 40). HOFFMANN négy lehetséges magyarázatot fogalmaz meg, ami befolyásolhatta a szerkezetes nevek használatát: 1. mivel a szerkezetek kiemelték, hangsúlyozták a magyar nyelvű szórványokat, tartalmi kiemelés kapcsolódhatott hozzájuk, 2. a nevek korabeli elterjedtsége is kapcsolatban állhatott előfordulásuk gyakoriságával: többnyire szélesebb körben nem ismert nevek mellett tűnnek fel ugyanis megnevezőszók, 3. az oklevélben többször is előforduló nevek esetén, ha az első megjelenése megnevezőszó mellett történt, akkor a későbbi említések többnyire nélkülözik azt, 4. végül a név földrajzi köznévi része és a hely fajtája közötti ellentmondás feloldásának eszközeként is értelmezhetjük a szerkezeteket. Ez utóbbi támpont pontosításaként rögtön hozzáteszi a szerző, hogy „ebből természetesen nem következik az, hogy e formulákat ne használnák olyankor is, amikor a szerkezet főtagja és a helynév földrajzi köznévi része pontosan megfelel egymásnak” (2004: 42, a szabályokhoz vö. 40–2).

---

⁸¹ Magyarul: azt a birtokot amelyet a korábban már említett Petrus magister *Bodontelek*-nek nevezett.

⁸² Magyarra fordítva: az árkot maga Thomas de Zwthor nevezte *Kewkenusarok*-nak.

A garamszentbenedeki oklevél latinizáló nevei között kell tárgyalnunk a Csongrád megyei Csany határában említett „item a piscina, que dicitur *Rotunda*” és „item alia *Lutea* piscina” szórványokat is.

Meglévő ismereteink alapján a „piscina, que dicitur *Rotunda*” szerkezetről ugyancsak azt kell mondanunk, hogy az nem illeszthető be minden nehézség nélkül a középkori oklevelek megoldásai közé. A *kerek* lexémát tartalmazó nevek között ugyanis az alapítólevélbeli alakon kívül csupán az Arad vármegyei *Kerekegyház*-nak ismerek latin nyelvű (*Rotunda Ecclesia*) formáját (KMHsz. 1. *Kerekegyház*). Ráadásul azt is többen hangsúlyozták már, hogy a megnevezőszók jellemzően magyar neveket illesztettek be a latin szövegbe. HOFFMANN ISTVÁN például leginkább a megnevezőszót tartalmazó mellékmondatos szerkezetek tulajdonneveinek magyarnyelvűsége miatt nem tartja valószínűnek, hogy a tihanyi alapítólevél „locus qui vocatur *petra*” szerkezetében latinra fordított név szerepel (2010: 53).⁸³ A *Lutea piscina*-hoz hasonló, latin nyelvű nevek, illetve közsői természetű helymegjelölésekre azonban több példát is találunk: 1208: ad *lutosam uiam* (ÁÚO. 6: 325, további példák ORTVAY 1: 489–90). Csany határleírásától nem messze az alapítólevél a Csongrád megyei Alpár település halastavainak felsorolásakor ugyancsak megemlíti egy *Kerek-tó* nevű helyet, ez alkalommal azonban magyarul: *Kerektou*. A *Lutea piscina* szórvány magyar megfelelőjének tartható *Sáros-tó* név is adathozható az oklevélből (*Sarustou*), ráadásul a magyar és latin név egyaránt Csany birtok határához köthető. További hasonlóság a két szórvány között, hogy a latin nevek az oklevél eredeti, 11. századi részében, a magyar formák pedig az interpolált, azaz a 13. századi részében jelennek meg.

Mindezek mellett kérdéses lehet továbbá a szórványok tulajdonnévi értéke is. Amennyiben ezt a szerepüket elfogadjuk, akkor viszonylag nagy biztonsággal tarthatjuk a szórványokat kétrészes magyar nevek fordításainak. Az alapítólevél *Keskeny* vízneve kapcsán GYÖRFFY ERZSÉBET kifejti ugyanis, hogy a puszta melléknév → víznév névalkotás a víznevek rendszerére nem jellemző, ezért a *Keskeny* név ellipszissel történő keletkezését is elképzelhetőnek tartja (2011: 128–9). Nem lehetünk biztosak továbbá abban sem, hogy a latin és a magyar nevek ugyanarra vagy különböző denotátumokra vonatkoznak-e. A latin *Lutea piscina* és a magyar *Sarustou* névnek ugyanabban a határban történő említése ezt persze

---

⁸³ SZENTGYÖRGYI RUDOLF munkáiban azonban mégis megemlíti egy-egy megnevezőszó mellett álló latin nevet: 1009: episcopatus, qui vocabitur *Quinquee(cclesiensis)*, DHA. 1: 58 (2008b: 257), 1349: in loco, qui *Sacer Mons* dicitur, PRT. 10: 502 (2010d: 306). Ezek azonban egyházi nevek, amelyek a latinizálás speciális típusát alkotják (vö. HOFFMANN 2004: 25–6).

valószínűvé teszi. A latin formák használatát — a megfelelő magyar variáns mellett — talán az magyarázhatja, hogy az oklevél írója valamiféle stiláris változékonyságra törekedett.

4.3.5. Magyar nevek helyett latin névmegfelelők használata. — A teljes egészükben latinul felbukkanó nevek között különbséget kell tennünk aszerint, hogy a latin forma a magyar név latinra fordításának vagy inkább latin névmegfelelőjének tekintendő-e. Latin névmegfelelőknek kell tartanunk a garamszentbenedeki oklevélben a Duna *Danubius*-ként, a Tisza *Ticia*-ként, Magyarország *Hungaria*-ként, Erdély *ultra silvam*-ként és a Fejér vármegyei királyi székhelynek, (Székes)fehérvárnak *Albensis (Albensium)*-ként történő említéseit. Ezek az európai ismertségű nevek a középkori latin nyelvű európai iratokban is hasonló formában tűnnek fel, tehát nem tarthatjuk őket a magyarországi írásbeliségre vagy az adott oklevélre jellemző alkalmi latin nyelvű fordításoknak (vö. HOFFMANN 2004: 16–7).

A téma lezárásaképpen azt érdemes kiemelnünk, hogy a garamszentbenedeki alapítólevél latinizáló nevei jól illeszkednek középkori forrásaink latinizáló névformáihoz. Ebben az oklevélben is főként a településnevek és a víznevek körében találkozunk ugyanis ezzel az oklevélírói eljárással. Ez a jelenség azzal van összefüggésben, hogy az oklevelek latin nyelvű névhasználatát erősen befolyásolta a megnevezett helyek korabeli ismertsége, fontossága, és elsősorban e két névfajta elemei között találkozunk széleskörűen ismert és használt elnevezésekkel (vö. HOFFMANN 2004: 16–20, 23–4).

5. Az *apát* lexéma megjelenése az apátság birtokainak nevében

1. Az alábbiakban a garamszentbenedeki apátsági birtokok neveinek az alapítólevél idején túlmutató változástörténetével foglalkozom azt bemutatva, miképpen hagyott nyomot a helynévanyagon az egyházi tulajdonlás ténye. Ez a vizsgálat kilépés az alapítólevél szövegéből, hiszen az 1075-ben íródott, de az 1270-es években interpolált alapító oklevelében felsorolt apátsági birtokok között egyetlen olyan sincs, amelynek a neve az *apát* főnévből alakult volna. A vizsgálatom kiindulópontja mégis az volt, hogy az összegyűjtött nevek mindegyike a garamszentbenedeki oklevélhez, illetve az apátsághoz köthető azáltal, hogy a települések korábbi, az *apát* lexémát még nem tartalmazó nevei az interpolált alapítólevélben vagy későbbi okmányokban szerepeltek. A garamszentbenedeki apátsági birtokok neveinek egy csokorba gyűjtése véleményem szerint olyan összefüggésekre deríthet fényt, amelyek rejtve maradnának, ha a neveket nem az alapítólevélből kiindulva gyűjtenénk össze.

Személynevek igen gyakran vesznek részt helynevek létrehozásában. A személynévi névadás mozgatórugója lehet a személy tulajdonában lévő birtok, valamint a személy lakóhelyének a megnevezésére irányuló szándék, de ezek mellett azok a helyek is viselhetik személyek neveit, ahol valamilyen jelentős dolog történt velük (HOFFMANN 1993: 107–8). A személynevek ilyenén szerepe nem magyar nyelvi jellegzetesség, minden nyelvben találunk rá példát (SZABÓ T. 1988: 433). Ebben a fejezetben a helyek birtoklástörténete által irányított helynévadásra leszünk tekintettel. A birtoklás tényének a kifejezésre juttatása ugyanakkor nemcsak az új helynevek megalkotásában, hanem a helyek már meglévő nevének a megváltoztatásában is tetten érhető (vö. pl. TÓTH V. 2008a: 20, 38 stb., RÁCZ A. 1997: 127–8), és a tulajdonnévi értékű személynevek mellett személyt jelölő közsavak, például foglalkozásnevek, méltóságnevek ugyanolyan gyakran feltűnhetnek ebben a szerepkörben (vö. HOFFMANN 1993: 107). Az apátságok birtoklását például az *apát* 'kolostor élén álló szerzetes főpap' (TESz. *apát*) méltóságnévként⁸⁴ a helyek nevében való megjelenése jelezheti elsősorban (vö. TÓTH V. 2001a: 148).

Az, hogy a 11. században megszerzett birtokok között nem találunk olyat, amelynek a neve az apátsághoz köthető birtoklástörténeti mozzanattal van összefüggésben, egyáltalán nem meglepő, hiszen az apátságok az esetek nagy részében már létező és névvel felruházott településeket kaptak adományba. Amikor viszont a birtokukba jutott egy-egy terület, akkor — éppen úgy, mint a világi birtokosok — erős késztetést érezhettek arra, hogy ezt a kiváltságukat a névben is kifejezzék, a peres eljárások alkalmával ugyanis a tulajdonlásukat számtalanszor bizonyítani kényszerültek. Az effajta névváltoztatás azonban nemegyszer visszaélésekhez vezetett. A széplaki apát például az Abaúj megyei Zsupcs települést egy 1286. évi oklevélre hivatkozva — amely irat a kérdéses települést *Apáti* néven szerepelteti — kívánta megszerezni, mondván, hogy az a széplaki apátság birtokában van. Egyéb bizonyítéka nem lévén az apát igényét azonban elutasították (vö. TÓTH V. 2001b: 18, Gy. 1: 159).

2. A Bars megyei *Susolgi* nevű területen kialakult apátsági falvak a gamszentbenedeki apátság alapításakor, illetve az alapítólevél lejegyzésekor valószínűleg még nem léteztek, hiszen az alapítólevél csak arról szól, hogy a király ezen a területen földet adományozott az apátságnak: „dedi autem et terram in *Susolgi*”. Az adomány azonosíthatóságát segíti azonban, hogy az alapítólevél a terület leírását is közreadja, és a határjárást 1404-ben újból elvégezték (ÁÚO. 11: 19–22). Ezek alapján kideríthető, hogy az alapítólevél szavai részben a későbbi

---

⁸⁴ A méltóságnév a korban személynévként is ismert volt (vö. pl. 1221, 1240: *Apat*, 1246/1293: *Apath*, ÁSz. 71), de KÁZMÉR MIKLÓS szerint a helynevekben inkább a méltóságnév előfordulását kell gyanítanunk, az *apát* főnév ugyanis csak kivételes esetekben vált személynévvé (1970: 110).

Apátira vonatkozathatók (ehhez lásd Gy. 1: 425–6, KNAUZ 1890: 188, illetve a IV. 3. Az alapítólevél két szórványának nyelvtörténeti vizsgálata fejezet 3.2. alfejezetének 1. pontját).

Ennek adatai az alábbiak:

Apáti: 1253 (Str. 1: 425): *Apatj*, *1332/P.: *Epati*, 1335 (Str. 3: 254): *possessionum maioris et minoris Apati*, 1352, 1380, 1466: *Apaty*, 1362, 1366, 1476, 1491, 1512: *Apathy*, 1541, 1543, 1549: *Apátfalva*, *Apátfalu*, *Apáti*, 1589 (KNAUZ 1890: 186): *Feolsseo Apathi*, 1602 (KNAUZ 1890: 186): *Feolseo Apathy alias Apathffalva*, 1613: *Appaty*,⁸⁵ 1780: *Felseő Apathy*, 1806/1808, 1828, 1893, 1905: *Felső-Apáthi* (Gy. 1: 425, ComBars. *Horné Opatovce*).

Az, hogy a garamszentbenedeki alapítólevél nem jegyezte le a település nevét (mivel az még vélhetően nem is létezett), az első fennmaradt említésekor pedig *Apáti*-ként jelenik meg a 13. század közepére datált oklevélben, talán azt is jelentheti, hogy ebben a névformában a település elsődleges nevét azonosíthatjuk. Az alapító oklevél megírása és a település első említése közti majdnem két évszázad, illetőleg az oklevelek fennmaradásában jelentkező esetlegesség azonban nyilvánvalóan megakadályozza azt, hogy ebben a kérdésben határozottabban állást foglaljunk. A birtoklástörténeti körülmények alapján például egy korábbi névvariáns lehetősége is fennáll, mivel tudjuk, hogy az apátnak ezt a birtokot Vince és Péter ispánoktól kellett visszaszerezni, hiszen Saskő urai 1253 előtt elfoglalták azt (KEGLEVICH 2012: 177). Az *Apáti* névforma előtt esetlegesen fennálló más elnevezésre azonban írásos dokumentumok nem utalnak.

Az *Apáti* településnév morfológikus szerkesztéssel keletkezett: az *apát* közszóhoz az eredetileg birtoklást kifejező *-i* helynévképző kapcsolódott. A név tulajdonképpeni értelme a névadáskor 'az apaté, az apát birtoka' volt (FNESz. *Apatin*, *Felsőapáti*).

A 14. század első feléből adatolható, az *Apáti* név *maior* 'nagyobb', illetve *minor* 'kisebb' megkülönböztető jelzővel elkülönített alakjait a faluosztódást követő névosztódás esetei között tarthatjuk számon (a terminushoz és a szakirodalmi háttérhez lásd TÓTH V. 2008a: 31–40, 66–70, 2011: 214–6; vö. még BÖLCSKEI 2010: 28–36, 57–60). Az elsődleges településnévhez illesztett, latinra fordított jelzők a település méretére utalnak.⁸⁶

A *kis* és *nagy* jelzőkkel elkülönült kétrészes nevekkal a későbbi források egyikében sem találkozunk. SZABÓ ISTVÁN szerint abban az esetben, ha a névelkülönülés csak rövid ideig állt fenn, és a jelzős nevek helyét újból az alapnév vette át, a nevek mögött névleges falukettőződést, azaz álfalvakat is gyaníthatunk. A valójában egy egységet alkotó települések

⁸⁵ A betűkettőzés esetleg a latin *abbas* 'apát' szó befolyásoló hatásának a következménye lehet (vö. TESz. *apát*).

⁸⁶ A *nagy* jelző 'öreg' jelentését ugyancsak fölvetik egyes szakmunkák (SZABÓ I. 1966: 123, vö. BÖLCSKEI 2010: 107–11, 170), itt azonban ezzel a szemantikai szereppel — a *kis* jelzővel való korreláció folytán — nyilvánvalóan nem kell számolnunk.

látszólagos megkettőződését az a spontán elkülönülés hívhatta életre, amelyet az azonos foglalkozású, azonos társadalmi réteghez tartozó stb. emberek a település ugyanazon részén történő megtelepedésében tapasztalhatunk meg. Egy települési egység többszörös neveit leginkább mégis az adott hely birtoklásában bekövetkezett változások idézték elő, például ha egy falun több birtokos osztozott, vagy a falu egy része más birtokos tulajdonába került (1966: 127–8). A pusztán névleges és a valódi faluosztódások közötti határ meghúzása nem könnyű feladat, de az egyszeri előfordulás alapján talán nem alaptalan, ha megkérdőjelezzük a Kisapáti és a Nagypáti névvel jelölt falvak oklevélen túli létezését. TÓTH VALÉRIA is hasonlóképpen vélekedik, amikor azt mondja ezekről a jelzős nevekről, hogy „esetleg oklevélnévnek is gyaníthatjuk” őket (2001b: 207, 220). Az osztódás tényét ugyanakkor a később jelentkező *Felsőapáti* (szintén névosztódás eredményét jelző) névforma mindenképpen megtámogatja.

2.1. A 13. századtól *Apáti* néven feltűnő település mai neve *Felsőapáti*, amely név a 16. század végétől már adatolható a forrásokból. A térbeli viszonyított helyzetet kifejező *alsó*, *felső* differenciáló jelzők — a települések méretére (*kis*, *nagy*) és korára (*ó*, *új*) utaló jelzők mellett — a faluosztódás nyelvi kivetülésének, a névosztódásnak a tipikus jelzői (TÓTH V. 2008a: 38, 2011: 215). Az *alsó*, *felső* jelzős nevek korrelációjának kialakulását SZABÓ ISTVÁN nyomán (1966: 123) BÖLCSKEI ANDREA úgy határozza meg, hogy a kettéosztódást követően az anyatelepülést — amely többnyire mélyebben fekszik — egy ideig még a jelzőtlen alapnévi formával nevezik meg, a fiatalabb leánytelepülés — amely rendszerint az anyatelepülés fölé épült — pedig a *felső* jelzővel kiegészült alapnevet kapja meg, majd később az *alsó* lexémával bővült alapnév az anyatelepülés jelölőjévé válik (2010: 160).⁸⁷ A helyzetviszonyító jelzői előtagot tartalmazó névpárokban ez a kialakulási módja megmagyarázza, hogy sokszor miért csak az egyik jelzős formát, illetve az alapnevet találjuk meg a forrásokban (vö. BÖLCSKEI 2010: 162, 182–7). Az oklevelek jelentős számú példát tárnak elénk arra az esetre is, amikor a jelzővel egyénített helynevek önállóan tűnnek fel, tehát sem az alapnévvel, sem egy másik jelzős formával nem állnak korrelációs viszonyban. BÖLCSKEI ANDREA erre a jelenségre a csonka korreláció elnevezést használja (2010: 181–2, vö. 162).

---

⁸⁷ A mai helynévrendszerből kiindulva az *al(só)*, *fel(ső)* jelzőkkel differenciálódott nevek kapcsán TÓTH VALÉRIA egy másik változási módot is elképzelhetőnek tart. A falvak egyes részeit igen gyakran *Alsófalu* : *Felsőfalu*, *Alszeg* : *Felszeg* stb. névformákkal nevezik meg a helyi névhasználók. Ezek a „belső” elnevezések aztán (az okleveles) „külső” elnevezéseket is befolyásolhatták. Ilyen formán a névleges faluosztódás az oklevelekben jelzővel elkülönült névformákban szerepel (vö. 2011b: 220).

Látszólag a *Felsőapáti* név is a csonka korrelációk sorát gazdagítja, bár az alapnévi *Apáti* egy rövid ideig még párhuzamosan használatban volt a *Felsőapáti* névforma mellett (egy alkalommal, egy 1613-ra datált oklevélben az *Appaty* név szerepel ugyanis), az *Alsóapáti* névforma létezéséről azonban sem 1613 előtt, sem utána nem adnak hírt a latin nyelvű oklevelek. Az is tagadhatatlan persze, hogy az efféle korrelációk háttérében nem ritkán a lejegyzés esetlegessége, illetve az oklevelek eltűnése is állhat (vö. BÖLCSKEI 2010: 181). A *Felsőapáti* elnevezést azért minősítettem fentebb az *alsó* jelzővel álló korrelatív párt „látszólagosan” nélkülöző névnek, mert megítélésem szerint az *alsó* jelzőt tartalmazó nevet mégiscsak megtaláljuk az apátság birtokai között.

A mai Zsitvakenéz település (FNESz. *Zsitvakenéz*) az alapítólevélben *Knyezsic* néven szerepel (*Knesecz*, illetve *Knesech*). A név mindkét alkalommal az 1075. évi alapítólevél 13. század végén interpolált részében fordul elő. Az oklevél szerint ekkor csupán a knyezsici Szűz Mária tiszteletére emelt kápolna van az apátság tulajdonában: „**ecclesiam videlicet Beate Marie semper Virginis de villa Knesech**”, az 1209. évi oklevél — amely irat korábbi az alapítólevél interpolálásánál — pedig a kápolna mellett a falut is az apátság birtokaként említi meg: „ecclesias sancte Marie de Sytoua” és „villam *chenesis*” (Str. 1: 190–1). E településnek az alábbi névadatait ismerem:

Knyezsic: 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 213, 218): *Knesecz* ~ *Knesech*, 1209P. (Str. 1: 190–1): *Chenesis*, 1314 (Str. 2: 697): *Kenesich*, 1323: *Kenezich*, Chron. saec. XIV. 1330-ra: *Kenesich* ~ *Kenensih* ~ *Keuesich*, 1332/PR. (Wat. 1/1: 190): *Kenaseti*, 1338 (AO. 3: 494): *Knesich*, 1352 (AO. 5: 596): *Knesech*, 1387, 1495: *Kenczech*, 1387: *Kenczeth*, 1388 (Zs. 1: 502), 1423: *Kenezych*, 1407: *Alsokenesich*, *Felsekenesich*, *Knezych*, *Alsoknezych*,⁸⁸ 1424 (KNAUZ 1890: 158): *Felső-Knesicz*, *Alsó-Knesicz*, 1424, 1496: *Kenezydh*, 1467: *Kenezecz* ~ *Kenezech*, 1468: *Kenezecz* ~ *Knesecz*, 1492: *Kenesycz*, 1492 (KNAUZ 1890: 158), 1493 (KNAUZ 1890: 158): *Alsó-Knesecz*, 1495, 1496, 1486: *Kenesicz*, 1502: *Kenesych*, 1507, 1568 (KNAUZ 1890: 159): *Apáti*, 1538: *Kis Knezsicz*, *Apathfalwa aliter Egihazas Knezsicz*, 1556, 1560 (KNAUZ 1890: 158), 1565 (KNAUZ 1890: 158), 1568 (KNAUZ 1890: 159): *Apátfalva*, 1560 (KNAUZ 1890: 159): *Alsó-Knesecz*, 1563: *Kenezecz-Apátfalva*, 1565 (KNAUZ 1890: 159), 1568 (KNAUZ 1890: 159): *Knesicz-Apáti*, 1565: *Knesych vel Apathi sive Apathfalwa inferior*, 1567: *Inferior Apathy*, 1570: *Also Apati*, *Kis Apati*, 1576 (KNAUZ 1890: 159): *Knesecz-Apáti*, 1603: *Knezysz*, 1780: *Knizsicz* ~ *Knyasyecse*, 1806/1808, 1828: *Knyezicz*, *Zsitva Kenéz*, 1905: *Zsitva Kenéz*, *Knezsic* (Gy. 1: 452, ComBars. *Žitavany*).

A 15. század végéig az alapítólevélben lejegyzett név volt használatban a település megnevezésére, a század elején az egyrészes név mellett a másodlagosan alakult kétrészes, apátsági birtokokat jelölő *Alsóknyezsic* és *Felsőknyezsic* formák is felbukkannak (KNAUZ

⁸⁸ Az adatok ugyanabból az évből, de nem ugyanabból az oklevélből származnak: *Alsokenesich* és *Felsekenesich* egy oklevélben, *Knezych* és *Alsoknezych* pedig egy másikban olvasható (ComBars. *Žitavany*).

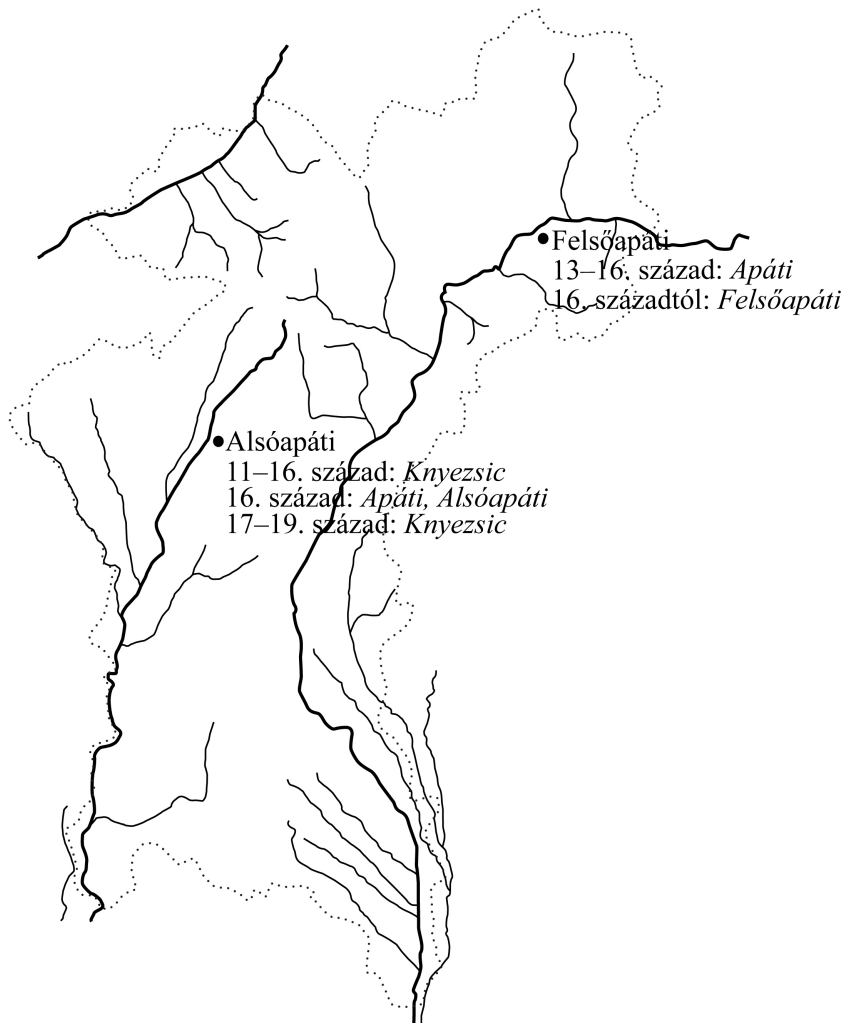
1890: 158, KEGLEVICH 2012: 186). Témánk szempontjából annak van kiemelt jelentősége, hogy a 16. századtól más elnevezések mellett (pl. *Egyházasknyezsic*, *Kisknyezsic*) ennek a településnek a neveként is feltűnik a forrásokban az *Apáti* és *Apátfalva* név, tehát ugyanazok a névalakok (is) jelölik a területet, amelyek a korban a Garam mellett lévő mai Felsőapáti megnevezéseként is ismertek voltak. E két névnek a korábbi *Knyezsic* névvel mint megkülönböztető névrésszel való kiegészülése⁸⁹ mellett korán feltűnik a forrásokban az *alsó* jelzős változatuk is: *Inferior Apathy*, *Also Apati*, illetve *Apatffalwa inferior*. A településnevek *alsó*, *felső*, *kis*, *nagy* stb. jelzői előtagját SZABÓ ISTVÁN „eligazító jelzőfélék”-nek tekinti, és pusztán alkalmi jellegűnek tartja a megjelenésüket. Efféle szerepükkel magyarázza a jelzőknek azt a tulajdonságát is, hogy településnevek előtagjaként rendszerint latin nyelven szerepelnek az oklevelek szövegeiben (1966: 126). A latinra fordítás nem ad megfelelő alapot arra, hogy ezeket a latinra fordított lexémákat körülírászerű nyelvi elemeknek tekintsük, latin nyelven való megjelenésük ugyanis az oklevelezési gyakorlat latinizálási eljárásaival van összefüggésben (vö. HOFFMANN 2004). Mindazonáltal az *Apatffalwa inferior* megjelölés esetleg így is értelmezhető, minthogy az *al(só)*, *fel(ső)* egyénítő jelzők leginkább egyrészes alapnevekhez kapcsolódtak hozzá (vö. KMHsz. 1.). E nevek (*Alsóapáti* és esetleg *Alsóapátfalva*) kapcsán a Felsőapátinál már bemutatott jelenséggel szembesülünk, azzal tudniillik, hogy a térbeli viszonyítást kifejező *alsó*, *felső* jelzős előtagú nevek közül a településnév adatsorában csak az egyikre találunk példát. Amíg azonban a mai Felsőapáti adatsorában az *Apáti* alapnév *felső* jelzős változata, addig a mai Zsitvakenéz nevei között az *alsó* jelzővel kiegészült változat bukkan fel. Ezek az alakok ráadásul a kronológiai jellemzőiket figyelembe véve is illeszkednek egymáshoz: mindkét esetben a 16. századot jelölhetjük meg a jelzős nevek keletkezésének időpontjaként.

PESTI JÁNOS — akinek a vélekedésével többen egyetértettek (vö. pl. MEZŐ 1982: 223, RÁCZ A. 1997: 135, BÖLCSKEI 2010: 155–63) — a megkülönböztető jelzői szerepben álló *alsó*, *felső* lexémáknak a következő jelentéseket tulajdonítja: 1. domborzati viszonyokra történő utalás: ’mélyen fekvő’, ’magasan fekvő’, 2. folyók folyási irányára való utalás: ’alsó folyás’, ’felső folyás’, 3. a felszín horizontális tagolódásának a kifejezése: *alsó* ’közelebb eső hely’, *felső* ’távolabb eső hely’ vagy *alsó* ’valaminek a vége, határa’, *felső* ’valaminek a

⁸⁹ A *Knyezsicapáti* és *Knyezsicapátfalva* névformák alaki szerkezete a szomszédos települések egyesítésével bekövetkezett névösszevonódás azon típusaival mutat rokonságot, amelyek az eredeti nevek egymás mellé helyezésével jöttek létre (névösszevonódáshoz lásd TÓTH V. 2008a: 40–5), az okleveles adatok azonban semmi jelét nem mutatják annak, hogy a *Knyezsic* és az *Apáti* nevet viselő területek szomszédos falvak lettek volna. Az *Apáti* és *Apátfalva* nevekkel szinte egyidejűleg jelentkeztek ugyanis a forrásokban a *Knyezsicapáti* és *Knyezsicapátfalva* formák.

középpontja’, 4. néprajzi, településtörténeti motívumokra való utalás: *Alvég* ’cigányok lakta falurész’, 5. világtájakra való utalás: ’déli’, ’északi’ (1969: 231).

A *Felsőapáti* és *Alsóapáti* nevek jelentéseként — látva elhelyezkedésüket a megyében — ezek közül a világtájakra való utalás jöhet szóba: Felsőapáti a megye északi részén a Garam mellett, Alsóapáti pedig délebbre a megye középső táján, a Zsitva mellett terül el.

3. térkép. *Felsőapáti és Alsóapáti elhelyezkedése*

Az elmondottak alapján valószínűnek tartom, hogy e nevek arra szolgáltattak példát, hogy az *alsó*, *felső* jelzők nemcsak a falukettőzések alkalmával létrejött új falvak megnevezéseiként voltak használatban, hanem a településnévi homonímia elkerülésében is szerepet vállaltak. Az alapítólevélben *Knyezsic* néven feltűnő falu *Alsóapáti* nevének megjelenése előtt a település neveként a jelző nélküli *Apáti* forma ugyanis adatolható: 1507: *Apáti* (ComBars. *Žitavany*), ahogyan a mai Felsőapáti esetében: 1362, 1512: *Apathy* (ComBars. *Horné Opatovce*). A települések jelzővel való elkülönítését ez esetben az is meghatározó módon befolyásolhatta, hogy a két helység egyazon birtokos tulajdonában volt. A jelzővel bővült helységnevek kapcsán hasonló véleményeket fogalmaz meg TÓTH VALÉRIA

is az Abaúj megyei *Felbaksa* és *Felnádasd* nevek kapcsán, amelyek jelölhették a települések egy részét, de a megyében lévő másik *Baksa*, illetve *Nádasd* nevű településektől való elkülönülés szándéka is életre hívhatta a megkülönböztető jelzős formákat (2001b: 50–1, 52–3). BÖLCSKEI ANDREA pedig a 18–19. századi *alsó*, *felső* és *kis*, *nagy* előtagú nevek kapcsán tesz említést hasonló jelenségről, amit ő alapvetően a névismeret kiszélesedésével, illetve a hivatalos névadással magyaráz: a korrelációban álló *Kisoroszi* és *Nagyoroszi* például 21 km-re, *Alsónyék* és *Felsőnyék* pedig 64,7 km-re feküdtek egymástól (1997: 23, 2010: 110).

A jelzőpár efféle szerepének a megerősítése vagy megcáfolása további vizsgálatokat igényel, jelenleg azonban úgy gondolom, hogy ha a névosztódás egyik leggyakoribb jelzőpárja a homonímia felszámolásaként létrejött másodlagos nevekben is feltűnik — amely folyamatnak az egyik legfontosabb kiváltó oka az azonos nevű települések térbeli elhelyezkedése lehet (vö. BÖLCSKEI 2010: 239–48) —, akkor e jelzők használata szempontjából fokozott hangsúllyal van jelen a távolságbeli tényező. A homonímia megszüntetésének céljából valószínűleg egymástól nem túl nagy távolságban fekvő azonos alapnevű települések viselheték az *alsó*, *felső* jelzőket.

2.2. A mai *Felsőapáti* név *Apátfalu*, *Apátfalva* formái az elsődleges *Apáti* névből jöttek létre: az *-i* képzőt a *-falu*, *-falva* földrajzi köznevek váltották fel. Ezek a nevek az *Apáti* párhuzamos variánsaként csak rövid ideig nevezték meg a települést (a névelem > névrész csere folyamatához lásd TÓTH V. 2008a: 87–92). A településnevek változástipológiáját tárgyalva TÓTH VALÉRIA többször is figyelmeztet arra, hogy a nevek adatoltsági viszonyaiból nem szabad mechanikusan változási folyamatokra következtetni (2008a: 100–1, vö. 71, 93). A Zsitvakenéz neveként feltűnő *Apáti* alak korábbi ugyan a település *Apátfalva* nevénel, de a két név első megjelenése között olyan kevés idő van, hogy ebben az esetben is szerencsésebb, ha a nevek változását (és egymáshoz való viszonyát) illetően nem bocsátkozunk határozott kijelentésekbe. Mert bár lehetséges, hogy itt is a *Felsőapáti* név kapcsán látott változási folyamattal született az *Apáti* névből az *Apátfalva*, de a két forma szinte egy időben való felbukkanása azt a feltételezést is megengedheti, hogy az egyrészes és a kétrészes variáns párhuzamosan jött létre.

2.3. Zsitvakenéz települést 1958-ban egyesítették Zsitvaapátival (FNESz. *Zsitvakenéz*). A 20. században egyesített két település a 17. század elejéig egyetlen települési egységet alkotott, ezt követően pedig egy részét, a mai Zsitvakenéz település előzményét a 16. századi *Apáti*-féle neveket követően újfent a *Knyezsic* névvel illették, bizonyára attól sem függetlenül, hogy a Tapolcsányiak birtokába került. Az apátsági rész, vagyis a mai Zsitvaapáti pedig egyidejűleg a *Kisapáti* nevet kapta (vö. KNAUZ 1890: 158–9).

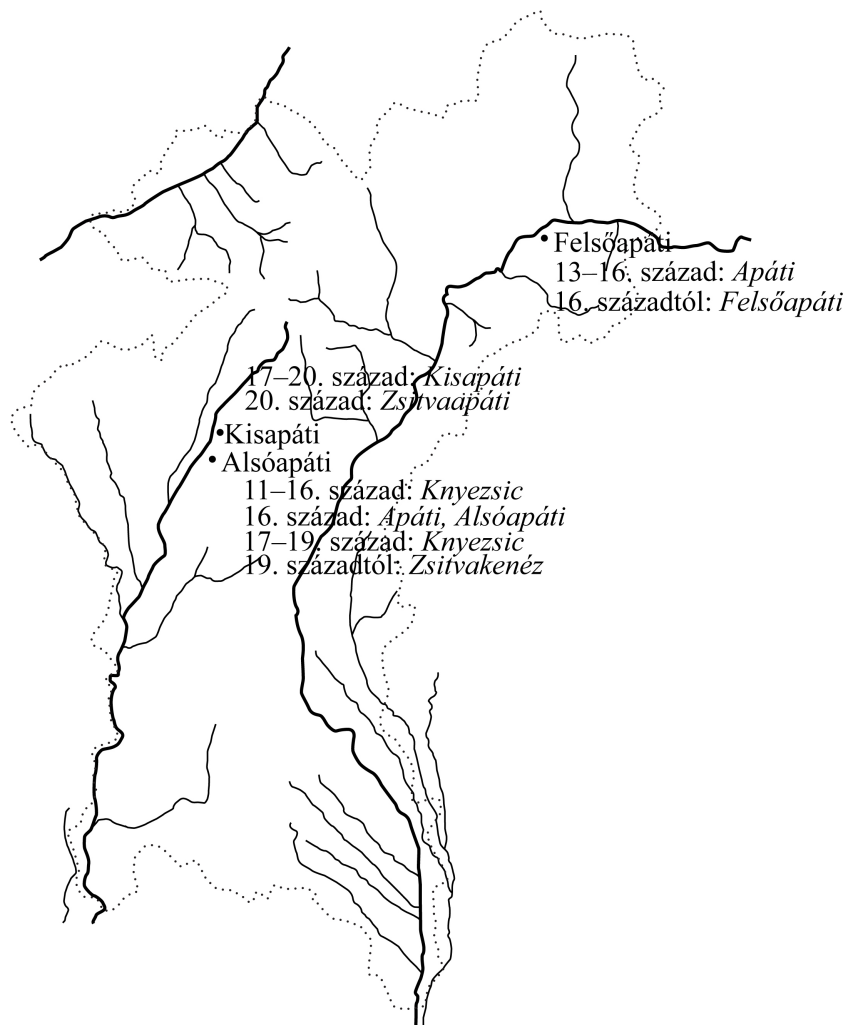
Kisapáti: 1603: *Kys Appaty*, 1780: *Kiss Apathy*, 1806/1808: *Kis-Apáthi*, 1893, 1905: *Kis Apáti*, 1907/1913: *Zsitvaapáti* (ComBars. *Žitavany*).

A *kis* előtagú név ezúttal a faluosztódás okán keletkezett, de a létrejött két település neve nem áll korrelációban egymással, Kisapáti szomszédosa (az ikertelepülés) ugyanis nem *Nagyapáti*, hanem *Knyezsic* néven szerepelt.

BÖLCSKEI ANDREA a korrelatív pár nélkül álló *kis*, *nagy* jelzős nevek jelentését úgy határozza meg, hogy azok „valamiféle általában vett méretre utalhattak”, vagy „a többi, egyéb típusú differenciáló jelzővel ellátott azonos alapnevű településhez viszonyított méretet mutatták meg” (2010: 110). A *Kisapáti* név is esetleg egy másik, *Apáti* alapnevű névhez viszonyított, kisebb méretű település megnevezéseként jöhetett létre. A 17. században csupán a mai Felsőapáti település neveként volt használatban az *Apáti* alapnév, illetve annak jelzős változata (vö. ComBars.),⁹⁰ ezért ebben az esetben is azt feltételezem, hogy a *Kisapáti* elnevezésre is Felsőapáti nevei lehettek befolyással. A korrelációk körében nem ritka az úgynevezett szabálytalan korreláció, amikor tehát a névformák bővítményrészei különböző szemantikai típusba tartoznak (vö. BÖLCSKEI 2010: 190). Nem elképzelhetetlen tehát, hogy *Kisapáti Felsőapáti* korrelatív párjaként jött létre. Elvi síkon alátámaszthatják ezt BÖLCSKEI ANDREÁNAK arra vonatkozó kutatásai is, hogy a 15–16. században a szabálytalan korrelációk között éppen az itt is feltűnő térbeli helyzet (*felső*) : méret (*kis*) típusúak voltak a legjellemzőbbek (2010: 190).

---

⁹⁰ Felsőapáti neveként is szerepel egy alkalommal *Kisapáti* és *Nagyapáti*: 1335: possessionum *maioris* et *minoris* *Apati* (Str. 3: 254), de egyszeri előfordulásuk alapján ezeket a neveket leginkább névleges faluosztódások nyelvi kivételésének tarthatjuk.

4. térkép. Felsőapáti és Kisapáti elhelyezkedése

3. Az *Apáti* név az apátság további két birtokának a neveként is megjelenik a forrásokban. Az egyik megnevezés a korábban *Füze*gy nevet viselő birtok neveként jelentkezik.

Füze gy: 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 218), *1260 (ÁÚO. 7: 537): *Fizeg*, 1209P. (Str. 1: 190): *Fuzeg*, 1264/1426: *Fiuzeg*, 1366/XVIII.: *Fyczek*, *1388 (Zs. 1: 59), 1489 (DF. 238446, KNAUZ 1890: 240): *Apaty* (Gy. 4: 242).

A Nógrád megyei Füze gy birtok az alapítólevél birtokadományozó és határleíró részében név nélkül van megemlítve: „Terram, que sita est super aquam *Fizegi*, dedi cum propriis terminis” – „A földet, ami a *Fizegi* vize felett helyezkedik el, adtam a saját határai között”. Az oklevél egy későbbi pontján pedig már névvel szerepel ez a birtok is, innen tudjuk, hogy a víz és a település azonos nevet viseltek: „in supradictis vero terris in *Hungaria*, scilicet in [...] *Fizeg*” – „A fentebb említett magyarországi földeken pedig, tudniillik [...] *Fizeg*-ben”. 1489-ben Márton fia Dávid el akarta foglalni a Füze gy patak melletti Apáti birtokot, amitől az apát eltiltotta: „possessionem *Apathy* vocatam penes fluvium *Ffizegy* habitam”. Az alapítólevélbeli

apátsági birtok is a Füzegy patak fölött terült el, ezért az 1489. évi oklevél szövegrészlete alapján KNAUZ NÁNDOR úgy vélekedik, hogy a birtok neve időközben *Apáti*-ra változott (1890: 240). Az 1388. évi oklevél *Apáti* nevét szintúgy az alapítólevélben szereplő területre vonatkoztatja. Ez az oklevél arról tudósít, hogy az 1388. június 18-án megtartott Bars megyei gyűlésen Henrik apát tiltakozását fejezi ki amiatt, hogy Frank, Konya bán fia az apátság *Apáti* nevű birtokát igyekezett a királytól megszerezni (vö. KNAUZ 1890: 240). A település későbbi történetére vonatkozólag nem szolgálnak iránymutatóként a fennmaradt források, így az oklevelek *Füzegy* és *Apáti* elnevezéseinek denotatív azonosíthatóságát sem tudjuk biztosabb alapokra helyezni.

Egy másik *Apáti* a garamszentbenedeki apátság *Zsikva* nevet viselő birtokának megnevezéseként tűnik föl.

Z s i k v a : 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 213): *Sikua*, 1209P. (Str. 1: 190–1): *Sichoua* ~ *Sichoa*, 1293 (HOKl. 138): *Sitvam*, 1352 (AO. 5: 596): *Sykua*, 1387, 1388, 1468: *Zykwa*, 1408 (Zs. 2/2: 190): *Sikwa alio nomine Apati*, 1423: *Sykwa*, 1454: *Zykawa*, 1463, 1468, 1486: *Sykawa*, 1603: *Zsykawa*, 1780, 1806/1808, 1828: *Zsikava*, 1780, 1828: *Zikava*, 1806/1808: *Žikawa*, 1893, 1905: *Zsikva* (Gy. 1: 489, ComBars. *Žikava*).

A Bars megyei Zsikva település a Zsitva eredőága, a Zsikva mellett fekszik (FNESz. *Zsikva*). Az alapítólevél korától egészen napjainkig ezen a néven tettek említést az oklevelek a településről, csupán egy 1408. évi oklevél tér el részben — szinonim névhasználatot jelezve — ettől: *Sikwa alio nomine Apati*. A 15. század elején az apátság bérbe adta a Zsikva településen lévő birtokát Ilsvai Leusták fiainak, Györgynek és Péternek, de 1408-ban az apát panaszt tesz rájuk, hogy nem akarják visszaadni az apátságnak a birtokot. A források szerint a birtok soha nem került vissza az apátság tulajdonába (KNAUZ 1890: 237, KEGLEVICH 2012: 200).

A településeknek nem ritkán több párhuzamosan használt névváltozata is volt, ahogyan ez a népi névhasználat síkján ma is így van, és ahogyan erre a korábban már elemzett települések nevei között is láthatunk példákat. A többnevűséget az oklevelek gyakran a szöveg szintjére is emelik azáltal, hogy a neveket az *alio nomine*-féle szerkezetek valamelyikébe foglalva jelenítik meg.⁹¹ Az ezekben a szerkezetekben szereplő nevek azonban nem mindig ugyanazt a települést jelölik, hanem egymás mellett lévő települések megnevezései is lehetnek (vö. a IV. 1. fejezetben mondottakkal).

---

⁹¹ Az *alio nomine* 'más néven' mellett előfordul még az *alio modo* 'más módon', az *alio vocabulo* 'más megnevezéssel', az azonos jelentésű *alias* és *aliter* 'másként', illetve a szintén azonos jelentésű *sive* ~ *seu* és *vel* 'vagy' kötőszavak használata is (TÓTH V. 2008b: 287–8).

Az 1408-as oklevél „*Sikwa alio nomine Apati*” szerkezete láttán is felmerülhet bennünk a kétely a két név azonos településre vonatkozását illetően. A települést ugyanis sem a korábbi, sem a későbbi okmányok nem nevezik *Apáti*-nak, és a szinonim viszonyra utaló *alio nomine*-s szerkezetben is csak egy alkalommal bukkan fel a *Zsikva* változataként. Ugyanakkor *Zsikva* szomszédságában nem ismerünk olyan települést, amelynek a 15. század elején *Apáti* lett volna a neve. Mindezek alapján úgy gondolom, hogy ebben az esetben esetleg arról lehet szó, hogy a település visszaszerzésének céljából szerepel a tényleges *Zsikva* név mellett az apátság birtoklására utaló *Apáti* mint a település másik neve. E nevet — véleményem szerint — inkább tarthatjuk tehát oklevélnévnek, mint valós használatot tükröző névformának.

4. Az *alio nomine*-s szerkezeteknél maradvá további öt Bars megyei — szintén az apátság birtokai közé tartozó — településről kell szólnunk, ezeknek az adatsorában is találunk ugyanis olyan vagylagosságot kifejező szerkezeteket, amelyeknek az egyik tagja az itt tárgyalt nevek körébe vonható. Ezeknek a szerkezeteknek a közös vonása, hogy másodikként mindegyikben az *Apát föld(e)* név tűnik fel.

C s i f f á r : 1209P. (Str. 1: 190): *Chefar*, 1235 (F. 4/1: 25), 1379 *Chyphar*, 1332/PR. (Vat. 1/1: 189), 1380: *Chifar*, 1466, 1493: *Chyfar*, 1480: *Ciffar*, 1512 (KNAUZ 1890: 148): *Chyfar* alias *Apathfewlde* vel *Apathharazthya*, 1603: *Chiffar*, 1780: *Csiffar*, 1806/1808: *Cziffár*, 1828: *Cziffar*, 1893: *Csiffár* (Gy. 1: 438, ComBars. *Čifáre*).

K ü k l ő : 1394: *Kykle* (inter Tolmach et Cozmal), 1406 (Zs. 2/1: 611, 615): *Kwklew* (inter Kozmal et Tholmach), 1429 (KNAUZ 1890: 162): *Kykelo* alias *Apathfeld* (ComBars. *Kwklew*).

S á r i : 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 214), 1299 (F. 6/2: 237): *Sari*, 1298 (H. 7: 270): *Saary*, 1309, 1322, 1325>1416, 1326, 1327/1382, 1338, 1458: *Sary*, *1332/PR. (Vat. 1/1: 189): *Ceri* ~ *Seri*, 1418, 1482, 1484, 1493, 1500: *Kyssary*, 1426: *Alsosary*, 1466, 1468, 1476: *Kyssary* alio nomine *Apathfewlde*, 1470: *Saar*, 1603: *Nagy Sary*, 1780: *Kiss Sári*, *Nagy Sári*, 1806/1808: *Kis-Sári*, 1828: *Kis* et *Nagy Sári*, 1893, 1905: *Sári* (Gy. 1: 471, ComBars. *Tajná*).

T o l m á c s : 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 213): *Talmach*, 1209P. (Str. 1: 190): *Tholomach*, 1232 (ÁÚÓ. 6: 515), 1262 (Str. 1: 473): *Tulmach*, 1295 (ÁÚÓ. 12: 556): *Tolmach*, 1304 (Str. 2: 547), 1406 (Zs. 2/1: 615), 1414, 1481: *Tholmach*, 1310 (Str. 2: 622), 1489, 1495: *Tolmachy* (Gy. 1: 481), 1391 (Zs. 1: 239): *Tholmak*, 1425: *Kysstolmach*⁹² alio nomine *Apadfewld*,⁹³ 1489 (KNAUZ 1890: 214): *Kystholmach* vel *Kyskozmal*, 1495: *Tholmazy*, 1603: *Tholmacz*, 1780: *Tolmacs*, 1806/1808, 1893, 1905: *Tolmács*, 1828: *Tolmáts*, 1907/1913: *Garamtolmács* (Gy. 1: 481, ComBars. *Tmače*).

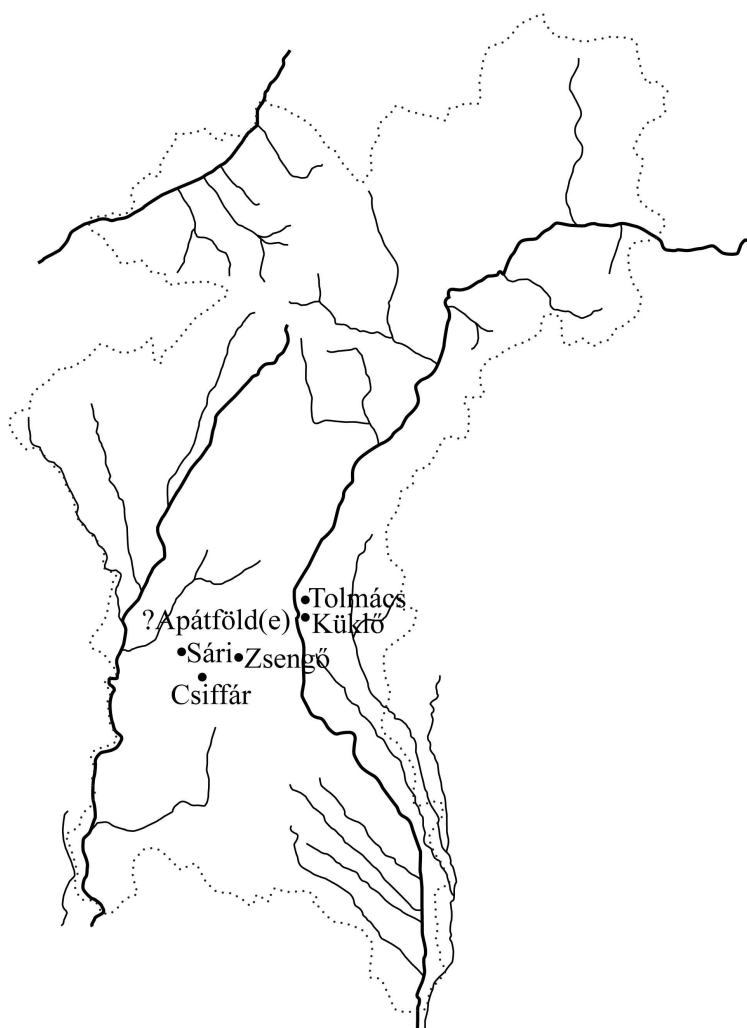
Z s e n g ő : 1156 (Str. 1: 108), 1339 (AO. 3: 573), 1381: *Sengeu*, 1240/1253 (ÁÚÓ. 7: 104), 1275 (Str. 2: 54–5): *Zengev*, 1275 (Str. 2: 54–5): *Zengeu*, 1340 (AO. 4: 32), 1430: *Sengew*, 1341 (AO. 4: 69),

⁹² A *Kistolmács* név Tolmács birtok egy részét jelölhette (vö. a IV. 4. Az apátság területének határleírásai fejezet 2.1. pontjával, illetve SZÖKE 2012: 53).

⁹³ KNAUZ NÁNDORNÁL az *Apathfewld* forma szerepel (1890: 214).

1410: *Zenge*, 1423: *Zengw*, 1425: *Zengew*, 1480, 1482: *Sengew* alio nomine *Apathfewlde* (Gy. 1: 489, ComBars. *Sengew*).

Talmach határleírását elemezve a „*Kysstolmach* alio nomine *Apadfewld*” és a „*Kykelo* alias *Apathfeld*” vagylagos szerkezetekről Kéklő (Küklő) puszta és Kistolmács szomszédos elhelyezkedése miatt úgy vélekedtem, hogy az *Apátföld* nem szinonim párként kerülhetett bele a szerkezetekbe (vö. a IV. 4. Az apátság területének határleírásai fejezet 2.1. pontjával, illetve SZŐKE 2012: 53–4). A vizsgálatba Csiffár, Sári és Zsengő adatait is bevonva, ez az elképzelésünk további megerősítést nyer. Az *alio nomine*-s szerkezeteken túl ezeknek a településeknek a nevéként sem jelentkezik máskor az *Apátföld* megnevezés, ezek a vagylagosságot jelző szerkezetek viszont Sári (1466, 1468, 1476) és Zsengő (1480, 1482) esetében több oklevélből is adathatóak. Ennél is fontosabb azonban az, hogy Csiffár, Sári és Zsengő falvak is Tolmács és Küklő közelében alakultak ki: Zsengő Tolmácstól DNy-ra feküdt, tőle nyugatabbra találjuk Csiffárt és Csiffár mellett ÉNy-ra Sárit. Ahogyan a IV. 4. fejezetben már megemlítettem, az a legvalószínűbb, hogy az *Apátföld* a településeket vagy azok egy részét magába foglaló birtok nevéként szerepel az oklevelekben, de talán azt a magyarázatot sem kell elvetnünk, miszerint az érintett települések szomszédságában létezhetett egy *Apátföld* nevű település.

5. térkép. Az Apátföld(e) név párjaként szereplő helyek

Az sem elhanyagolható információ továbbá, hogy a szerkezetek mindegyike egy 15. századra datált oklevélben tűnik fel, ami a többi információt kiegészítve ugyancsak arra enged következtetni, hogy a szerkezetek ugyanarról és nem különböző objektumokról tesznek említést.

A szerkezetekben a jelöletlen *Apátföld* és jelölt *Apátföldre* váltakozása sem mond ellent az eddig elmondottaknak, hiszen a redukció, illetve a bővülés igen gyakori változási folyamat volt a településnevek körében. A települések változásának vizsgálatakor azonban sokszor igen nehéz eldönteni, hogy a jelölt és jelöletlen formák közül melyik volt az elsődleges változat, a két forma ráadásul párhuzamosan is létrejöhetett (vö. TÓTH V. 2008a: 96–131).

A 16. század eleji „*Chyfar alias Apathfewlde vel Apathharazthya*” szerkezet a többi névpárral szemben egy további nevet is tartalmaz. Ebből az egyszeri előfordulásból azonban nehéz megítélni azt, hogy az *Apátföld* névváltozataként vagy éppenséggel egy másik objektum nevéként tüntette fel az *Apátharaszthya* nevet az oklevélíró. Esetleg a Csiffáron lévő apátsági birtok (legelő) neve lehetett, azaz az *Apátföld* egy részét jelölhette.

5. Végezetül azokat a településeket kell még megemlítenünk, amelyek neveiben csak igen későn jut kifejezésre, hogy egykor a garamszentbenedeki apátság tulajdonát képezték. Kései megjelenésük miatt ezek a változtatások a hivatalos névváltoztatással lehetnek kapcsolatban, bár a korábban tárgyalt névváltozatok kialakulásában is erős egyházi hatás érvényesülhetett. A rendszeres hivatalos helységnévadás az 1898. évi törvénnyel veszi ugyan kezdetét, de a török kiűzése utáni újratelepítés mesterséges névadásától kezdődő időszak már a rendszertelen hivatalos névadás kora. Az 1898. évi törvény a településnevek rendezésében az egy név–egy község elv megvalósítását írja elő, a településnévi homonímiát tehát igyekszik teljes mértékben megszüntetni (MEZŐ 1982: 43, 45–6).

Apáti (a mai Felsőapáti) mellett Mindszent és Lehota az a két település, amelyeknek a területét az apátság még a 11. században megkapta, de a területen maguk a falvak csak később alakultak ki (lásd a IV. 3. Az alapítólevél két szórványának nyelvtörténeti vizsgálata fejezet 3.2. alfejezetének 1. pontját). Apáti — mint láttuk — már az első feltűnésekor ezt a nevet viselte, Mindszent neveként azonban csak a 19. század elején jelenik meg az *Apáthi-Viészka*,⁹⁴ Lehotát pedig a 19. század vége óta nevezik *Apáthegyaljá*-nak.

Mindszent: 1332 (Vat. 1/1: 190): sac. OOSS. (= Omnium Sanctorum) de *Epati*, 1352, 1466: *Mendzenth*, 1380: *Mendszenth*, 1385: *Menthzenth*, 1512: *Wezka* idem aliis nominibus *Mendzenth* vel *Kysfalw*, 1806/1808: *Apáthi-Viészka*, 1893, 1905: *Garam Mindszent* (Gy. 1: 425, ComBars. *Ladomerská Vieska*).

Lehota: 1332: *Llhota*, 1380, 1491, 1512: *Lehota*, 1466, 1473: *Hlotka*, 1476: *Lehothka* ~ *Lhota* ~ *Lehottha*, 1481: *Lehothka*, 1603: *Lehotka*, 1893, 1905: *Apát Hegyalja* (ComBars. *Lehôtka pod Brehy*).

Az alapítólevélbeli *Bálvány* település egy kicsit korábban, a 18. század végétől *Garamapáti*-ként fordul elő, ezt megelőzően pedig már egy 16. század végi irat *Apátfalu* névvel utal a területre.

Bálvány: 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 214), 1331 (Str. 3: 184): *Balwan*, 1570 (FNESz. *Garamapáti*): *Apátfalu*, 1773 (FNESz. *Garamapáti*): *Garam Apáthi*, 1780: *Garam Apati*, 1806/1808: *Apáthi*, 1828: *Garam Apáthi*, 1893, 1905: *Garam-Apáti* (Gy. 1: 427, ComBars. *Nová Dedina*).

A 17. század elején Knyezsic szomszédságában kialakult Kisapáti település *Zsitvaapáti* elnevezése (1907/1913: *Zsitvaapáti*, ComBars. *Žitavany*) is a hivatalos helységnévadás terméke, kialakítva ezzel a Garamapáti és Zsitvaapáti közti mesterséges helységnév-korrelációt (vö. MEZŐ 1999: 181).

6. A garamszentbenedeki apátsági birtokok nevei körében végezett változásvizsgálat az alábbi tanulságokkal járt. Eddig sem volt kérdéses, hogy a birtoklástörténeti mozzanatok

⁹⁴ Mindszent szlovák neve *Vieska*, aminek tulajdonképpeni értelme 'falucska' (FNESz. *Garammindszent*), hasonló szemantikai tartalmú névforma a magyar névvariánsok között is megjelenik; vö. 1512: *Wezka* idem aliis nominibus *Mendzenth* vel *Kysfalw*.

erősen hatottak a helynévadásra, illetve a helynévváltoztatásokra, a vizsgált nevek arra is példát szolgáltatnak ugyanakkor, hogy a 18–19. századi hivatalos névadást is befolyásolta az a körülmény, hogy egy-egy település egykor egyházi tulajdonban volt (vö. BÖLCSKEI 2012: 78). Ez olyankor különösen érdekes, amikor a történeti (természetes) névváltozatok között nem találunk egyházi (apátsági) birtoklásra utaló nevet, a hivatalos névadás pedig éppen ezt a motívumot ragadja meg a névválasztás-névváltoztatás során.

Az is feltűnő, hogy az apátság közvetlen környezetében lévő települések megnevezéseiben fejeződik ki leginkább az a szemantikai tartalom, hogy a terület az apát tulajdonában van. A vizsgált nevek a Nógrád megyei Füzeget kivételével mind Bars megyéből, a garamszentbenedeki apátság közvetlen környékéről származnak. Természetesen ez azzal is összefüggésben van, hogy az apátságok birtokainak igen tekintélyes része az apátságok közelében volt.

Az apátsági birtoklásra utaló elnevezések egy részében — a valós névhasználatot is egyértelműen tükrözőtető írásbeli nevek mellett — tényleges, beszélt nyelvi használatról nemigen beszélhetünk (lásd pl. *Zsikva* esetében az *Apáti* státuszát).

Összegzés

Dolgozatom megírásakor az a cél vezérelt, hogy az 1075. évi garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvészeti elemzésével rámutassak arra, hogy az ez idáig a nyelvtörténeti vizsgálatok szempontjából elhanyagolt oklevélcsoport, az interpolált oklevelek ugyancsak hasznos forrásai lehetnek a nyelvtörténeti kutatásoknak.

A kétes értékű források nyelvészeti feldolgozásának módszerei bizonyos pontokon természetesen érintkeznek a hiteles oklevelek nyelvi anyagának vizsgálatánál alkalmazott módszertani eljárásokkal, de az efféle oklevelek elemzéséhez kifejezetten erre a nyelvemléktípusra kialakított elméleti-módszertani keretre is szükség van. Az interpolált oklevelek névanyaga — az ilyen oklevelek természetéből, keletkezéséből adódóan — például nem tekinthető sem kronológiai téren, sem nyelvállapotot tekintve olyan egységes csoportnak, ahogyan erre a hiteles és eredeti formájában fennmaradt oklevelek esetében egyértelműen alapozhatunk.

Az interpolált oklevelek feldolgozását még egy kettősség kíséri végig. A történészek keze alól kikerülő kritikai kiadások elhatárolják ugyan az interpolált oklevelek eredeti és utólag beszúrt, hamisított részeit, az oklevél két (vagy esetleg több) kronológiai rétegén belüli különbségtétel azonban már hangsúlyozottan a nyelvészeti kutatások feladata. A nyelvészet eszközei világíthatnak rá ugyanis arra, hogy az oklevél eredeti rétegéhez tartozó oklevélrészekben mely szórványok őrizték meg az eredeti lejegyzésmódot, vagyis mely szórványok mutatják az eredeti oklevél korának nyelvtörténeti jellegzetességeit, illetve hogy az átírás során mely szórványok estek át a legkülönbébb szinteken bekövetkező módosításokon, s ezeket a neveket miképpen értékelhetjük ebből adódóan az interpoláció korának nyelvi lenyomataként akkor is, ha történetesen azok az oklevél eredeti alapszövegéhez tartoznak.

Az interpolált oklevelek és a bennük lévő magyar vagy latin nyelvű tulajdonnevek minél pontosabb feltárásához elengedhetetlen feltétel tehát a történettudomány és a nyelvtudomány közti folyamatos párbeszéd. Reményeim szerint e párbeszédhez tettem a nyelvtudomány részéről fontos lépéseket a dolgozatommal.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET (2005), Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–48.
- Adatok 1. = *Adatok Szolnok megye történetéből. I.* Szerk. TÓTH TIBOR. Szolnok, 1980.
- Adatok 2. = *Adatok Szolnok megye történetéből. II.* Szerk. BOTKA JÁNOS. Szolnok, 1989.
- AO. = *Anjoukori okmánytár. I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- AOkI. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta Res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustranta.* Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged., 1990–.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Bp., 2004.
- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár. I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest, később Bp., 1860–1874.
- BALÁZS JÁNOS (1963), A tulajdonnevek a nyelvi jelek rendszerében. *ÁNyT.* 1: 41–52.
- BALÁZS JÁNOS (1980), *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai modell*. Bp.
- BALÁZS JÁNOS (1989), A latin a Duna-tájon. In: *Nyelvünk a Duna-tájon*. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 95–140.
- BÁRCZI GÉZA (1944), A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *MNy.* 40: 313–30.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1967), Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp. 95–180.
- BENKŐ LORÁND (1949), Leürenci. *MNy.* 45: 77–8.
- BENKŐ LORÁND (1950a), Tővégi magánhangzók rövidült keresztneveinkben. *MNy.* 46: 230–33.
- BENKŐ LORÁND (1950b), Árpádkori személynéveink. *MNy.* 74: 18–23.
- BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1996), Anonymus elő nyelvi forrásai. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 221–47.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.

- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Bp.
- BÉNYEI ÁGNES (2012), *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen.
- BERTÉNYI IVÁN szerk. (2000), *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526.* Bp.
- BÍRÓ FERENC (2005), Víznevekből metonimikusan keletkezett magyar településnevek. *NÉ.* 27: 170–9.
- BÍRÓ FERENC (2008), Vízrajzi köznevek ómagyar kori településnevekben. *NÉ.* 30: 67–81.
- BOROVSKY SAMU (1903), *Magyarország vármegyéi és városai. Bars vármegye.* Bp.
- BOROVSKY SAMU (1906), *Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye és Selmeczbánya szabad királyi város.* Budapest.
- BOROVSKY SAMU (1907), *Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye és Komárom.* Bp.
- BÖLCSKEI ANDREA (1997), A spontán névkorrelációs rendszer alakulása a XVIII–XIX. századi helységneveink körében. *NÉ.* 19: 16–26.
- BÖLCSKEI ANDREA (2010), *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában.* Bp.
- BÖLCSKEI ANDREA (2012), Az egyház mint egykori birtokos a magyar helységnevekben. *NÉ.* 34: 71–80.
- CDES. = *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II.* Ad edendum praeparavit RICHARD MARSINA. Bratislaviae, 1970–1987.
- ComBars. = NEHRING, KARL, *Comitatus Barsiensis.* Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 4. München, 1975.
- ComBih. = HELLER, GEORG, *Comitatus Bihariensis.* Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 20. München, 1986.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V.* Bp., 1890–1913.
- CSÁNKI DEZSŐ (1925), Bars vármegye várai a XIV–XV. században. In: *Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados külpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján.* Bp. 283–94.
- DÉCSY GYULA (1989), Hungarian *Ugocsa* and Proto-Finno-Ugric **Ukka.* *UJb.* 61: 129.
- DF. = Diplomataikai Fényképgyűjtemény. (<http://mol.arcanum.hu>)
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- DRESKA GÁBOR (2007), *A pannonhalmi convent hiteleshelyi működésének oklevéltára. I. (1244–1398).* Győr.

- DRESKA GÁBOR (2008), *A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára. II. (1399–1438)*. Győr.
- ECKHART FERENC (1913), Hiteles helyeink eredete és jelentősége. *Századok* 47: 641–55.
- ECKHART FERENC (1914), *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Innsbruck.
- ENGEL PÁL (2001), *Magyarország a középkor végén*. CD-ROM. MTA Történettudományi Intézet. Bp.
- ENGEL PÁL (2007), Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. *Castrum* 6: 11–8.
(A tanulmány eredetileg az 1987-es Műemlékvédelem folyóirat 9–14. oldalán jelent meg.)
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1904), A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *NyK.* 34: 388–416.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1918), *A székelyek eredete*. Kolozsvár.
- ERNYEY JÓZSEF (1906), Sasinek Fr. V. újabb munkái. *Századok* 40: 73–83.
- ÉRSZEGI GÉZA (1986), Oklevéltan. In: *A történelem segéttudományai*. Szerk. KÁLLAY ISTVÁN. Bp. 12–28.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár. I–II*. Bp., 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI*. Studio et opera GEORGII FEJÉR. (in 43. vol.). Budae, 1829–1844.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ (1885), *A királyi kancellária az Árpádok korában*. Bp.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ (1895), *Oklevelek II. István király korából*. Bp.
- FEKETE LAJOS (1943), *Az esztergomi szandzsák 1570. évi összeírása*. Bp.
- FÉNYES ELEK (1851), *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betürendben körülményesen leiratik. I–IV*. Pesten.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- FODOR GYÖRGY (1990), *Mértékegység-lexikon*. Bp.
- FORGÓ ISTVÁN (2005), *Csanytelek története a kezdetektől*. Szeged.
- FÜGEDI ERIK (1977), *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Bp.
- FÜGEDI ERIK (1991) *Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio: a nemzetiségi monostor*.
Századok 125: 35–67.
- GÁCSER IMRE (1941), *Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai*.
MNYTK. 58. sz. Bp.
- GOUTH KÁLMÁN (1936), *Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon*. Bp.

- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV.* Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2004), Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 129–44.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2010), A folyóvíznevek kronológiai és területi állandósága. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 129–37.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2011), *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1970), A helynevek és a történettudomány. *NytudÉrt.* 70: 196–200.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1990), *A magyarság keleti elemei.* Bp.
- GYÖRKE JÓZSEF (1940), A -gy névszóképző. *MNy.* 36: 34–41.
- H. = *Hazai Okmánytár. I–V.* Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. *VI–VIII.* Kiadják: IPOLYI AROLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. Bp., 1876–1891.
- HA. 1. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997.
- HA. 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999.
- HAICZL KÁLMÁN (1913), *A garamszentbenedeki apátság története.* Bp.
- HAVASSY PÉTER (1981), Adatok a Tiszazug Mohács előtti történeti földrajzához. In: *10 éves a Tiszazug kutatása.* (Kutatási beszámoló). Szerk. SZABÓ LÁSZLÓ. Szolnok. 30–47.
- HEXENDORF EDIT (1958), Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. *NytudÉrt.* 15: 26–8.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNyj.* 44: 29–67.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007a), *Gisnav* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. In: *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére.* Szerk. BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR. Kolozsvár. I, 354–70.

- HOFFMANN ISTVÁN (2007b), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. (A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései)*. Kézirat. (Akadémiai doktori értekezés). (<http://real-d.mtak.hu/37/2/HI-DISSZ.pdf>). Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2009), A magyar nyelv hazai szórványemlékei. In: „*Látjátok feleim ...*” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Szerk. MADAS EDIT. Bp. 13–31.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010a), *A tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010b), Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In: *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szerk. NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS. Szeged. 77–82.
- HOKI. = *Hazai Oklevéltár. 1234–1536*. Szerk. NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA. Bp., 1879.
- HŐKE LAJOS (1866), Adatok Hontvármegye egyházi archeológiájához. *Magyar Sion* 4: 822–45.
- HŐKE LAJOS (1875), A garan-szentbenedeki nyolcszáz éves jubileumhoz. *Fővárosi Lapok* 12: 511.
- HÓMAN BÁLINT (1917), *A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban*. Bp.
- HÓMAN BÁLINT (1918), *Ugron*. *MNy*. 14: 202–3.
- HORPÁCSI ILLÉS (1955), Huszárokelő, Franciavágás. *MNy*. 51: 60–8.
- HORPÁCSI ILLÉS (1991), Ugod község nevéhez. *MNy*. 87: 69.
- HORVÁTH JÁNOS (1954), *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp.
- JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ (1929), *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs. [Hasonmás kiadás: Holnap Kiadó, Bp., 1995.]
- JERNEY JÁNOS (1854), *Magyar nyelvinkcsek Árpádék korszakából*. Pest.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. *NyudÉrt*. 126. sz. Bp.
- K. = *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. I–V. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*. Sajtó alá rendezi GÉRESI KÁLMÁN. Bp, 1882–1897.
- KÁLMÁN BÉLA (1979), A „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ról. *MNy*. 75: 297–305.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1975), A magyar szórványok névtani hitelességéhez. *MNyTK*. 140: 179–85.
- KEGLEVICH KRISTÓF (2010a), A garamszentbenedeki apátság története az Árpád-korban. In: *Középkori mozaik. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola doktoranduszainak tanulmányai*. Szerk. NAGY BALÁZS. Bp. 43–69.

- KEGLEVICH KRISTÓF (2010b), *A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és az Anjou-korban*. Kézirat. (Doktori disszertáció). ELTE-BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Bp.
- KEGLEVICH KRISTÓF (2012), *A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és Anjou-korban (1075–1403)*. Szeged.
- KENYHERCZ RÓBERT (2011), *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban (A helynevek hangtörténeti forrásértéke)*. Kézirat. (Doktori disszertáció). DE-BTK Magyar Nyelvtudományi Intézet. Debrecen.
- KIS PÉTER–KÖRMENDI PÉTER (2006), A garamszentbenedeki apátság alapítólevele. In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szerk. MAKK FERENC–THOROCZKAY GÁBOR. Szeged. 51–69.
- KISS LAJOS (1994), A Felvidék víznevei. *MNy.* 90: 1–19. — Lásd még KISS LAJOS 1999: 73–93.
- KISS LAJOS (1996), Kiegészítések a FNESz.-hez. *MNy.* 92: 228–36, 367–76, 489–501.
- KISS LAJOS (1997), Hegynevek a történelmi Magyarországon. *MNy.* 93: 154–68. — Lásd még KISS LAJOS 1999: 117–132.
- KISS LAJOS (1999), *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj-Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KMTL. = *Korai magyar történeti lexikon*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.
- KNAUZ NÁNDOR (1875), A garan-szentbenedeki apátság alapítólevele. *Fővárosi Lapok* 12: 534–5.
- KNAUZ NÁNDOR (1886), A Szent Benedeki apátság alapító levele. *Új Magyar Sion* 12: 241–61, 321–44.
- KNAUZ NÁNDOR (1890), *A Garan-melletti Szent-Benedeki apátság. I.* Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1928–1929), A magyar helyesírás a tatárjárásig. *MNy.* 24: 188–97, 257–65, 318–27; 25: 27–34.
- KNIEZSA ISTVÁN (1947–1949), A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *MNny.* 6: 3–50.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1964), Még egyszer a *falu* tövégi *u*-járól. *MNy.* 60: 468–70.
- KOSZTA LÁSZLÓ (2009), A nyitrai püspökség létrejötte. (Nyitra egyháztörténete a 9–13. század-ban.) *Századok* 143: 257–318.

- KOVÁCS ÉVA (2009), A Tihanyi összeírás nyelvészeti vizsgálatáról. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 163–70.
- KOVÁCS ÉVA (2010), *Gamás* birtok leírása a Tihanyi összeírásban. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 83–93.
- KOVÁCS ÉVA (2012), A Tihanyi összeírás filológiai kérdései. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 37–47.
- KRISTÓ GYULA (1970), A tihanyi alapítólevél és XI. századi szóbeliségünk. *MNy.* 66: 208–10.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Acta Historica Szegediensis Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1988), *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Bp.
- KRISTÓ GYULA (1983), *Tanulmányok az Árpád-korról.* Szeged.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ (1973, 1974), *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I–II.* Acta Historica Szegediensis Tomus XLIV, XLVIII. Szeged.
- KUMOROVITZ LAJOS BERNÁT (1964), A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből : „Pest” legkorábbi említése. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 16: 43–83.
- LASZLOVSZKY JÓZSEF (1981), A Tiszazug középkori emlékeinek régészeti kutatása. In: *10 éves a Tiszazug kutatása.* (Kutatási beszámoló). Szerk. SZABÓ LÁSZLÓ. Szolnok. 17–29.
- LASZLOVSZKY JÓZSEF (1983), *A Tiszazug középkori településtörténete.* Kézirat. (Egyetemi szakdolgozat). ELTE-BTK Régészeti Tanszék. Bp.
- LASZLOVSZKY JÓZSEF (1986), „Dedi eciam terram, que adiacet circa aquam, que vocatur Tiza” (Adatok az 1075-ös garamszentbenedeki oklevél helyneveinek lokalizálásához). *Zounuk* 1: 9–24.
- MÁLYUSZ ELEMÉR (1967), *A Thuróczy-krónika és forrásai.* Bp.
- MARCZALI HENRIK (1896), Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). In: *A magyar nemzet története. II.* Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. Bp.
- MARSINA, RICHARD (1973), Štúdie k Slovenskému diplomatáru. I. Druhá časť. In: *Historické Štúdie* 18: 5–119.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország.* Bp.
- MEZEY LÁSZLÓ (1974), A hiteleshely a közhitelőség fejlődésében és III. Béla szerepe. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései.* Szerk. HORVÁTH JÁNOS–SZÉKELY GYÖRGY. Bp. 315–32.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás.* Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1999), *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz.* Nyíregyháza.

- MIKOS JÓZSEF (1935), *A székesfehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék*. MNy. 31: 152–67, 243–58, 288–308.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.
- MNny. = *Magyar Népnyelv*. Debrecen, 1939–1949.
- MNy. = *Magyar Nyelv*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata. Bp., 1905–.
- MNyj. = *Magyar Nyelvjárások*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének folyóirata. Debrecen, 1951–.
- MNyTK. = *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata. Bp., 1905–.
- MORAVCSIK GYULA (1943), *Byzantinoturcica. II. Sprachveste der türkvölker in den Byzantinischen Quellen*. Bp.
- MSzKOH. 1913 = *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára*. Bp., 1913.
- NAGY GÉZA (1891), Árpádkori személyneveink (Második és befejező közlemény). *Turul* 9: 112–30.
- NÉMETH GYULA (1922), A besenyők ismeretéhez. MNy. 18: 2–7.
- NÉMETH GYULA (1958), A *tolmács* szó történetéhez. NyK. 60: 127–32.
- NÉ. = *Névtani Értesítő*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet időszakos kiadványa. Bp., 1978–.
- NYIRKOS ISTVÁN (1987), *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Debrecen.
- NyK. = *Nyelvtudományi Közlemények*. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvosztályának (utóbb: Nyelvtudományi) Bizottsága. Bp., 1962–.
- Nyr. = *Magyar Nyelvőr*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi (utóbb: Nyelvművelő) Bizottságának folyóirata. Bp., 1872–1940, 1946–.
- NytudÉrt. = *Nyelvtudományi Értekezések*. Bp., 1953–.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp., 1902–1906.
- ORTVAY TIVADAR (1882), *Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. I–II*. Budapest.
- ORTVAY TIVADAR–PESTY FRIGYES (1896), *Oklevelek Temesvármegye és Temesváros történetéhez. I. (1183–1430)*. Pozsony.
- OU. = *Onomastica Uralica*. A Magyar Nyelvtudományi Intézet folyóirata. Debrecen–Helsinki, 2000–.
- PAIS DEZSŐ (1918a), Ugron. In: *Emlék Szily Kálmánnak a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolcvanadik születésnapja alkalmából*. Bp. 42–5.

- PAIS DEZSŐ (1918b), Ugra, Ug, Ugod, Ugocsa. *MNy.* 14: 193–6.
- PAIS DEZSŐ (1928), Szórvány-nyelvmemlék, szöveg-nyelvmemlék. *MNy.* 24: 338–40.
- PAIS DEZSŐ (1939), *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék.* *MNyTK.* 50. sz. Bp.
- PAIS DEZSŐ (1955a), Többeknek. *MNy.* 51: 529–30.
- PAIS DEZSŐ (1955b), 1055–1955. *MNy.* 51: 3–9.
- PAIS DEZSŐ (1966), *Régi személyneveink jelentéstana.* *MNyTK.* 115. sz. Bp.
- PAIS DEZSŐ (1970), Köznévi etimológia és tulajdonnév-magyarázat együttese. *halad: hull — huluodi.* *NyudÉrt.* 70: 36–41.
- PAPP LÁSZLÓ (1936), *A hiteles helyek története és működése az újkorban.* Bp.
- PAULER GYULA (1899), *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II.* Bp.
- PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS (1982), *Temerin és környéke földrajzi neveinek adattára.* Újvidék.
- PESTY FRIGYES (1878), A helynevek és a történelem. *Értekezések a Történeti Tudományok köréből* 8: 1–62.
- PESTI JÁNOS (1969), Földrajzi neveink *alsó-, felső-* (~ *al-, fel-*) helyzetviszonyító elemei. *Nyr.* 93: 229–31.
- PINTÉR JENŐ (1921), *A Magyar Irodalom Történetének Kézikönyve. I–II.* Bp.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- RÁCZ ANITA (1997), Az ómagyar kori településnevek differenciálódásáról. *MNyj.* 34: 125–46.
- RÁCZ ANITA (2000), A szerkezeti változás szerepe Bihar megye ómagyar kori településneveink kialakulásában. *MNyj.* 38: 337–45.
- RÁCZ ANITA (2007a), *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2007b), A pseudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 45–55.
- RESZEGI KATALIN (2006), Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 159–80.
- RESZEGI KATALIN (2008), A régi hegynevek névterjedelmének kérdéséről. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 135–44.
- RESZEGI KATALIN (2011), *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen.

- REUTER CAMILLO (1982), Ug, Kékug és Kékesd. *MNy.* 78: 460–5.
- ROKAY PÉTER (1999), *Krónikatanulmányok*. Debrecen.
- RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD (2011), *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden.
- SALAMON FERENC (1885), *Budapest története. III. (Kútfő bírálatok)*. Bp.
- SILL FERENC (1976), A vasvári–szombathelyi káptalan hiteleshelyi tevékenysége. *Vas megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 1: 20–60.
- SLÍZ MARIANN (2011), *Személynevek a középkori Magyarországon*. Máriabesnyő.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970), *Příručka slovanské toponomastiky*. Handbuch der slawischen Toponomastik. Praha.
- SOLYMOSSI LÁSZLÓ (1996), A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei. In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I.* Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma. 481–98.
- SOLYMOSSI LÁSZLÓ (2001), Oklevéltan. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. BERTÉNYI IVÁN. Bp. 153–68.
- SOLYMOSSI LÁSZLÓ (2006), Az írásbeliség fejlődése az Árpád-korban. In: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok*. Szerk. SOLYMOSSI LÁSZLÓ. Bp. 193–215.
- Str. = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I–II.* Ed. FERDINANDUS KNAUZ. Strigonii. 1874–1882. *III.* Ed. LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1924.
- SZABÓ T. ATTILA (1966), Egy hamis ómagyar kori dési kiváltságlevél helynév-szórványainak hiteléhez. *MNy.* 62: 420–4.
- SZABÓ T. ATTILA (1988), A személynevek helyneveinkben. In: *Nyelv és település. Válogatott tanulmányok, cikkek VII.* Sajtó alá rendezte SZABÓ T. ÁDÁM. Bp. 433–72.
- SZABÓ DÉNES (1937), A dömösi prépostság adománylevelének helyesírása. *MNy.* 33: 99–109.
- SZABÓ DÉNES (1954), *A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajza*. *MNyTK.* 85. sz. Bp.
- SZABÓ DEZSŐ (1909), *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*. Bp.
- SZABÓ ISTVÁN (1966), *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század*. Bp.
- SZABÓ KÁROLY (1862), Kézai Simon Mester magyar krónikája. In: *Magyarország történetének forrásai. Magyarország alapításától a XIV-dik századig. I. kötet, III. füzet*. Pest.
- SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. *NyK.* 25: 129–67.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008a), A Tihanyi alapítólevél *kangrez* szórványáról. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 29–52.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008b), A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadása*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 255–67.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009), Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű meghatározásaihoz. *MNy.* 105: 62–8.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010a), *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*. Kézirat. (Doktori disszertáció). ELTE–BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. (http://nyelvtortenet.elte.tombo.hu/docs/c604801d5d5384fbe1a90a8691940463/SzR_PhD_dolgozat.pdf). Bp.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010b), A nyelvi kölcsönhatás nyomai korai ómagyar okleveleinkben. In: *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Szerk. É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA. Piliscsaba. 71–86.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010c), Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 33–45.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010d), A Tihanyi alapítólevél görög helynevei. Első közlemény. *MNy.* 106: 295–307.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2011), Egy ómagyar magánhangzó-változásról. *MNy.* 107: 193–8.
- SZENTPÉTERY IMRE (1923), *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I.* Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE (1930), *Magyar oklevéltan*. Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE (1942), A középkori oklevélátiratok hibáinak elemzése. In: *Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára*. Bp. 401–23.
- SZOVÁK KORNÉL (2001), Monachorum pater ac dux. A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma. 35–47.
- SZÓCS TIBOR (2007), A 14. századi krónikaszerkesztmény interpolációi és 11. századi okleveleink. *Fons* 14: 59–95.
- SZÓKE MELINDA (2008), Régi helyneveink latinizálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 267–71.

- SZŐKE MELINDA (2011), Ság birtok leírása a garamszentbenedeki alapítólevélben. *MNyj.* 49: 55–74.
- SZŐKE MELINDA (2012), *Talmach* birtok leírása a garamszentbenedeki oklevélben. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 49–60.
- TAKÁCS IMRE (2001), Garamszentbenedek temploma és liturgikus felszerelése. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma. 159–226.
- TELEKI JÓZSEF (1853), *Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár*. X. Pest.
- TELEKI JÓZSEF (1863), *A Hunyadiak kora Magyarországon. VI/1. kötet*. (A szerző hátrahagyott kéziratát sajtó alá rendezte, kiegészítette: SZABÓ KÁROLY.) Pest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- THÉSZ DÓRA (2000), Az ördög helyneveinkben. *NÉ.* 22: 19–23.
- C. TÓTH NORBERT (2002), Adatok a megyék és a hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és 15. században. *Századok* 136: 351–64.
- TÓTH VALÉRIA (1997), Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett helyneveinek körében. *MNyj.* 34: 147–70.
- TÓTH VALÉRIA (2001a), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abauj és Bars vármegye)*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b), *Az Árpád-kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2004), Inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben. *MNy.* 100: 321–31, 454–70.
- TÓTH VALÉRIA (2008a), *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2008b), Többnevűség a településnevek körében. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 285–94.
- TÓTH VALÉRIA szerk. (2011a), *Patrociny Settlement Names in Europe*. OU. 8. Debrecen–Helsinki.
- TÓTH VALÉRIA (2011b), Gondolatok a településnév-korrelációkról. *NÉ.* 33: 213–24.
- TÓTH VALÉRIA (2012), Patrocíniumi településnevek Európában. *MNy.* 108: 292–303.

- TRINGLI ISTVÁN (2009), Megyék a középkori Magyarországon. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. NEUMANN TIBOR–RÁCZ GYÖRGY. Bp.–Piliscsaba. 487–518.
- Vat. = *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Series I. Tom. 1–4. Budapestini, 1884–1891.
- WEISZ BOGLÁRKA (2006), *Vámok és vámszedés az Árpád-kori Magyarországon*. Kézirat. (Doktori disszertáció). SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola. (http://doktori.bibl.u-szeged.hu/537/1/de_3439.pdf). Szeged.
- WENZEL GUSZTÁV (1880), *Magyarország bányászatának kritikai története*. Bp.
- WERTNER MÓR (1905), Ugron. *MNy*. 1: 233–4.
- Z. = *A zichi és a vásoneői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XII*. Szerk. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, majd Bp., 1871–1931.
- ZalaOkl. = *Zala vármegye története. Oklevéltár. I–II*. Szerk. NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–NAGY GYULA. Bp., 1886–1890.
- ZELLIGER ERZSÉBET (2005), *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma.
- ZSILINSZKY MIHÁLY (1897), *Csongrád vármegye története. I*. Bp.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár. I–II*. Összeállította: MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp., 1951–1958.

Melléklet

1. Az értekezés magyar nyelvű összefoglalója

Doktori disszertációmban a garamszentbenedeki apátságot megalapító 1075. évi oklevél helyneveinek nyelvtörténeti, névtörténeti vizsgálatára vállalkoztam. Az oklevél tulajdonneveinek és azok latin szöveggörnyezetének a nyelvtörténeti elemzését megnehezíti az a körülmény, hogy a 11. századi hiteles oklevél nem maradt ránk. A nyelvészeti vizsgálatokhoz csupán az a 13. századi interpolált irat áll rendelkezésünkre, amelynek a 11. századi hiteles alapítólevél az alapja ugyan, de az eredeti részek mellett ez az oklevél a szöveghez a 13. század folyamán hozzátoldott részeket is tartalmaz.

Dolgozatom legfőbb céljának azt tekintetem, hogy a garamszentbenedeki alapítólevél névanyagára támaszkodva megalapozzam egy új, speciálisan a kétes nyelvtörténeti forrásértékű nyelvemlékek feldolgozását segítő módszertan kidolgozását. A célkitűzésemnek megfelelően disszertációmban nem tértem ki az oklevélben szereplő valamennyi szórvány részletes bemutatására. A megközelítőleg 250 szórvány közül azokat a tulajdonneveket, illetve szövegrészleteket választottam ki, amelyeknek az elemzése a 11., illetve a 13. századi nyelvünkre jellemző állapotok feltárása mellett az interpolált oklevelek minél több tulajdonságát is a felszínre hozhatta.

Az első fejezetben a magyarországi oklevelezés legfontosabb jellemzőit, a fennmaradt oklevelek feldolgozásának a helyzetét és az oklevelek között sajátos helyet elfoglaló interpolált oklevelek tulajdonságait mutattam be. A második fejezetben a garamszentbenedeki apátság, illetve az alapítólevél keletkezési körülményeit, továbbá az oklevél filológiai megítélését tárgyaltam. Disszertációm harmadik nagyobb egysége az interpolált alapítólevél nyelvtörténeti forrásértéke körüli problémákat járta körül. Az oklevél fennmaradási formája szükségesnek éreztem, hogy részletesen foglalkozzam az oklevél kritikai kiadásaival: a nyelvészeti vizsgálatok szempontjából is kulcsszerepe van ugyanis annak, hogy egy-egy szöveghelyet miért tartottak 13. századi keletkezésűnek a kritikai kiadások készítői. Az interpolált oklevelek hiteles részeinek, illetve az interpoláció során keletkezett szöveghelyeinek a nyelvészeti forrásértéke nem azonos, ennek megfelelően külön alfejezetben tértem ki az oklevél eredeti és interpolált szórványainak és azok

szövegkörnyezetének az elemzésére. Dolgozatom utolsó, negyedik fejezetében egyfelől két kiemelt jelentőségű határleírás elemzése kapott helyet. Az egyik határleírás az apátság közvetlen környezetét mutatja be, a másik határleírás pedig az, amelynek szövegét az alapítólevélen kívül egy további oklevél is megőrizte. Ez az 1338. évi oklevél ráadásul valószínűleg nem a 13. század második felében interpolált oklevél szövegét, hanem a 11. századi eredeti oklevelet írta át. A két szöveg összevetése éppen ezért jó alapot biztosított az interpoláció, illetve az oklevelek átírása során bekövetkező módosítások feltárásához. A határleírások elemzése mellett ez a fejezet két igen bizonytalan eredetű helynévi szórvány, a *Huger* és a *Susolgi* nevek nyelvtörténeti vizsgálatához is újabb adalékokat kívánt nyújtani. A negyedik alfejezetben a szórványok beillesztését, különösképpen az alapítólevélben latinul, illetve latinizáló alakban szereplő nevek vizsgálatát állítottam a középpontba, de a kérdéskör minél tüzetesebb feltárása érdekében e helyütt tágabb kontextust érvényesítettem, azaz más oklevelek helyneveit is bevontam az elemzésbe. A fejezet utolsó alfejezetben végül a garamszentbenedeki apátsági birtokok neveinek változástörténetével foglalkoztam egy speciális szempontot érvényesítve: e vizsgálat során ugyanis pusztán azokra a helynevekre voltam tekintettel, amelyek az *apát* főnévből alakultak.

2. Az értekezés angol nyelvű összefoglalója

The aim of this doctoral dissertation is a historical linguistic and onomastic investigation of place names in the Founding Charter of the Abbey of Garamszentbenedek. The historical linguistic analysis of the proper names and their Latin context in the document is somewhat hindered by the fact that the authentic charter from the 11th century did not survive. Only a document from the 13th century is available for linguistic examination, which is based on the authentic, 11th century founding charter, but in addition to the original text, it contains extraneous material.

Relying on the proper names of the Garamszentbenedek Founding Charter, the main objective of this paper is to lay the foundation of a novel methodology that is specialised in helping the processing of written records of doubtful authenticity. In accordance with the objective of the dissertation, it is only a certain proportion of the Hungarian proper names scattered in the text that are discussed in detail. Of the approximately 250 Hungarian elements, only those names and text passages were chosen for investigation, the analysis of

which would not only provide facts about the 11th and 13th century status of the Hungarian language, but would also aid a better understanding of the characteristics of interpolated charters.

The first chapter of the dissertation describes the most important characteristics of Hungarian charter writing, the status of linguistic processing of the surviving charters, and the main characteristic features of interpolated documents, being special within the family of charters. In the second chapter, the circumstances of creation of the Garamszentbenedek Charter are discussed and the philological assessment of the document is described. The third, greater unit of the dissertation considered the issues of historical linguistic documentary value of the interpolated charter. As the charter only survived in a transcribed format, I saw it necessary to take a closer look at the critical editions: it is crucial from the aspect of the linguistic inquiry as well, why the authors of these editions considered one or another passage to have been written in the 13th century. The original parts and the interpolated passages in interpolated texts do not bear with equal documentary value; this is why the proper names from the original and interpolated sections of the charter are analysed under a separate subheading. The first section of the fourth chapter contains the analysis of two boundary descriptions of great significance. One of these describes the immediate neighbourhood of the abbey, while the other description is one that was preserved in a further charter besides this founding document. Moreover, the 1338 charter in question was, in all probability, based on the 11th century, authentic document and not on the 13th century, interpolated one. The comparison of these two passages provided a suitable base for the study of interpolation and modifications implemented during charter transcription. Furthermore, this chapter also intends to provide some information for the historical linguistic investigation of two place names the etymology of which is very much uncertain: *Huger* and *Susolgi*. In the fourth section of the chapter, I examined how the Hungarian place names, especially the ones translated into Latin or appearing in a Latinized form, fit into the Latin text of the charter. For a detailed investigation of the issue, the context of the study was expanded to the place names of other documents as well. The last section of the chapter was written about the history of changes in the names of the Garamszentbenedek abbey-lands. A special viewpoint was applied in this investigation, because only the names originating from the noun *apát* (=abbot) were studied.

3. Publikációs jegyzék

Az értekezés tárgyában megjelent publikációk

Tanulmányok

A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében szereplő szórványok nyelvi alkata és szövegbeli helyzete. In: *Juvenilia I. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Szerk. KOVÁCS ZOLTÁN–SZIRÁK PÉTER. Debrecen, 2006. 263–74.

Régi helyneveink latinizálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Budapest, 2008. 267–71.
Újra közzelése: Régi helyneveink latinizálása. In: *Juvenilia II. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Szerk. PETE LÁSZLÓ. Debrecen, 2008. 282–6.

A hiteleshelyi oklevelek helynévi szórványainak nyelvészeti hasznosíthatóságáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4. (2009): 149–62.

A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti forrásértékéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5. (2010): 95–103.

A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének kronológiai rétegeiről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6. (2011): 59–65.

Ság birtok leírása a garamszentbenedeki apátság alapítólevelében. *Magyar Nyelvjárások* 49. (2011): 55–74.

Interpolált oklevelek és a magyar nyelvtörténet. In: *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai*. Szerk. KISS P. ATTILA–PITI FERENC–SZABADOS GYÖRGY. Szeged, 2012. 23–30.

Talmach birtok leírása a garamszentbenedeki oklevélben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8. (2012): 49–60.

A 11. századi interpolált oklevelek mint a magyar nyelvtörténet forrásai. [Megjelenés alatt: *Magyar Nyelv* 109 (2013)] (9 lap).

A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata (különös tekintettel a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének latinizáló helyneveire). [Megjelenés alatt: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9. (2013)] (21 lap).

Recenzió

Solymosi László–Szovák Kornél, *Regestrum Varadinense (1208–1235)*. Arcanum CD. 2009. *Magyar Nyelvjárások* 47 (2009), 244–250.

Az értekezés elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt is támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

SZÉCHENYI TERV